

GEORG KÜHLEWIND

Dallam és csend¹

Fordította: Zsellér Gyula

*

Előszó

Felfedezőutak saját bensőnkben épp olyan izgalmasak lehetnek, mint egy kirándulás ismeretlen területen, különösen akkor, ha erre Georg Kühlewinddel vállalkozunk. Egy vele való szeminárium jelen utóírata egy ilyen expedíció élő bizonyosságát nyújtja. Nem ehhez vagy ahhoz a szellemi vagy művészi „látnivalóhoz” vezetett, hanem azokhoz a forrásokhoz, amelyekből az ember teremtő tevékenysége származik, legyen az művészet vagy megismerés. Ez volt az utolsó olyan szeminárium, amelyet még 2005-ben, rövidebb halála előtt Baruth városkában tarthatott, amelyet Barbara Ganß kezdeményezésére 2001 óta vele rendszeresen találkozó, és ezt a munkát a továbbiakban is ebben az értelemben és hasonló keretek között azóta önállóan is folytató, baráti kör szervezett.

Egy ilyen felfedezőút kiinduló pontjából, mindennapi életünkben aranyfonálként húzódik egy kapcsolat, eleinte észrevétlenül, a képességeink forrásához: figyelmünk képességéhez. Ez a fonál azonban központi képességünk, rajta múlik minden adottságunké és segítségével kötünk össze életünkben minden kapcsolatot. Ezt legkésőbb akkor vesszük észre, amikor „figyelemszálunk” töredezni kezd vagy szétfoszlik. Rajtunk kívül senki sem gondoskodhat arról, hogy ez a csodálatos képességünk megmaradjon számunkra, mert, mint mindegyikük, azt igényli, hogy rendszeresen ápoljuk. A képességeket a gyakorlás tartja, sőt erősíti meg. Amit a „figyelem gyakorlása útjának” nevezhetünk, az a Rudolf Steiner által lerakott alapok szerint volt a fő vonás Székely György életében, és ő így is gyakorolta ezen a szemináriumon. A gyakorlás útján egyre tovább haladt, amelyen végül felfedezett: számára újat, mindig olyan új gyakorlatokat is, amellyel a szeminárium résztvevői aztán saját tapasztalatokhoz juthattak. Figyelmet gyakorolni annyit tesz, mint elterelés nélkül maradni egy témánál, azaz valóban jelen lenni. „Tegnapról való jelen” nem létezhet. Ha a nevének megérdemli, nem létezhet másképp, mint állandóan megújulva. Ezért tud mindig újat felfedezni még a vélt jól ismertben is. Ehhez a tapasztalathoz járulhat hozzá a művészet eleven gondozása is. Ezért a baruthi szemináriumhoz elmélyült zenehallgatás is hozzátartozik, amelyet Iván Szokolov zongorista és zeneszerző zenei közreműködése, valamint képműalkotások, különösen a Boros Lajos kiállításai kapcsán megvalósuló képmeditációk tesznek lehetővé. Ezzel egyre érthetőbbé válik, hogy a hallás mellett egy speciális zenei hallóképesség, egy „zenei fül” is kifejleszthető. Csak az utóbbinak nyílik fokozatosan meg a zenei történelemnek az a teljessége, amelyről korábban sejtelmünk sem lehetett. De a „zenei fül” láthatatlan, még ha a fizikai halló szervvel laza kapcsolatban is van. Nincs készen, mint az, egyszer s mindenkorra nem adott. Ezt a képességet is gyakorolni kell,

¹ A fordítás a következő német kiadás alapján készült: Georg Kühlewind: *Melodie und Stille* (Verlag Freies Geistesleben; 2009). – Nach der Aufzeichnung eines Seminars mit dem Titel *Kunst und Erkennen*, das Georg Kühlewind vom 9.-12. September 2005 in einer kleinen anthroposophischen Einrichtung in Baruth/Mark gehalten hat. - Herausgegeben von Evelies Schmidt.

különben rutinná merevedik. De minden zenehallgatáskor, sőt talán a saját zenéléssel kapcsolatban is, ki tud mindig újra egy hajlamos csíráállapotból bontakozni.

A „zenei fül” lényege szerint egyenesen a figyelem modelljeként szolgálhat. Olyan gyakorlatokon keresztül, amelyeket a szeminárium ad meg, válik folyamattá. A mi, kezdetben talán igen vékony figyelemlonalunk, fejlődhet, és fokozatosan, mint egy aranyedrű patak áramolhat, hogy a meditáció számára alapként elevenítse meg gondolkodásunkat és észlelésünket. Vele követhetjük tovább az utat a forrásig képességeink csúcsán. Georg Kühlewind meditációi ehhez olyanok, mint egy beszédes útmutató. És a csend különleges pillanataiban a jelenlévők figyelméből aztán egy közös jelenlét-tér képződhet.

Adelhart Loge

2009. nyarán

*

Bevezető előadás

Mélyen tisztelt jelenlévők!

Sok éve már – meg sem tudom mondani, mióta – foglalkozunk itt egy kis csoportban „művészet és megismerés” kérdésével. Azt hiszem, ha még oly sokáig élnénk is, nem tudnánk lezárni ezt a témát, mert mélyesleges.

Mi az, hogy értelem a művészetben?

Ezúttal meg fogjuk kísérelni, hogy a művészet értelméről vagy jelentéséről beszéljünk, amikor is azonnal azt kell mondanom, hogy értelmet vagy jelentést a gondolkodás tekintetében sem tudunk valamiképpen jellemezni vagy definiálni. Mert mi az, hogy értelem? Az angolban még jobb: „Mi teszi az értelmet? Hogyan lesz téve értelem?” Nem tudjuk megmondani. De közvetlenül érezzük. A zenében például így tehetjük fel a kérdést: mi az, hogy dallam? Nem minden hangsor dallam, és hogy mi dallam és mi nem, éppoly kevésbé definiálható, mint egy mondat, de a zenei érzék számára érezhető.

Értelmes mondatoknak és értelmes zenének is vannak szabályai, amelyeket – kívülről – megállapíthatunk. De nem ez a lényeg. Ahogyan a nyelvtani tökéletesség sem garancia arra, hogy egy mondatnak értelme, jelentése van. Ez például egy nyelvtanilag tökéletes mondat: *A zöld részhatározók a kétségbeesett széktámlákat zátonyra futtatják.* Nyelvtanilag semmilyen szabály nem találhat benne kivetni valót. Ez az, ami most érdekes. Miről ismerjük fel, hogy egy mondatnak értelme van? Nincsenek külső ismertető jegyei, egyáltalán semmi. Honnan tudjuk, hogy egy mondatnak értelme van? Vannak természetesen szaktudományok, mondjuk a tiszta matematika – ennél nem feltétlenül kell a tételt érteni; de egy, a területen járatos matematikus biztosan meg tudja ítélni, hogy van-e a tételnek értelme, vagy nincs. De maradjunk a szaktudományokon kívül. Láthatják, hogy nem definiálható az értelem, az, aminek jelentése van. Mert például azt a mondatot, amelyet az imént mondtam, semmiképpen sem érthetjük meg. Teljes értelmetlenség, noha megfelel a magyar nyelvtannak. Aki ránéz, valóban nem talál benne semmi kivetni valót.

Nem csak a bevásárlóközpontban használjuk a hétköznapi tudatot

Amivel ezekben az években foglalkoztunk, mindig az a kérdés volt: hogyan dolgozik a tudatunk, amikor megismerünk, azaz a tudományban, és hogy dolgozik a tudatunk a művészetben? Ez természetesen nagyon nagy különbség. A tudományos tudat tulajdonképpen a hétköznapi tudat, csak speciális területeken, kicsiszolva, megfinomítva, vagy mondhatnánk egy olyan fogalmiságot, fogalmi hálót használva, amelyet a közönséges halandó egyáltalán nem ismer; gondolok, például a fizikára. De ez a hétköznapi tudat szintjét egyáltalán nem változtatja meg. Az első főnököm azt mondta, hogy az, hogy valaki a matematikában meddig jut el, az abszolút csak a szorgalmán, vagy ellentétén, a lustaságán múlik. Ez az én életemben bebizonyosodott. Mindenki – ha akarja – a fizikában, a matematikában mindent megérthet. Ehhez nem kell a tudatsíkon változtatnia. Semmit sem. Ugyanazzal a tudattal, amivel vásárolni megy a bevásárlóközpontba, üzheti a legmagasabb matematikát is. Ez a művészetben megint másképp van.

Tehát egész röviden szólva: ha a hétköznapi tudatunkra rátekintünk, két jellegzetessége van. És az is nagyon figyelemreméltó, hogy ezt meg tudjuk tenni. Rápillanthatunk arra, hogy a tudatunk hogyan dolgozik. Ez nagyon érdekes. Mert: hát milyen tudat az, amelyik jellemezni tudja azt, hogy a hétköznapi tudat miként dolgozik? Ezt a kérdést hagyjuk most nyitva. Mindenesetre rá tudunk a tudatra tekinteni, és amikor ezt tesszük, megállapíthatjuk, hogy ennek a hétköznapi tudatnak két jellemzője van: dualisztikus és szakadósos.²

A világgal vagy a saját képzetünkkel ütközik?

Dualisztikus azt jelenti, hogy abban a meggyőződésben élünk, hogy én itt vagyok, a világ pedig ott. Egymástól gondosan elválasztva. A természettudomány látásmódjában is ez van. És a tudomány meg is követeli, hogy azok a tárgyak, amelyekkel foglalkozik, tőlem, mint szemlélőtől függetlenek legyenek; tehát érintetlenek a magán szimpátiámtól és ellenszenvenemtől. Ha utánanéznünk annak, hogy mit gondoltak már erről, tulajdonképpen beérünk a nyugati filozófia sűrűjébe. Hiszen ez a súlyponti kérdés, hogy ez hogy is van. Természetesen nagyon sok fokozat van ebben az irányban: a világtól nem is vagyunk egészen elválasztva, különben egyáltalán semmit sem tudhatnánk róla. És ez a másik oldalon a szélsőséges konstruktívitásig megy el: mi hozzuk létre a világot. Ebben, ha tovább nem megyünk, van ám bökkenő, például, ha most Jakabra nézek és ő rám, akkor kölcsönösen hozzuk létre egymást, ami kényelmetlen felfogás. Értik? Ha még verekszünk is, akkor is a képzetemmel verekszem – vagy hogy is van ez? –, és ő meg az övével. Itt részben humoros kérdések vetődnek fel.

Befejezetlen termék: szakadósos megismerés

És a másik az, hogy a tudat szakadósos. Ez abból látszik, hogy mi elkülönült dolgokat észlelünk, és az ezek közötti dolgok közötti összefüggést nem az érzékszervi észlelésünkön keresztül tapasztaljuk, hanem a gondolkodáson keresztül. A gondolkodás a tudományban is teremt összefüggéseket olyan dolgok között, amelyek egymástól függetleneknek látszanak. Például: látom most ezt az ernyőt, ezt a fehér napernyőt, és mellette székeket. Hogy ezek összefügghetnek valahogy, azt *nem látom*. Ha gondolkodom rajta, már mondom is, hogy valaki elrendezte ezt, ezért állnak így, ahogy állnak. De ezt nem látom. A gondolkodásommal ki kell ezt egészítenem, ez jelenti azt, hogy szakadósos. A közönséges gondolkodás is így dolgozik, mert fogalomról fogalomra lép – és ami még rosszabb, akkor szóról szóra, ahogy már Hamlet

² Az előadáson elhangzott német kifejezés: diskontinuierlich. Meghagyva a fordító megoldását, néhány szinonima ehhez: diszkontinuos, nem folyamatos, meg-megszakadó, szakadozott, töredezett.

megjegyezte: *szó, szó, szó*.³ Egy kissé megvető ez a megjegyzés: csak *szó, szó, szó*. Nem kell egészen komolyan venni, ezt jelenti. És természetesen, amikor valóban azt nézzük, ami a hétköznapi tudatunktól független, akkor a megérzésünk azt mondja: az egész észleleti világ a tudatunktól függetlenül létezik. Ez az általános felfogás. Nem akarom Önöket meghökkenteni, de tulajdonképpen ez a marxizmus lényege. Azzal kezdődik, hogy azt mondják: van egy a tudatunktól teljesen független valóság. Természetesen egy kissé komikus, ha arra szólítom fel Önöket: mondjanak valamit, ami nem a tudatukból jön, gondoljanak csak valamit, ami nem a tudatukban van, akkor világossá válik: amit látunk, hallunk, hallottunk, gondoltunk, éreztünk, az már egyszer a tudatukban volt.

Láthatatlan képességek

Én a problémákat csak a megérzésükhöz akarom vezetni, hogy egy kicsit megértsék, miről van szó. Közbe vethetik: na igen, amikor azt mondjuk, hogy *gondolkodunk*. A legszívesebben megkérdezném, tudják, hogy mit csinálnak, amikor gondolkodnak?

Előfordul, hogy mosogatok a konyhában – szívesen csinálom. És amit itt teszek, azt szavakkal is teljesen világosan leírhatom Önöknek. Veszem a fazekat, amelyben főtt étel maradéka van, és aztán jön a tisztítószer... Tehát ezt jól le tudom írni. Éppen ilyen jól le tudom írni, hogyan húzom fel a cipőmet. De amikor most azt próbálom leírni, mit csinálok, amikor gondolkodom? Igen, hát gondolkodom. De ez nem leírás. És így van ez a tudat minden folyamatával, amiknek csak az eredménye lesz tudatos, nem a gondolkodás, hanem a gondolat, a gondolt, nem a látás – nem gondolnánk, hogy a látást sohasem tapasztaljuk; a látottat tapasztaljuk és nem a látás folyamatát. Így mehetünk végig minden tudati funkción. Egyik sem tudatos. Az eredmény tudatos.

Így van minden képességgel. Itt van Iván. Megvan az a fantasztikus képessége, hogy zongorázik. De ez a képessége tulajdonképpen nem tudatos, amikor nem játszik. – Érzed akkor is, amikor nem játszol? Most?

Iván Szokolov: Most semmit sem érzek.

És ha Ivánra ránézünk – ha nem tudnám, hogy kicsoda, akkor ugyan ki lehetne? Na jó, a zenészarok mindig feltűnőek; megtippelném, hogy muzsikos; de hogy hegedűs vagy karmester vagy csellista, azt nem tudnám. Ha ránéznék is a kezére, ami igazi zongoristakéz. De sok embernek van zongoristakeze, és egyáltalán nem tudnak játszani.

Iván Szokolov: És megfordítva – sok zongoristának nincs zongoristakeze.

Igen, nemrégiben itt meséltem el: egy falucskában voltunk Rolf Heinrichhel. Van ott egy barátja, aki orgonista. Kis keze van. Gyerekkeze. De amikor az orgonán dolgozik... Kár, hogy nem hallhatják; de vannak itt tőle CD-im. Leírhatom-e őt? Kicsi, egészen kövér, úgyhogy mindig elképzeltem: hogyan közelíti meg a billentyűzetet, már ez probléma. Azonkívül világosszőke, hosszú haja van, és állandóan huncut a tekintete, egyáltalán nem komoly; nem is tud komoly lenni. Neki csak az arca zenészar. Semmi egyéb. De arcára a zene nyomja rá a bélyegét. Csak ennyi.

Figyelem nélkül nincs tapasztalat

³ Shakespeare: *Hamlet* II. felvonás 2. jelenet; Hamlet válasza Polonius kérdésére

Szakadásosan gondolkodunk fogalomról fogalomra. A gondolkodás ajándék. Itt tudatfelettinek nevezzük. A gondolkodás tudatfeletti marad. Éppen így van a szaglással; a hallást nem éljük át, a hallottat éljük át. Ahol, hogy úgy mondjam, vannak árnyalatok érzékterületek szerint, aszerint, hogy mennyire éljük át a folyamatot a tudat peremén is. Ezek ajándékok.

A központi ajándék a figyelem. Mindannyian tudják: figyelem nélkül nincsenek tapasztalataink. Egyetlen tapasztalat sem. Az érzékek nem dolgoznak. Szememet még annyira is rámereszthetem Jakabra – amíg Párizsban van a figyelmem, nem kezdem őt látni, hogy a hallásról ne is beszéljünk. Ezt az előadásokon mindig átélem. Előadásomon ül valaki, és látom, hogy figyelme valahol van, csak nem itt. És ha meg merném kérdezni: mit mondtam, biztos, egyetlen szót sem tudna visszaadni, noha fiziológiailag minden megtörtént: a dobhártya rezgésbe jött, a rezgés eljutott az agyba, ezt nem lehet megakadályozni. És mégsem hallotta. Csak a figyelem hiányzott. A figyelem tehát központi képesség. És ajándék. Amikor „ajándékot” mondok, akkor vallásos nyelven szólok. Amikor a pszichológia nyelvén beszélek, akkor azt mondom: „tudatfeletti”. Nem tudatos. A tudat ezekből a tudatfeletti ajándékokból jön. És ha a gondolkodás helyesen jön létre az ember tudatában, akkor fogalomról fogalomra gondolkodunk, tehát szakadásosan. Minden fogalomnál van egy megállásunk, és ezt a megállást be is tartjuk. Ez jellemző a hétköznapi tudatra. És ezek azok az ajándékok, melyek a hétköznapi tudatban szakadásossá válnak.

Színről színre: a megismerés jövővíziója

Szeretném megértetni, hogy ez miért van így. Ezt egész alaposan elolvashatjuk Szent Pálnál. Hadd foglalkozzunk egy kicsit ezzel. Ez az első korinthusi levél híres 13. fejezete. Így kezdődik: *Ha embereknek vagy angyaloknak nyelvén szólok is, szeretet pedig nincsen én bennem⁴...* Igen, így kezdődik. A 8. vers így szól: *A szeretet soha el nem fogy: de legyenek bár jövőmondások, eltöröltetnek; vagy akár nyelvek, megszűnnek; vagy akár ismeret, eltöröltetik.* Ez már figyelemreméltó ügy. A jövőmondásokról, na jó, lemondhatunk; de hogy a nyelvek és a megismerés is meg fognak szűnni, az már feltűnő. Hogyan kell érteni? Valami olyasmit kell érteni rajta, amit a jobb néprajzosok körülbelül a 20. század elején fedeztek fel, nevezetesen, hogy az ősi népek nem a dualisztikus világban, a dualisztikus világképben élnek. Nem érzik, hogy: itt vagyok én és ott a világ, hanem az ént vagy magamat a világgal való egységben élik át. Így van ez az egészen kis gyereknél is. Nem mondja: *itt vagyok én, és ott a világ.* Nem is tudja mondani, hanem egység van. És ha egység van, akkor a megismerés megszűnik. Mert ez a megismerés – amit mi megismerésnek nevezünk és Pál is annak nevezi – az: én itt vagyok és ott a világ, és hogy a világot megismerjem, tennem kell valamit. Nem adott. Nem vagyok egy. Nagyon világosan szólva.

És ami a nyelvet illeti: igen, ha a világgal egyek vagyunk, nincs olyan, hogy *többiek*; mert ők is a világhoz tartoznak. De *én, most*: beszélnem kell hozzájuk. Magyarul kell beszélnem, hogy amit mondani akarok, közölni tudjam. Vannak ma is emberek, és az ősi időkben nagy tömegben voltak, akik közvetlenül, jelek nélkül, nyelv nélkül tudták közölni azt, amit mondani akartak. A bibliai történet: *Bábel tornya*. Ahol ez a néma, közös nyelv elveszett, és azok a nyelvek maradtak, amelyeket ma nyelveknek nevezünk. Ezek használják a beszédszerveket, az akusztikát, a hangzókat, szavakat, mondatokat. Amikor azt mondom, hogy ma is vannak ilyen emberek, akkor arra gondolok: az egészen kis gyerekek tudják ezt. Ők tudják, mi az, amit a környezet, a felnőtt környezet, gondol, érez és akar, anélkül, hogy azt a felnőttnek meg kellene

⁴ A bibliai szöveget – ahol a rá való hivatkozás ettől nem tér el – Károli Gáspár fordításában olvashatják.

mondania. Egészen kis gyerekek, körülbelül addig, amikor a gyerek első személyben kezd beszélni a testiségről, saját testiségéről. Valamennyien tudják, hogy ezt megelőzően a gyerekek harmadik személyben beszélnek: „Zsuzsi vanília fagyit kér.” – May Károly ifjúsági regényei szerint: így beszélnek az indiánok. Ez May Károly fantasztikus intuíciója. Mert ő, gondolom, soha életében nem látott indiánt. És az indiánok nála mégsem mondanak *ént*, hanem: *Winnetou a barátod*. És ez így igaz. Később járt Amerikában – tanulmányoztam az életútját, mert nagyon érdekelt, hogy jutott erre a gondolatra. Na persze, nincs minden úgy, amit az indiánokról mond; de alapjában véve egész jól jellemzi őket. – Tehát, eddig az időpontig a gyerek többé-kevésbé egységben él a környezetével, a világgal. És aztán vannak különleges gyerekek és emberek, akik megtartják ezt a képességüket. Ilyen emberek például a súlyos autisták. Éreznek, és ugyanúgy elmondják, vagy hajszálpontosan tudják, hogy mit gondolunk, érzünk, akarunk. Ezért mondtam, hogy ma is van ilyen. A jel nélküli, néma nyelv Bábel tornyának építésekor elveszett, és ez az oka, hogy miért kényszerülünk szájunk használatára, amikor valamit közölni, tehát beszélni akarunk. Éppen így használjuk a nyelvet írásban, kézírásban, nyomtatásban.

Ennek a nyelvnek van egy jellegzetessége: tulajdonképpen azáltal befolyásolja szakadós gondolkodásunkat, hogy maga is szakadós. Igen, mondatokból, szavakból áll, és a szavak még hangzókból (ez nem annyira fontos). De mindenesetre nincs nyelv, mely olyan folyamatos lenne, mint a farkasüvöltés. Igen, az folyamatos, az nem szaggatott, nem ilyen... (szaggatottan utánozza a farkas-hangokat), hanem ilyen. Folyamatos. Egyébként ez a nagy különbség az úgynevezett állati és emberi nyelvek között. Tudniuk kell, hogy az emberi nyelveknek óriási variációja van. Még ma is több mint ötezer nyelvet beszélnek a földön; néhány ezer elveszett. És ha azt mondjuk, hogy *indiánok* – azt hiszem, ezt nem tudta May Károly –, ez kétezer nyelvet jelent – nem tájszólásokat, hanem kétezer, egymástól abszolút eltérő nyelvet, amilyen a magyar és a latin. És ezek a nyelvek mind szakadósak. Szó, szó, szó. Mondat, mondat, mondat. Ezt nevezzük szakadósoknak. Ez az egyik ok.

És amikor Pál azt írja: *Meg fognak szünni a nyelvek, és meg fog szünni a megismerés*, akkor úgy érti: az emberiség egyszer vissza fog térni a gyermekibe, a gyermeki állapotba, amilyenben egyszer volt, egy a világgal. Ekkor nincs megismerés, nincsenek kérdések a világgal szemben, hanem egy vagyok, tudatosan egy vele. Nincs szükségem nyelvre. Igen, ha erre képesek lennénk, akkor én csak ülnék itt, Önök nem tudnának jegyzetelni. Tulajdonképpen kényelmes lenne. Közvetlenül menne át Önökhöz, amit most szavakkal mondok. Kérdésekre természetesen nincs szükség. Pál ezzel a mondattal arra céloz, hogy a jövőbeni állapotot hogyan érti. Mindjárt látni fogjuk a jövőre irányultság állapotát ebben a fejezetben. És ez most azt jelenti: az ember nem tér vissza ugyanabba az állapotba, a gyermekibe, hanem öntudattal, az öntudat elvesztése nélkül, tulajdonképpen az emberré válást viszi véghez. És ehhez ismét nincs nyelvre szüksége. És nincs megismerés, mert egyek vagyunk a világgal, mindennel. Nincs szükségünk még egy külön mozdulatra, hogy megismerjünk. Erről van szó.

És ezután tovább megy: *Mert tudásunk töredékes és jövődőlésünk töredékes*. „Befejezetlen” görögül „ek merous”. Töredékesen ismerünk meg. „Ek” az „ból/ből”, „ek merous” az „részekből” áll. Részek, hiszen nem az egészet észleljük, hanem részeket. Ahogy mondtam, az ernyő, és alatta a székek töredékesek, és mi, néha kétségbeesetten, próbáljuk összeilleszteni ezeket a darabokat. Hogy megértsük, miféle kapcsolatok vannak a darabok között. A fizika tipikusan ilyenfajta tudomány.

Ha azonban a tökéletes eljön, a töredékesség megszűnik. Ez megint a jövő víziója. Egyszer majd nem töredékesen fogunk megismerni, hanem [megismerjük] az egész összefüggést. És következik Pálnál még egy mondat, a 12. vers: *Tükör által, homályosan látunk* – görögül

„enigma” – rejtélyben – találgatunk; látunk valamit, és nem tudjuk, hogy illik az egészbe. Rejtély. *Tükör által*, ezt most nem szeretném megmagyarázni, *hanem majd színről színre*. Nagyszerű kijelentés. Ma sem analitikusan nézünk egy emberi arcra. Észrevették már? Ellenőrizhetik. Kérdezzék meg maguktól, hogy pontosan tudják-e, hogy néz ki legjobb barátjuk orra vagy az álla. Meg tudják mondani? Látják, egyáltalán nem tudják. De abszolút biztonsággal felismerik. Mivel, mondjuk így, globális benyomásuk van az arcról, az arcot ritkán elemzik. Egész ritkán. Talán egy portré esetében. A portré-festéskor belemegyünk a részletekbe; de minden jobb festő nem ezt teszi. A globálisan érződő benyomásból fest portrét. Azaz színről színre. Ahogy ma egy emberi arcot egészen más pillantással nézünk, mint egy gépet, vagy ha az autónkkal valami nincs rendben és a motorháztetőt kinyitjuk és ebbe a – hogy is mondják? – motorházba belenézünk. Ez nem színről színre. Ez analitikus pillantás. Hol a kár? Mi nincs itt rendben?

Tehát ez egy nagyszerű kifejezés. „Színről színre” azt jelenti: nem analitikusan, nem töredékesen. Ha azt akarom tudni, hogy néz ki az Önök orra, ez töredékesen megy; de én fel fogom Önöket ismerni anélkül, hogy ezt tudnám. Nagyszerű szöveg. Most töredékesen ismerek meg – „ek merous” részekből -, *de akkor majd úgy ismerek meg, ahogy én is megismertettem*. Színről színre. Ez a folytonos megismerés. Ez a „színről színre” egy lépés, és most elérkezünk a művészethez.

Dallam-hallás – folytonos megismerés

Amikor a művészetben észlelünk, valami egészen más történik. Úgy magyarázom meg a legjobban, ahogy egy dallamot észlelünk. Iván, tudnál egy dallamot produkálni? Tetszőlegesen, romantikust.

Iván Szokolov eljátszik egy dallamot.

Igen, ez a dallam hangokból áll. A hangok egyenként hangzanak el. Még egyszer, lassan.

Iván Szokolov ugyanezt a dallamot lassan játssza el.

Elég. Egyenként.

Amikor egy dallamot hallunk, nem egyes hangokat hallunk, hanem egy vonalat. És a sajátos az, hogy az elhangzott hangokat nem veszíthetjük el; de nem is tudunk emlékezni rájuk. Játssz még egyszer el ezt az elejét.

Iván játszik.

Ha most azt kérdezem magamtól, milyen volt az első hang, akkor elveszítettem a dallamot. Akkor visszaemlékezem. Ezt természetesen megtehetem, de akkor kiesem a dallamból és többé már nem hallok dallamot. Ha egy dallamot hallok, az valami sajátos, nem tudok visszaemlékezni, hogy mi ment végbe, de nem is veszíthetem el. Mert mindig azt a hangot hallom, amit éppen játszanak. Ez megint nem dallam. Hát akkor, hogy van ez? Ez különös tapasztalat. Léteznek olyan emberek is, akik egy dallam hangjait hajszálpontosan hallják, és vissza is tudják adni, anélkül, hogy a dallamot hallanák. Az egyes hangokat hajszálpontosan tudják reprodukálni, de az összefüggést nem hallják. Az, ahogyan dallamot hallunk, nem hétköznapi tudat. Kilépünk a hétköznapi tudatból és a határon vagyunk. A dallam-hallás ugyanis folytonos. A tudat határán vagyunk, a tudat-felső és a tudatfeletti határán, itt mozog a dallam.

De ne higgyék, hogy a festéssel másképp van. Ha ránézek egy képre, arra sem analitikusan nézek. Csak, ha speciális az érdeklődésem, művészettudományi, ahol a művészettudományt, mint szót utálok. Mert hát mi az? Vagy művészet, vagy tudomány. De művészettudomány? Egy történet jut eszembe mindig. Előttem mutatkozott be két barát. Az egyik azt mondta: „N. N. vagyok, zenetudós”. Mire a másik azt mondta: „És én X.X. vagyok, fizika-művész.” Volt humora. Ha én a képre nézek, akkor egy egészre nézek, tehát nem úgy, hogy most, a felső bal sarokra, aztán az alsóra. Ahogyan zenét hallgatok, úgy nézek rá. Így van ez egy költeménnyel is. Szavakból áll, és mégsem az egyes szavakat hallom, hanem a verset. Ahogy összefüggenek ezek a szavak, az a művészi mód.

Nekem ehhez nem kell használati utasítás. Látszólag. Mert, hogy értek meg egy mondatot? Ha gondolkodnak ezen, ugyanazt fogják tapasztalni – csak nem az érzésben –, mint a dallam hallgatásnál. Itt az érzés, mint minden művészetben, jelen van. A művészi érzés. Amikor egy mondatot akarok megérteni, akkor az elhangzott szavakat, vagy olvasásnál a már elolvasott szavakat nem szabad elfelejtenem. De arra sem szabad visszaemlékezni, hogy mi volt az első szó, mert éppen úgy kiesem a mondat értéséből, mint a dallam esetében. Egy nagy nyelvi gondolkodó, Wittgenstein⁵, feltette egyszer a kérdést: „*Mikor értek meg egy mondatot? Az elején, a közepén, vagy a végén?*” Ha egy kicsit visszagondolnak – dallam –, mit csinálunk itt? Azt mondanám: vele úszunk. Úszunk a folyamattal. Azaz, az egyes hangoknál nem maradunk állva, nem megyünk vissza a már elhangzott hangokra, de nem is veszítjük el őket. Úszunk velük. Ha ez az „együtt úzás” megszűnik, megszűnik a dallam-hallás. Ugyanezt az „együtt úzást” éljük át, nem az érzésben, a zenei érzésben, hanem a gondolkodásban. Azáltal hidalgjuk át a nyelv töredezettségét, tehát azt, hogy szó, |szó, |szó, hogy együtt megyünk a szavakkal, az egymásutánnal. Különböztetetlen mondatot sem értenénk meg. Megragadnánk a szavaknál, és valóban ez történik elég sok gyereknél. Folyékonyan olvasnak, de ha megkérdezzük: „mit olvastál?” fogalmuk sincs róla. Szavakat olvastak és nem mondatokat. Ezt funkcionális analfabetizmusnak hívják. Tehát folyékonyan tudnak olvasni, de nem tudják, hogy mit olvasnak, mert nem tudnak a szavakkal „együtt úzni”. Ez olyan megfigyelés, amit a legjobban a dallammal ejthetünk meg.

Az élet dallama

De most egy kissé még tovább megyek. Ugyanis nem csak a dallam-hallgatáskor, vagy egy mondat megértésekor, hanem így van olyan értéskor is, amellyel rendelkezünk – a filozófus Polányi,⁶ ezt „implicit tudásnak” nevezné. Ugyanis: nem kell gondolkozniuk azon, miért vannak itt, hogy kerültek ide, milyen szándékkal, milyen érdekből stb., hanem tökéletesen tisztában vannak ezzel. Önök jó helyen érzik magukat – többé-kevésbé –, de nem érzik, hogy: „Ó, hogy kerültem ide? Miért vagyok én itt?” Nem kell, hogy az idevezető útjukra visszaemlékezzenek, hanem érzésükben vannak tájékoztatva. És így vagyunk, ha nincs valamilyen betegségünk, vagy nem vagyunk valamilyen különleges jelenléti állapotban – például egy baleset után, akkor el vagyunk tévedve. De amikor nincs semmilyen baleset, akkor nem kell állandóan azon gondolkodnunk: mi történik itt tulajdonképpen? Ezt nevezem én az *élet dallamának*. Együtt úszunk életünk dallamában.

⁵ Wittgenstein, Ludwig Joseph Johann (1889-1951) német filozófus

⁶ Polányi Mihály [Michael Polanyi] (1891-1976) magyar-brit természettudós (kémikus, közgazdász) és filozófus. A hivatkozott kifejezést Polányi a *The Tacit Dimension* [németül: *Implizites Wissen*; Frankfurt an Main; Suhrkamp Verlag, 1985] című munkájában használja.

Miután ezt a kifejezést sulykoltam, eszembe jutott az egyik legnagyobb magyar költő egyik költeménye. A költeményt németre sajnos nem fordították le, és rendkívül nehéz is németre áttenni. A címe: *A fekete zongora*⁷ A zenéről szól benne, és ezután jön egy sor: *Ez az élet melódiája*. De ez még nem elég: Ezután eszembe jutott még: a filozófus Henri Bergson⁸, akinek tudnia kellett ezt. Ő ugyanis igencsak érdeklődött az idő és tér iránt, és egyebek mellett elsősorú matematikus és fizikus volt. Könyvet írt az egész einsteini elméletről. Az volt valahol – talán a tarkómban – az érzésem, hogy neki ismernie kell ezt a történetet. A dallamot, észlelést és mindent. És lám, egy zenéről szóló könyvben megtalálom az idézetet. Bergsonnak *A teremtő fejlődés*⁹ című könyvéből származik – az angol kiadás alapján adom vissza magyarul. A fejezet címe: *A változás észlelése*. Ez áll itt: „*Személyiségünk éppen ez: benső életünk folyamatos dallama.*” Elképedtem. Noha sejtettem, hogy Bergsonnál ez megtalálható. Tehát ez az „*élet dallama*” valami nagyon fontos dolog.

Most elárulom, hogy miként jutottam a dallam és a dallam-hallás egész témájához. Van egy nagyon jó, idős barátnőm, és neki egy igen jó idős barátja, és ennek a nagyon jó, idős barátnak gondjai vannak a rövidtávú emlékezetével. Nagyon jól emlékszik arra, ami harminc vagy ötven évvel ezelőtt volt; de nem emlékszik arra, ami félórával ezelőtt, vagy tegnap volt; ez rövidtávú memória-kiesés. Megkérdezték tőlem: „Mit lehet tenni? Mi ez egyáltalán?” És egy kicsit utánanézttem. Először arra jutottam – azaz nem is rájöttem, hanem tudtam –, hogy az emlékezet és az emlékezés az érzésben rejlik. Ezt könnyen igazolhatják. Mind ismerik azt a problémát, hogy egy szó vagy egy név nem jut eszükbe. Már a nyelvemen van, de... És most a következő történik: azt mondom, hogy ezt vagy azt a nevet keresem, és ötleteket kapok a barátaimtól. Javasolják: „talán ez”, és azt mondom: „nem, nem”. „Talán ez?” Ez sem. Ekkor megmondják a helyes nevet. És azt mondom: „ez az”. Igen, hogyan tudok – ha egyszer elfelejtettem! – a helyes és a nem igazi között különbséget tenni? Ha teljesen elfelejtettem volna, akkor halvány fogalmam sem lenne arról, hogy az ajánlott név helyes-e vagy helytelen. A gondolkodásba nem tudom beemelni, de az érzésben teljesen biztos vagyok abban, melyik név helyes és melyik rossz. És azért tudhatjuk, mert az emlékezet helye az érzésben van. Egyébként, ne felejtsem el, hogy az emlékezés sem szakadásos. Ha arra emlékszem, hogy mit csináltam tegnap ugyanebben az időben, nem egy fénykép, hanem egy folyamat jön elő. Tehát nem részletek, hanem ebben az időben Berlinben voltam, ebben a házban voltam – igen, ebben a szobában ezt és ezt csináltam, kávé ittam vagy ilyesmi. Tehát folyamatosan, az emlékek folyamatosak. Nem egyedi felvételekből állnak össze. Nos, először azt gondoltam, hogy a rövidtávú emlékezet-kiesés azzal függ össze, hogy az öregember már nem tud úgy együtt úszni az élet érzésével. Mert mi magunk is arra, amit nem jártunk érzéssel át, legalábbis nagyon gyengén emlékszünk. Ezután felhívtam egy barátomat, egy göttingeni neurológus professzort, és elmondtam neki az ügyet. Igen, ez abszolút így van. Nyomon lehet az agyban követni, ami történik. Az érzés nem kísér, és akkor nem emlékszünk. És ennél az öregembernél ez történik. Mi – azt mondom „mi”, mintha én nem lennék öreg –, tehát: a nem öreg emberek az életben nagyon érdekeltek. Érzéssel csüggenek az életben. Igen, nemcsak a gondolkodással, hanem együtt úsznak az élet dallamával, és ezért rövidtávon is emlékeznek. Az az ember, aki ma nem tud emlékezni arra, hogy már ötször látott engem, aki még mindig nem tudja, hogy ki vagyok, amikor találkozunk, ez ötven éven keresztül érzéssel élt, ezért tud mindenre, ami ebben az időben történt, elsősorúan

⁷ Ady Endre (1877-1919) verséről, *A fekete zongoráról* van szó.

⁸ Bergson, Henri (1859-1941) irodalmi Nobel-díjas francia filozófus

⁹ Henri Bergson *La Pensée et le mouvant* (angolul: *The Creative Mind*; németül: *Denken und schöpferisches Werden*) A szöveg, amire Kühlewind utal: „Es gibt eines allein, die kontinuierliche Melodie unseres inneren Lebens - eine Melodie, die vom Anfang bis zum Ende unserer bewussten Existenz unteilbar weitergeht und weitergehen wird. Und das ist unsere Persönlichkeit.” [Magyar fordításban: „Csak egy valami van: benső életünk folytonos dallama – egy dallam, mely tudatos létünk elejétől végéig oszthatatlanul halad tovább és haladni fog. És ez a mi személyiségünk.” Zs. Gy.]

emlékezni – minden részletre. De ahol érzéssel nem működünk együtt, ott az emlékezet kihagy. Ez a kérdés volt az oka annak, hogy erre a témára jutottam. Igen, nehezemre esett jó tanácsot adni, hogy mit lehet itt tenni. Pszichiáter barátom a következőket mondta: „A legjobb az lenne, ha venne neki egy macskát, egy kis állatot. Mert egy ilyen kis állat érzéseket ébreszt. A macskán nem gondolkodik az ember.” Ha Önök macska- vagy kutya-barátok, ez nem a gondolkodás dolga, ez erősen az érzése. Kicsit rásegíthetünk erre az érzésre. Vannak természetesen problémák. Egy macskát vagy egy kismadarat gondozni is kell. Csak azt akartam megemlíteni, hogy ez tulajdonképpen a folytonosságnak, a tudat töredezettségének kérdéséből jött.

Nem dadogás, ének

Mind tudjuk: a művészetben csak folytonosság van. Nem tudunk darabonként megismerni, vagy darabonként zenét élvezni. Először az első ütem, majd a második, vagy így..., ez nem megy. Folytonosan tesszük. Tulajdonképpen – most azokhoz beszélek, akik legutóbb májusban itt voltak –már akkor érintettük ezt a kérdést; nevezetesen valamilyen alkalom szülte: hogyan észlelek *különbséget*? Igen, ez nagyon figyelemreméltó. Tehát, tegyük fel, hogy van egy sárga és egy piros rózsánk egymás mellett, és azt mondjuk: igen, itt van különbség. Ha csak a piros rózsára nézünk, és csak azután a sárgára, akkor azt mondjuk: „az egyik piros, a másik sárga.” Nem látunk különbséget. Értik ezt? Nem élünk át különbséget. Mind a két rózsát egyszerre kell átelnünk. Ez a figyelemreméltó. Ez úgyszólván a folytonos átélés minimuma. Amikor különbséget – és ez nagyon fontos fogalmiság, mert e nélkül a fogalmiság nélkül egyáltalán nem észlelünk semmit –, amikor a „különbség” fogalmát nem éltük át, semmit sem tudunk észlelni. Minden összeesik, mint egy puding. Az egész világ egy szerkezet nélküli pudinggá válik. A szerkezet azt jelenti: vannak különbségek, és én észlelem őket, és az együtt mozgásnak, az együtt mozgás képességének ez a minimuma előtűnik. Ha most tovább megyünk, eljutunk a művészi átélés folyamatosságához. Egyáltalán nem kell, hogy a művészet időbeli legyen, tehát zene vagy szaválás vagy mozgásművészet, lehet képzőművészet. Itt is folyamatosan ismerünk meg. És ez az „együtt-úszás” éppen azon a határon van, ahol a hétköznapi tudat a tudatfeletti határos. A tudatfelettiiben csak folyamatosság van. Itt nincs félmunka, botladozás, dadogás, itt ének van.

Közbe kiáltás a hallgatóságból: „Az ének létezés – az Istennek könnyűség.”

Igen, ez is: *Beszéd vagyunk és hallani tudunk egymásról, de nemsokára ének leszünk, ez Hölderlin*¹⁰. *De nemsokára ének leszünk.* Igen, ez azt jelenti: így beszélünk: szó, szó, szó. De nem így énekelünk. Ezt most elmondtam. A szemináriumon belemegyünk a részletekbe. Természetesen rengeteg a kérdés. Még többet kellene róluk mondani.

Amit most mondtam, csak az, amivel figyelmüket ezekre a voltaképpen nem nagyon ismert jelenségekre ráirányíthatják. A zenetudósok tudnak erről az észlelésről, és hogy ez különleges. És amint hallották, néhány filozófus és költő is ismeri. De így, a hétköznapiokban bennünket az irányít, amit implicit tudásként birtoklunk. Tudjuk, hogy miért vagyunk itt, életünkben ezen a dallam-észlelésen keresztül tájékozódunk. Nem kell gondolkoznunk rajta. Általában nem.

Iván Szokolov zongorajátéka

¹⁰ Hölderlin, Johann Christian Friedrich (1770-1843) német költő idézett versrészlete: „...hisz reggel óta Beszéd a lényünk, emberek./ s hallunk egymásról, de csakhamar Dallá leszünk.”[*Békeünnep*; Bernáth László fordítása. Hölderlin: *Versek – Lievelek – Hüperiön – Empedoklész*; Magyar Helikon, 1961; 482. oldal.]

Első szemináriumi nap

I.

Iván Szokolov zongorajátéka

GK: Ahogy azt legutóbbi összeövetelünkön tettük, ma azzal a gyakorlattal kezdünk, amit reggeli imádságnak nevezünk. Mondok valamit erről a gyakorlatról azoknak, akik nem ismerik.

Ez a reggeli imádság két részből áll. Egy előgyakorlatból: keresünk magunknak egy olyan tárgyat, amit könnyen szemügyre tudunk venni, például azt a csillogó részecskét, ami a lámpaernyő alatt azt a nyéllal összeköti, és először megkíséreljük – ez az első vagy bevezető gyakorlat – nézni azt. Ezzel kezdjük: én itt vagyok, az ott, megpróbálunk ott lenni a figyelmünkkel. Amikor már egészen ott van a figyelmünk, akkor elfelejtjük azt, aki itt ül; tehát odáig megyünk el a figyelmünkkel, hogy ezt itt elfelejtjük, és egyszer csak – ez úgy-ahogy előfordul – ott vagyunk, gyorsan visszajövünk, ismét odamegyünk és így tovább.

Hozzá szeretném még fűzni: elkerülünk minden feszültséget, azt is, hogy közben erőlködünk. Erre nincs szükség. És megy. Azoknak, akik feszültségre hajlamosak, azt tanácsolnám, hogy nézzenek egy kicsit ferdén. Akkor ugyanis nem tudunk feszültté válni. Aki mégis tud, az feszültségművész. Ez ritka. És természetesen kezdetben a szemünkkel nem csak ezt a kis dolgot látjuk; hanem ha most elkezdem, akkor az egész ernyőt látom és talán még egy darab falat. Ha koncentrálok, akkor a látómező teljesen összehúzódik; tulajdonképpen egy pontra. Ez az. Néha ki fog kicsit terjedni ismét, utána összehúzzuk megint. Így a legjobb. Ekkor alig jön feszültség. Ez a bevezető gyakorlat. Ezt körülbelül egy percig csináljuk. Keressenek maguknak valamit, ami ennek megfelel. Egy kis tárgyat. Nem virágot. Az túl szép. Hanem valamit, ami nem annyira vonzó.

A csoport a gyakorlatot végzi

A reggeli imádság abban áll, hogy az odaadásnak ezt a mozdulatát egyszer megismételjük, és most onnan, ahol a figyelmünkkel vagyunk, egészen lassan idejutunk: a magam-érzésbe. És akkor megint lassan vissza – mert gyorsan megy magától. De lassan. Kicsit segíthetünk magunknak azzal, hogy elképzeljük, hogy onnan kifeszül egy egészen vékony fonál, egy pókfonál idáig, és én ezen a fonálon mozgok ide-oda. Ha megy, javaslom, tegyük meg az utat kétszer: tehát ott kezdünk, egyszer visszajövünk, akkor lassan megint odamegyünk, akkor még egyszer visszajövünk, és a középben állva maradunk. Valahol. Hiszen a közép, szó szerint, nincs a térben, mert a figyelem nem a térben mozog, és ennek ellenére tudjuk térben ábrázolni és kifejezni. Értik? Tehát a lényeg: lassan ide-oda. Ez az, ami nehéz, mert hajlamosak vagyunk arra, hogy azonnal visszatérjünk, mint egy inga, mint egy gyors inga; de hogy lassan csináljuk, ebben áll a gyakorlat. Ez a reggeli imádság. Ha meg tudnánk állni a középben – nem szükséges, de megpróbálhatjuk. Ez olyan két perc.

A csoport a gyakorlatot végzi

Néma értés

Ez a gyakorlat nagyon alkalmas arra, hogy sokat tapasztaljunk meg a figyelem lényegéből. Nevezetesen, mindegy, hogy mit észlelünk, hogy belső vagy érzékszervi észlelés: a figyelem azzá lesz, amit észlelünk, és nem észlelünk mást. Olyan formát, amelyet a figyelem nem vesz

fel, nem észlelünk. A figyelem mindig annak a formáját veszi fel, amit észlelünk. De fordítva is mondhatjuk. Nincs ok és okozat, hanem egy és ugyanazon folyamat van. Egyek leszünk azzal, ami végbemegy. Ha ezt a folyamatot átálusszuk – és a hétköznapi tudatban ezt tesszük azzal a folyamattal, ami általa a tudatban megjelenik, bármi legyen is az –, akkor beszélünk a tárgyról. Én itt vagyok, az ott van. És a gyakorlaton belül, az odaadás fázisában, a tárgy megszűnik tárgy lenni. Erre egyáltalán nincs nevünk. Nem nevezhető meg az, ami történik. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy *azzá* leszünk. De ez már dualisztikus kifejezés és ezért nem egészen megfelelő, és ezért mondja a Zen-buddhizmus: *Amikor kinyitod a szádat, már el is tűnt.* Ez a már megtörtént katasztrófa. Egy 9. századi zen-mester, Huang Po¹¹ mondja: *A halk értésről, a néma értésről van szó.* Ezen azt érti: az ember szavakkal nem tud magyarázni, kifejezni sem, tehát a halk, hallgató értésként tulajdonképpen a cél. Ezeket a nézeteket vagy leírásokat természetesen nem csak a zen-irodalomban –, mely rendkívül nagy és kiterjedt, úgy értem időben, a 6. századtól napjainkig – találják meg. Ma még mindig keletkeznek egészen nagyszerű szövegek, mert Japánban a legtöbb filozófiaprofesszor egyben zen-mester is, és nincs spekulatív filozófiájuk, hanem – mondhatnánk – tapasztalati, tapasztalatokra épülő filozófiájuk van, körülbelül olyan, amilyenre Steiner azt mondja: *Seelische Beobachtungsergebnisse nach naturwissenschaftlicher Methode* [Lelki megfigyelések – természettudományos módszerek szerint] – ahogy *A szabadság filozófiájának* mottója szól. És természetesen megtaláljuk ezt a mondatot Kitarō Nishidától¹², a mai japán filozófia atyjától. A mondat 1911-ből származik, és a *A jóról* című könyvben¹³ található. Mindent, amit itt mond, semmiképp sem írnék alá; de van egy olyan mondat benne, mely – hogy úgy mondjam – bombaként találja el az egész dualisztikus világfelfogást. Azt mondja: *nem a tudat van a testben, hanem a test van a tudatban.*

Ha szétnézünk, szinte ugyanezt a mondatot megtaláljuk Meister Eckhart¹⁴ egyik német prédikációjában, Josef Quint kiadásában. Ő fordította modern németre, és úgy látom – amennyire érzékelnem tudom – többnyire jól. És ebben a 11. prédikációban¹⁵ ez áll: *inkább van a testem a lelkemben, mint lelkem a testemben.* Igen, ez szinte ugyanaz; nem hiszem, hogy ezt a szöveget Nishida ismerte, semmiképp sem hiszem. Nishida nem tudott németül. És a japán könyv 1911-ben jelent meg, valószínűtlen, hogy Eckhart mestert ismerte. Természetesen tovább megy: *Testem és lelkem inkább vannak Istenben, mint önmagukban; de az igazságosság ez: minden dolgok oka az igazságban van. Ahogy Szent Ágoston mondja: Isten közelebb van a lélekhez, mint az önmagához. Isten és a lélek közelsége nem ismer igazi különbséget.*

A dualitás, mint valamennyi problémánk oka

Itt derül fény nyugati kultúránk fejlődésének abszolút tragikumára. Az abszolút tragikus ugyanis az, hogy a kereszténységben, a tradicionális kereszténységben, Isten és ember dualitást képez. Ez ugyanaz, mint amit előzőleg mondtam: ez minden problémánk oka. Kivétel nélkül erre vezethetők vissza. A kereszténység tulajdonképpen azért jött, hogy ezt a dualitást, már Jézus Krisztusban, a központi figura személyében, megszüntesse. De már a 4. századtól kezdve

¹¹Huang Po (kb. 777-850) kínai zen-mester

¹²Nishida Kitarō (1870-1945) japán filozófus

¹³Nishida: *An Inquiry into the Good* (A jó kutatása) (1911); német címe *Über das Gute* (Insel Verlag, Frankfurt am Main, 1989)

¹⁴Eckhart mester (1260-1328) Domonkos-rendi szerzetes, kora egyik legjelentősebb gondolkodója

¹⁵Meister Eckhart: *Deutsche Predigten und Traktate* (Herausgeben und übersetzt von Josef Quint) (Diogenes Taschenbuch, 1979; Diogenes Verlag AG Zürich; 201. oldal). Magyar kiadásokban: Eckhart mester: *Beszédek* (Kairosz Kiadó, Budapest, 2003; 5. prédikáció, 35. oldal; Adamik Lajos fordítása); Eckhart mester: *Válogatott prédikációk* (Typotex Kiadó, 2017; fordította Schneller István; 10. prédikáció, *A lélek napjáról*; a 153. oldalon)

a kereszténység teljesen ószövetségivé lett – Steiner fejezte ezt ki így. Az *Ószövetség* itt van, itt volt, hogy a dualitást az emberiség tudatára hozza. A mindenható Isten és az Istentől elválasztott ember. Ez volt az *Ószövetség* küldetése, míg a kereszténység küldetése az ellenkezője volt: hogy ember és Isten eggyé váljanak, tudatosan ismét eggyé. Öntudat. Simone Weil¹⁶ szélsőségesen képviselte azt az ügyet, hogy a tradicionális kereszténység dualisztikus – ez vallási dualitást jelent –, és tulajdonképpen ezért maradt tehetetlen az éppen úgy dualisztikus tudománnyal, természettudománnyal szemben. Ez dualitáson alapul: most nincs ember és Isten, hanem ember és világ van. Tehát azt mondhatnánk, ez az ügy már nagyon félrecsúszott.

Még egyszer szeretném kedvenc jezsuitámat, Anthony de Mello¹⁷-t idézni. Indus volt, és annyira szabad, annyira antiklerikális, és főleg olyan humoros, hogy a mostani pápa, Ratzinger¹⁸, még Mello halála előtt – ez 1987-ben történt – egy óvatosságra intő levelet írt ellene, és az akkori pápa¹⁹ ezt aláírta. A dokumentum tehát létezik. Majdnem kizárták az egyházból. Tehát magával ragadó humorú és teljesen antiklerikális. Ezt minden egyháznak nehéz elviselnie. Egy kis könyvecske, címe: *Egy perc ostobaság*²⁰. És van benne egy beszélgetés, ahol egy mester azt mondja: *Az a tévedésed, hogy önmagadon kívül keresed az Istent. Belül keressem hát? Nem látod, hogy bensőd rajtad kívül van?* Ugyanis, ha figyelmemet a bensőre irányítom, akkor ez a figyelem azonnal tárgygyá lett, tehát valóságos bensőmön kívülivé. Mert valóságos bensőm éppen az, amit most teszek. Tehát, *amivel* nézem ezt a tárgyat, *az* a bensőm, és mindaz, amit tárgyként látok, legyen az akár lélek, szellem vagy Isten vagy bármi más, az tárgy és kívül van. Még hozzá kell fűznöm egy mondatot. Ez Mello-nál nincs meg: „És nem látod, hogy a külső már benned van?” Igen, most mindkettő miénk, magyarul úgy mondják: átesünk a ló túloldalára. De nem tudunk ülve maradni ott fenn. Vagy így, vagy úgy. Egyik sem igaz. Az, amit bensőnek nevezünk, azáltal, hogy tárgygyá, külsővé lesz, és amikor most kifelé nézünk és a szép eget látjuk – igen, hogyan is látjuk? –, már belül van. Ennek ellenére, miután láttam, megint kint van. Ez nemcsak összekuszál teljesen, hanem képtelenség a „most”-ban, a „most”-ot észlelni, ez tulajdonképpen az oka annak, hogy képtelenek vagyunk eldönteni: mi az, ami bent van és mi az, ami kint? Abban a pillanatban, amikor figyelmünket szeretett bensőnkre irányítjuk, az már kívül van. Abban a pillanatban, amikor szemügyre veszünk valamit – abban a pillanatban, amikor észleljük, egy pillanattal sem később – abban a pillanatban, amikor valamit észlelünk, nyilvánvalóan a tudatban van. De ismét úgy észleljük, hogy azt mondjuk: nem, az ott kívül van, mert ezt az átmenetet mindig átalusszuk.

A végzetes kérdés: mi az elsődleges, a tudat vagy a világ?

Nyugaton a kérdés természetesen mindig ez: mi az elsődleges? Az ott kint, vagy a tudat? Tehát arról van most szó, hogy tudatos vagy nem tudatos marxisták vagyunk-e – szinte mindannyian az utóbbiak vagyunk. A marxizmusnak nincs köze Marxhoz²¹. Egyáltalán nincs. A marxizmus az a szilárdan meggyökerezett érzés, hogy *az* ott kint önmagában, hozzájárulásom, együttműködésem nélkül létezik, hogy a világ van. Ez egy szélsőség, és látjuk, hogy az egész

¹⁶ Simone Weil (1909-1943) francia író, filozófus, aktivista

¹⁷ Anthony de Mello (1931-1987) jezsuita szerzetes

¹⁸ Joseph Aloisius Ratzinger (1927-) 2005 április 19-től 2013. február 28-ig XVI. Benedek néven pápa

¹⁹ II. János Pál (eredeti nevén Karol Józef Wojtyła) (1920-2005 április 5.) pápa 1978-tól haláláig

²⁰ *Egy perc ostobaság* – németül: *Eine Minute Unsinn* – magyar kiadása még nincs.

²¹ Karl Marx (1818-1883) német filozófus, közgazdász, a kommunista mozgalom és a róla elnevezett marxizmus elméleti megalapozója

nyugati világ totálisan marxista, anélkül, hogy észrevenné –, ami egy fokkal rosszabb, mint a tudatos marxizmus. Mert egy tudatos marxista legalább tudja, hogy ez a világnézete. De azok az emberek, akik pontosan így éreznek – mert ez érzés, racionálisan nem megalapozható; ez egy érzés: a világ itt van, adott –, nem tudatosan csinálják, hisznek, ezek, felőlem vallásos vagy jó keresztények vagy jó muszlimok stb. Vagy akár jó antropozófusok. Magában a nyugati filozófiában is vannak ezzel összefüggésben alig szélsőséges nézetek. Természetesen van a szolipszizmus²². Igen, vannak természetesen problémák. A konstruktivizmus, amelynek képviselői azt mondják: *elsődleges a tudat* – ezzel legalább annyi nehézségük van, mint az ellentétes nézettel. Egyet már említettem tegnap. De a második nehézség természetesen az, hogy mi meglehetősen ugyanabban az észleleti világban élünk. Tehát nem hiszem azt, hogy ahol – mondjuk – egy verebet látok, ott Barbara és Friedrich asszony – mondjuk – egy krokodilt látna. Ők is verebet látnának. Talán, ha képzett madarászok, akkor azt is tudják, hogy milyen fajta ez a veréb. Akkor ők másképp tudják ezt látni, ahogy egy erdész másképp látja az erdőt, mint egy nem erdész; de hogy veréb helyett mosómedvét látnának, azt nem hiszem, az szinte kizárt. Tehát ez is probléma. Ha a tudat az elsődleges, hogyan élhetünk körülbelül ugyanabban az észleleti világban? Nem működik? Nem működik.

És ezt a kérdést tulajdonképpen – tudomásom szerint – csak a keresztény misztikusok oldották meg tapasztalati úton és természetesen a zen-mesterek. Ezek kezdettől fogva támadták ezt a problémát. És mi is megtámadjuk. Tehát a kérdés: mi az elsődleges? Ha így tesszük fel a kérdést, akkor nem válaszolható meg. Mindig átesünk a ló egyik oldaláról a másikra. Nem tudunk nyeregben maradni.

Schiller²³, a nagy költő, ezt például nagyon pontosan érezte; de ő sem tudta megkerülni, feltételeznie kellett egy világot, mely önmagában megáll. Nem tudta megkerülni. Ahogyan Kant²⁴ sem. Ez talán gondolkodási hiba volt, mert ahol „magánvaló” létezik, ott már tudat van. Kant sem tudta kikerülni: ha mindent lehántunk, ami az emberi tudatból származik, akkor még mindig marad kint valami, ami van, gondolta ő. És nem vette észre, hogy az egész gondolatmenet is az emberi tudatban van. Ahogyan sok minden egyebet sem vett észre. Figyelemreméltó. Elmondhatom? Az antinómiái²⁵. Az antinómiák abban állnak, hogy ő rámutat, hogy a gondolkodás nem tudja eldönteni, hogy határolt-e a világ, vagy sem, vagy hogy a világ megvolt-e már mindig vagy sem. Érveket hoz fel az egyik és a másik mellett. És ezek mindig egyensúlyban vannak. Ez vezet a következtetésre: a gondolkodás tulajdonképpen nem alkalmas ilyen kérdések eldöntésére. Nem veszi észre azt a gondolkodást, amelyik ezeket a gondolatmeneteket létrehozza és összehasonlítja, és azt mondja: az ember határozatlan. Azt a gondolkodást, amely rá tud erre a két gondolatmenetre nézni, nem veszi észre. És ez éppen a mostani gondolkodás. A gondolat veszi észre; ezeket is hasonlítja össze. Azt mondja: az egyik érv éppen olyan jó, mint a másik. Azt a gondolkodást, amelyik ezt ki tudja mondani, amelyik e két gondolatmenet felett áll, nem veszi észre. Azt, hogy a gondolkodás nem csak ellentmondó gondolatmeneteket tud létrehozni, hanem azt a kijelentést is, hogy: azonosak; azonosak, nem különbösek, hanem egyazon módon érvényesek. Miféle gondolkodás ez? Kant az egyik legtudatosabb gondolkodó volt. És mégis belebukott ilyesmibe. Schiller szintén.

²²Olyan filozófiai irányzat, mely azt tanítja, hogy az emberi tudat az egyetlen valóságos létező. Minden más csak a tudat terméke.

²³ Johann Christoph Friedrich Schiller (1759-1805)

²⁴ Immanuel Kant (1724-1804)

²⁵ ellentmondás két egymást kölcsönösen kizáró és logikailag egyenlő meggyőző erővel igazolható tétel között

Igen – talán kérdeznének? Ideje lenne.

Kérdés: Schiller és Goethe²⁶ között van-e ezen a területen különbség?

Goethe ezeket a kérdéseket gondosan elkerülte.

Egy résztvevő hölgy: Minden egy – Goethe mégis ezt írta.

Igen, ezt ő nem veszi olyan komolyan. *A gondolkodáson, hála istennek sohasem töprengtem* – ez az ő szép kijelentése. Igen, hála istennek.

Kérdés Kant gondolkodásához

Kant rámutat, hogy a gondolkodás ilyen kérdés megválaszolására nem képes. Ellentmondásaival ez volt a célja. Csak azt a gondolkodást nem veszi észre, amelyik ezt az összehasonlítást teszi és azt mondja: Ahá, itt ez a gondolkodás, az a gondolkodás, amely határozatlan. Ez tekintet nélkül marad.

Volt szerencsém női „filozófiákkal” találkozni. Ez éppen olyan. Azt állítják, hogy van férfias gondolkodás és nőies gondolkodás. És ki állíthatja, hogy az egyik nőies, a másik férfias? Én azért vagyok a gondolkodás mellett, hogy ezt a különbséget látja. Amit mi így nevezünk, az ugyanis: csak egy gondolkodás van; van női hibás gondolkodás és férfi hibás gondolkodás. És ezek színezik az egy gondolkodást, és ezt nevezik az emberek „nőies gondolkodásnak” és „férfias gondolkodásnak”.

Kérdés: Mi tart valakit az ellentmondásokra nézve a nyeregben?

Ezzel a kérdéssel: a tudat az elsődleges vagy a dolgok? A nyereg nem található. Nem a ló hátán keressük, hanem a hasán. Ott nem lehet. Az ellentmondásokkal nincs probléma. Ezzel ugyanis úgy van, hogy valaki bebizonyítja, hogy a világ mindig, örökké volt, a másik bizonyíték, hogy a világ nem volt mindig, és nem örök. Ennek nincs köze a nyereghez. Ez egyszerűen két gondolatmenet, amikkel egyformán jól lehet érvelni. Ez a nyereg-kép abban áll: a világ, a dolgok elsődlegesek, vagy a tudat? Mert ha azt mondom, hogy a világ az elsődleges, azt mondom: honnan tudod? Ha azt mondom, a tudat az elsődleges, azt mondom: komikus, hogy meglehetősen ugyanaz az észleletünk van. Az is probléma, hogy amikor Jakabbal beszélek, hogy is van ez? Ő az én képzetem és én az övé? Ezt a „vagy”-ot, „sem”-et nem lehet fenntartani.

Sokat beszéltem tegnap kontinuitásról és diszkontinuitásról; arról, hogy részenként ismerünk meg. A diszkontinuitás két forrásból származik: egyrészt abból, hogy érzékszervi észlelésünket – a felnőtt, nyugati neveltetésű emberekre gondolok – fogalmak szövik át. Azaz, ha kinézek, tulajdonképpen semmit sem látok, legalábbis semmit, amit megnevezhetnék. Semmit. Tehát, semmi gondom. Tetőket látok és ablakokat és gerendákat és falakat és színeket és fákat. Nem hallják, amit látok? Egy gyermek, aki nem tud fogalmilag látni, nem tudhatja, hogy egy dolog hol végződik. Nem tudhatja, hogy a virágok és a cserép különbözik, és hogy a cserép a talajjal nincs összenöve. Aki nem ismeri a virág, a cserép, talaj fogalmát, az ezt nem tudhatja. Nem tudja, hogy ez nem egy. De a felnőtt érzékszervi észlelését fogalmak szövik át, és mivel a fogalmak egyediek, folytonosságot nem alkotnak, összefüggéstelen egyedi dolgokat látunk. Ez a megismerésbeli diszkontinuitás egyik forrása.

²⁶ Johann Wolfgang Goethe (1749-1832)

Diszkontinuus beszéd – kontinuos értés

Ezután talán megkérdezik: miért van ez így? Ez azért van így, mert a nyelv diszkontinuus. Minden emberi nyelv. Egyébként, nagyon különböző módon. A diszkontinuitások egyáltalán nem hasonlítanak. Vannak poliszintetikus nyelvek – óriásszavakkal, látszólag óriásszavakkal; ezek az óriásszavak néha nem is hosszúak; de ha magyarra fordítjuk őket, akkor bekezdéseket kapunk. Mellékmondatokkal, pontosvesszőkkel, mit tudom én. És egy afrikai nyelvben ez egy szó. Központi szó, ami elé és mögé tett ragokkal egy bekezdés lesz magyarul, ha lefordítjuk. De ennek ellenére sokkal kevésbé diszkontinuus, mint a magyar nyelv, vagy mint bármelyik indoeurópai nyelv. Mégis vannak mondatai, nem folyik minden egybe, hanem szerkezete van, tehát diszkontinuus.

A kontinuitást először az értésben találjuk meg. Az értés nem diszkontinuus. Ezért nem tudjuk megszámolni, hogy az utolsó tíz percben hányszor értettünk. Próbálják megszámolni. Nem megy. Mert állapot, folyamat, és nem szakaszonként történik. De ez az egyébként folytonos folyamat leáll, és ahol megáll a megértés, ott egy fogalom keletkezik. A fogalom, mondjuk, befagyott értés, és ez az egész fogalmiság tulajdonképpen azt jelenti: az értés ezen a ponton áll. És ez a pont a közönséges gondolkodásban fogalomról fogalomra lép, rosszabb esetben szóról szóra. Mivel a fogalmak egy jelet tartalmaznak, akár a nyelven keresztül történik, akár az emberek alkotnak fogalmakat, – ezekkel van tele az egész tudomány és a technológia, ebből is látható, hogy a fogalmiság előrehalad. Ha azt mondjuk: kvantum-fizika, a fogalmiság már itt van, anélkül, hogy megneveztük volna előzőleg. Már itt van valami, ezeket nevezzük kvantumoknak. A kvantumok – latinból kölcsönzött szó. És azt jelenti: az átmenetek nem folytonosak, ugrások.

És tulajdonképpen a gyereknél is így van, a kisgyereknél. Amikor beszélni tanul, előbb vannak fogalmai, mint szavai. Ez azt jelenti, hogy megérzi, amit az anyja mondani akar. Ez a nyelv jelentés- és értelem-oldala. Hallja az akusztikus jeleket, és ezeket össze tudja kötni azzal az értéssel, amely már korábban megvolt. Tehát, azt mondanám, hogy ez így van az individuális fejlődésben. Az emberiséggel is így volt, valószínűleg. Azt mondanám, szinte biztos.

Csak az titok, egészen nagy titok, hogy egy nyelv miként jött létre. Hogy mehetett végbe? Mindig egy embercsoportot kellett megragadnia, nem egy individuális embert. Amikor egy individuális ember például kitalál vagy kigondol valahogy egy nyelvet, közölni nem tudja, mert a többiek semmit sem értenek belőle. Meglehetősen titokzatos, hogy ment ez végbe, de azt hiszem, hasonlóan, mint a kisgyereknél. De ebbe most nem megyünk bele, követjük a Francia Akadémiát – amennyiben, azt hiszem, kétszáz éve nem tudja ezt a kérdést kezelni. Megtiltották, mert végtelen vitákba keveredtek, amikből semmi sem sült ki. És azt mondták erre, ezt a kérdést nem lehet az Akadémián megoldani. Majd elfelejtették. De ez a tilalom sokáig érvényben volt.

Most még azt mondanám, hogy sokat fogunk a fény természetével, nevezetesen a belső fény, a figyelem természetével foglalkozni. Mert e nélkül a külső fény sem kezelhető. És itt természetesen óriási szerepe van annak, amit üres tudatnak vagy üres figyelemnek nevezünk. A képességek mindig üresek. Ez a mi szerencsénk. Ezáltal tudnak a képességek különböző formákat felvenni, vagy formákat létrehozni is. Ezt tegnap érintettük is. Megkérdeztem Ivánt, hogy észleli-e a képességét, amikor nem játszik. De a képesség üres, ezért mindent eljátszhat. Ha nem lenne üres, forma nélküli, akkor csak bizonyos darabokat tudna eljátszani, és semmi újat nem tudna hozzátanulni – és mert komponál is –, nem tudna új zenét csinálni. Ehhez tartozik, hogy a képesség, ez a zenei képesség, forma nélküli. Minden képesség forma nélküli,

és a centrális képesség – a figyelem – természetesen elsősorban. De minden emberi képességnek van egy stílusa, és ez a stílus nem más: Logosz által hangolt, azaz: értelemre hangolt.

Hogy az értelem mi – azt nem tudom Önöknek megmondani. Nincs definíciója. Olyan körülírás sincs, mert ha lenne, az azt tételezné fel, hogy Önök már értelemre vannak hangolva, különben semmilyen magyarázatot nem tudnának megérteni. De nincs magyarázat. Hogy mi az értelem és mi az értelmetlenség, arra nincs külső ismertető jegy. Tegnap hoztam erre példát: hogy egy mondat nyelvtanilag helyes, az egyáltalán nem jelenti azt, hogy értelme van. Tökéletes lehet nyelvtanilag, amellet teljes értelmetlenség. És ha megkérdezik: hogyan ismerem hát fel, hogy valaminek értelme van? Nincs hogyan, nincs ismertető jegy. Egy értelmes mondatot arról ismerem meg, hogy... és nincs tovább. Azáltal, hogy értelme van. Azáltal. Nincs visszavezetés valami másra. Ahogyan az is, hogy azt mondom: ez igaz. Hogy ismerem fel? Az igazságnak sincsenek külső jegyei. Egyébként, ha arról lehetne megismerni az igazságot, hogy piros nyakkendőt visel, akkor minden hazugság azonnal piros nyakkendőt öltene, és akkor meg arról vitatkoznánk, hogy az a piros igazi árnyalat-e vagy sem. Az egyetlen, amit mondhatok értelem és igazság azáltal állapítható meg, hogy érezzük őket. És mert érezzük, ezért gondolni is tudjuk őket. Mert, mint tudják – ezt nagyon gyakran megbeszéltük –, a gondolkodás az érzésen alapszik, nevezetesen, a logikusságon. A logikusságot érezzük. Steiner igazságérzésnek is nevezi. Más nincs. A gondolhatóságban sincs. Tulajdonképpen talán ez a sajátos, mert különben azt mondhatnánk: na igen, ahol az érzés viszi a szót, ott értelemre és jelentésre nincs definíciónk. De a gondolhatóságban sincs. Most azon gondolkodom, kinél találtam ezt meg. De nem találtam meg. Talán olyan gondolkodóknál, amilyen Wittgenstein. Ő talán sejtette.

Gödel és Einstein

De még valamit el kell mesélnem Önöknek. Nem tudom, hogy van-e valaki itt, aki ismeri Gödel²⁷ tételét. Gödel tiszta matematikus, aki majdnem megmutatta azt, amit most mondtam. Azon vagyok most, hogy megértsen, amit gondolt. Körülbelül negyedévembe telt, hogy elsajátítsam a nyelvét. De amit leszűrtem: nem találhatunk formális ismertetőjegyet arra, hogy valami igaz-e vagy sem. És még a gondolkodás, a matematikai gondolkodás sem képes rá. Vannak esetek, amikor a matematikai gondolkodás nem tudja eldönteni, hogy egy tétel igaz-e vagy sem. Azaz: intuíciónra van szükségünk. Ez mintegy összefoglalója annak az embernek, aki majdnem olyan alakja a matematikának, mint Einstein²⁸ a fizikának. Nagyon jó barátok is voltak. Mind a ketten Princetonban dolgoztak. Gödel később megőrült, idegbetegként halt meg. De Einstein azt mondta: *Csak azért megyek az intézetembe ezen az úton, hogy Gödellel beszélgethessek a visszaúton.* Van is fénykép róluk, amint sétálnak. Csak azért akartam ezt megemlíteni, mert Gödel tulajdonképpen a gondolkodás gyökeréig hatol, ameddig el lehet menni, és megmutatja: a gondolkodás nem önmagán, hanem valami másra alapszik. Mi – vagyis Steiner – igazság-érzésnek nevezzük. Logikusság-érzésnek. És ez azon a harminc oldalon áll, amit ez az ember a diplomamunkájaként készített.

[Most rövid szünetet tartunk, és utána meditálunk.](#)

Meditáció

²⁷ Kurt Gödel (1906-1978) osztrák matematikus és tudományfilozófus

²⁸ Albert Einstein (1879-1955) Nobel díjas elméleti fizikus

Azzá lesz, amit észlelünk. Tehát, amit látunk vagy hallunk vagy gondolunk, az tulajdonképpen saját figyelmünk, amely különböző formákat vesz fel. Ez nagyon világos a teremtő tevékenységben. Itt nincs a figyelemnek adott mintája, itt *lesz*. Itt nyilvánvaló, hogy *azzá lesz*. Amikor kitekintünk, akkor ez nem olyan nyilvánvaló. De ezáltal a reggeli imádság által mégis végrehajtható lesz, hogy *azzá* váljék, amire koncentrálnak. Abban a pillanatban, amikor az önfeledtség beáll, világos lesz. De ezt nagyon gyakran leírták, Steiner is leírta. Egy picit magasabb világot úgy észlelünk, hogy *azzá* válunk. Ez a változás az, amit észlelünk; de ebből valami nagyon fontos következik: és ez ennek a meditációnak a témája. Ugyanis mondhatnánk: jó, ahhoz hasonló folyamattal van dolgunk, mint például, hogy a folyadék mindig az edény formáját veszi fel. Vagy ahogy a fény felveszi annak a tárgynak a formáját, amelyikről visszatükröződik. De a figyelem vagy a belső fény tud még valamit, ami így fogalmazható meg: észleli, ami a figyelem— vagy amivé lesz. Nem csak, hogy *azzá* lesz, hanem önmaga által észre is van véve. Tehát a következő képpel: a folyadék felveszi az edény formáját; de most: és észleli azt. Igen, azt hiszem, ez az egyetlen ősjelenség, amely egyáltalán létezik. Ez az: amit megismerünk vagy látunk vagy gondolunk vagy érzünk, mindenkor az érző, a gondolkodó, az akaró, a látó figyelemmé lesz, amit ugyanez a figyelem észlel. Az alak, bármi légyen is, példaképpen most egy tapasztalatra gondolok, – az alak, minőség is –, minden, amivé a figyelem lesz, amivé alakul, azt egyidejűleg észleli. Megfoghatatlan csoda, amire tulajdonképpen nincs analógia a fizikai világban. Hogy lesz valami, hogy valamivé lesz, és ezt ugyanakkor észleli. Ez – azt mondanám – a fény tisztán szellemi oldala, a belső fényé, a figyelemé. Semmit sem észlelhet, amivé nem lesz; és amivé lesz, azt észlelnie kell. Észlelés és lét – észlelés most az észrevétel értelmében, és lét teljesen összekapcsolódva ebben a pontban. Tehát a meditáció így szól: *Amivé lesz a figyelem, azt észleli*. Hagyjunk időt magunknak.

A csoport meditál

[Georg Kühlewind meditációról való beszámolója:]

Ez alkalommal közvetlenül mentem a meditációba, és megállapítottam: egyszerűen témául vettem a mondatot, és megállapíthattam róla, hogy a figyelem mindig észleli önmagát, akkor is, amikor tárgyá lesz. Tehát, amikor kitekintek és az ablakot látom, akkor a figyelem ablakként észleli magát, mert ablakká lett. Ez új meditációs mondat: *A figyelem mindig észleli magát*. Ez az „*azzá* levés” – ebben a periódusban eszméltem rá, ezt más is megteheti; belemehetünk a meditációba, aztán az utána-gondolásba, majd ismét a meditációba; adódik. Azt gondoltam: miért észleljük ezt az „*azzá* levést” olyan ritkán? Észleljük minden művészi tapasztalásban. Van, aki ott sem észleli, de ott könnyebb, mert az érzésben természetesen vagyunk. A művészetben és az érzésben egyáltalán nincs kettősség. Nincs. Nem érzek tárgyakat. Érzéseket érzek. Azaz, ezekké az érzésekké leszek az érzésben. Nem tudok olyasmit érezni, amit nem érzek. Ez egyszerűen értelmetlenség. És megállapítottam, hogy általában mi hiányzik ahhoz az észleléshez, hogy mi „*az*” legyünk? Mert, ha azt mondom, hogy a figyelem „*azzá*” lesz, vagy mi „*azzá*” leszünk – ezek szinonimák: ez a koncentráltóság. Amikor nem vagyok koncentrált, akkor az is előfordulhat, hogy észre sem veszem, hogy a figyelmem mivé lett. Ez nincs egészen így. Felszínesen még észre vesszük. A koncentráltóság úgyszólván a feltétele annak, hogy azokhoz a tapasztalatokhoz jussak, amelyek ebben vagy a második meditációban megmutatkoznak.

Ez természetesen az önfeledéssel függ össze. Talán az önfeledés jön elsőként. Nem vagyok biztos benne, hogy mindenkinél első lesz, vagy egyszerre történik, vagy talán először az „*azzá*

levést” észleljük, és azután az önfeledést. És természetesen: *Én leszek azzá*. Amikor azt mondom, a figyelem, az ugyanakkor azt jelenti: *Én leszek az*. Ha azt mondom, figyelem, azt jelenti, *Én leszek az*. Az önfeledés köti össze ezt a két megfogalmazást. Ugyanazok.

Akkor vissza a meditációba. Végrehajtottam a másodikat: *A figyelem mindig észreveszi magát* – és ahhoz a tapasztalathoz jutottam: és ebben van az Én valósága. Abban, hogy a figyelem mindig észleli magát, nevezetesen, ha mint virág, mint asztal, vagy bármilyen formát is vesz fel; ebben rejlik az a lehetőség, hogy ő maga is egyszer tiszta állapotban, azaz forma nélkül vagy üresen vegye észre magát, mert önmagát úgy-ahogy mindig észreveszi. Minden tapasztalatban, nem csak érzékszerviben.

Ezután ismét kijöttem a meditációból, és ekkor eszembe jutott, amit a reggeli imádságra vonatkozóan elfelejtettem megemlíteni. Sokan, akik ezt végezték, valószínűleg észlelték, azaz észrevették e délelőtti kezdetén, hogy ez az ide-odajárás a téma és közöttem összefügg a lélegzéssel. Ez magától mutatkozik meg, mint mindig. Egyénileg különböző módon; de megmutatkozik, hogy valahogy összekapcsolódnak. Maguktól. Nem kell rá törekedni.

És még valami: amit ürességnek hívunk, annak vannak szinonimái. Mondhatnánk: tudatfeletti. Ami tudatfeletti, az mindig üres. Üresség, képesség, vagy semmi, vagy Nirvána, azok a kifejezések, amelyekkel ezt a még formamentes, még alakot nem öltött figyelmet nevezhetjük meg.

Néhány megjegyzést tennék ahhoz, amit ebből a körből hallottam. Arra a kérdésre nézve, hogy egyáltalán miért vannak koncentrált és szétszórt időink, már feleltem. Amikor a figyelem szétszórt, akkor annak esélye, hogy egy tárgyban, egy objektumban észrevegye magát, sokkal csekélyebb. Egészen világos: mert minél kevésbé vagyunk koncentráltak, annál gyengébbek a témák is. Noha mondhatjuk: csak látszólagos, hogy több téma lehet egyszerre a figyelmünkben. Tehát így váltakozik. Villámgyorsan fut sok témán keresztül; de tulajdonképpen mindig csak egy van valójában a centrumban. És ez a szétszórtság az, aminél azt mondhatjuk: igen, észre sem veszem, hogy a figyelmem mivé lett.

Friedrich asszony mondott valami érdekeset. Hogy ugyanis ő benne volt a fa szagában. Azt mondta: „testileg”. Én nem vagyok olyan biztos benne, hogy egyáltalán valamennyi érzékszervi észlelés testi észlelés lenne. Az érzékek, ha éppen nem betegek, nem észlelnek. Amikor a szem egyébként egészséges, akkor azt észleli, amit a szem lát; de nem magát a szemet. Azaz, az érzékek önzetlenek. *Magukat* nem észlelik. Ha a szem begyullad, igen, akkor rögtön észleli magát. Ez tulajdonképpen kép. Mondhatnánk: amikor az érzés nem beteg, azaz nem önérző, akkor nem észleli magát. Akkor érzésként észleljük: a formákat és a színeket és minden minőséget az érzésben. És a magam-ézés tulajdonképpen betegség, noha teljes mértékben szükséges az egyéni és emberi fejlődésben.

A lim-lom szubjektív, az üresség egyéni

A szubjektivitás azáltal jön, hogy a figyelmet tulajdonképpen már átjárták a lim-lomok. A lim-lom az, amit az élet folyamán összegyűjtöttünk: szokások, előítéletek, érzés előítéletek is. Amikor itt van, akkor úgy van itt, hogy – mondhatnánk – nagyon szubjektíven észleljük. Ennek nem kell így lennie. Tétélezzük fel, hogy el tudjuk a lim-lomot tüntetni, ami egyenlő egy hatalmas Augiász-istálló kitakarításával. – Azt hiszem, hogy amit Héraklész megtett, az éppen ennek a képe: a figyelem végtelen megtisztítása; akkor mondjuk, hogy eltüntetjük. Iván eltünti,

én eltűntetem, és most kinézünk a természetbe, és csak egy zenedarabra hallgatunk oda, vagy egy emberi arcra nézünk rá. Egészen biztos vagyok benne, hogy egészen mást is látnánk.

Megtisztítás annyi, mint a figyelmet üressé tenni. Így kezdődik a későbbi hagyományokban: megtisztulás, azaz erkölcsi megtisztulás, tulajdonképpen az ürességről szól, az üres figyelemről. De ez az üresség egyéni. Ez az, amit tudhatunk, és ezért, ha ki is szórtunk minden lim-lomot, egyénileg tapasztalunk. A szép az, hogy ez a zen-buddhizmusban abszolút tudatos. Ezért beszélnek egyéni ürességről. „Az üresség sokkal inkább valaki, mint valami” – mondják. És aztán gyakran hallani azt, hogy a buddhizmus nem ismeri az Ént – csak az Ént ismeri, a magamat nem. A „magamat”, azzal, amit mi egónak nevezünk, el kell takarítanunk, ez a tisztuláshoz tartozik. Csak ezután jut az egyéniség napvilágra: üresen. De az üresség egyéni, mondjuk, színe van. Van valami szaga. Nem igaz, hogy ha a lim-lomot eltakarítjuk, akkor uniformizálódunk. Épp fordítva. A lim-lom sokkal hasonlóbba. A lim-lom-lelkek sokkal hasonlóbba egymáshoz. Az én lim-lomom és a tiéd sokkal hasonlóbba, mint az igazi, megtisztított egyéniség. Ezek teljesen különbözőek. Mindig azt mondom: ritkán adódik olyan kocsmá, amelyben csak én fordulok elő, hanem csoportosan mennek az emberek kocsmába, mert a lim-lom épp hogy nem egyéni. Nagyon egyértelmű. Éppen, hogy nem egyéni.

Üresség és világ egyszerre lehetnek jelen

GK: Longin, mit mondtál, hogy volt?

Longin: Azt, hogy ahhoz, hogy „azzá” váljék, a figyelemnek már észlelnie kellett azt, és ezért az észlelés és az azzá válás egyszerre történik.

GK: Ja, igen, ehhez Christinának is volt egy kérdése. Igen, ez egy és ugyanaz. Nem egymásután, hanem a figyelem tulajdonképpen nem tud azzá válni, anélkül, hogy látná, és fordítva. *Ez mindig a belső világosság áramlása* – William James volt talán az első, aki fölfedezte, hogy a figyelem áramlás. Ez, hogy úgy mondjam, már nagyon kifinomult felfedezés vagy megfigyelés.

És ebben is van egyszereség. Ezt az egyszereséget már a múltkor is érintettük.

Egy női résztvevő: A különbség egyszerre van.

Nem csak. Nem csak. Hanem hogy üresség és világ egyszerre lehet jelen. Erre a paradoxonra még visszatérünk. Ez a zen egyik alaptézise, hogy az üresség abszolút összefér a nem-ürességgel. Néha azt mondják: nirvána és szamszara – a semmi és a hétköznapi világ – egy és ugyanaz, egyszerre. Tehát ez egy szint, vagyis: általában úgy éli át az ember – ha eljut oda –, hogy a figyelem ürességét éli át először és azt, hogy a figyelem önmagát észleli, és ez azt jelenti: Én vagyok, Én. És a következő szint, hogy egyszerre mind a világot is észleli, anélkül, hogy föl kellene adnia az ürességet, vagy, hogy önmagát adja fel: egyszerre észleljük az „azt” – ez a koncentrációs gyakorlat végső célja. Az első cél, hogy a koncentráció úgy megerősödjék, hogy a téma ürügye nélkül is koncentrált maradjon, és így önmagát észlelje. Ez most azt jelenti, hogy tulajdonképpen a világot észleljük – de megtisztított figyelemmel; nem úgy, hogy tele van mindenféle már előre kész formával és fogalmisággal. Hogy elfelejtjük, hogy hívják a virágot, elfelejtjük a színét, a formáját, csak a virágot észleljük. Mert minden, amit gondolunk, mondunk róla fátyol, amivel beborítjuk.

Amit Adelhart mondott, hogy az ott-levést – a reggeli imádságnál – szándékosan hagyjuk váltakozni az itt-levéssel, egyike a legfontosabb dolgoknak, ami által mind a kettőt észleljük. Beszéltünk a rövidtávú emlékezetkiesésről. Azt mondtuk, hogy ennek az lehet az oka, hogy

öregem nem úgy érezzük, nem olyan érzően éljük a világot át. Akit nagyon szeretünk, azt természetesen nem felejtjük el. De ritkán előfordul, hogy házastársunkat öregem nem ismerjük fel. Ez rossz jel. Érezve azt jelenti: többé nem érdekes. Tehát általában nincs így, hanem van, akit felismerünk. De azokat, akikkel egy öreg ember újonnan találkozik... Azt mondom erre: fő, hogy téged felismer. Hogy másokat nem ismer fel, na igen, őket még egyszer be kell mutatni. Van egy híres vicc: az öregségi Alzheimer kórnál azt mondja az orvos: „Önök Alzheimerre van, és ez jó és nem jó. Sok új jó barátot fog találni, és sok mindenre nem fog emlékezni, és amire hazatér, azt is elfelejti, amit Önnek most mondtam.”

A váltogatás a lehetősége tulajdonképpen annak, hogy észrevegyük ezeket az állapotokat és meghosszabbítsuk őket. Az állapotokat meghosszabbítani. Az ittlétet nem nagyon kell meghosszabbítanunk, az meghosszabbodik magától, ámde a másik. Ez azzal függ össze, amit még észrevettünk itt – a zavarásokkal. Zavarások tulajdonképpen nincsenek, ha azt mondom: na, igen, választhatnám témául a vitorlát vagy a madarat vagy mást is. Ezek módszerek arra, hogy a kívülről jövő zavarásokat megkerüljük. Hogy ne küzdjük velük, hanem öleljük át őket: gyere ide, háttér, nem baj. Ezek így az én észrevételeim.

De, amit még hozzáfűznék: az érzésben nincs dualitás. Az lehetetlen. Mert nem tárgyakat érzünk. Amit érzek, soha nem tárgy. A zene nem tárgy. Ha a zene tárgy, akkor másról van szó. És itt megint az értelem kerül előtérbe, mert aminek nincs értelme számomra, az rögtön tárggyá lesz. Vannak emberek például, akik azt mondják, hogy az olyan zene, mint amilyen Boulez-é²⁹ – tárgy marad. Azaz, nem *hallom* az értelmét. Egy olyan idegen nyelv is, amelyet nem tanultam, tárgy marad, mert legfeljebb a hangzását élem át, de az értelmét nem. Abban a pillanatban, hogy értelmet élek át, kikerülök az apránként való tapogatásból, tehát ugyanazt teszem, mint a dallamnál, és az értelem mindig azt jelenti: érzés iránti érzék. A gondolkodás nem maga dönti el, hogy van-e valaminek értelme vagy nincs. Nem képes rá. Ez tisztán érzés. Értelmesnek érződik? És ha nem ismerem a nyelvet, akkor semminek sincs értelme. És a nyelven egy művészet nyelvét is értem, mert az nyelvtől függő. Először a nyelvet kell megismerni. Akkor lesz értelme. Akkor adódik az értelem. Ha nem értem a nyelvét, akkor kívül marad, akkor tárgy marad. Nem úszom együtt vele. Igen, és dühíteni kezd. Ez az utolsó lépés. Az igazi régi kínai zene sem értelmes számomra, ha nem tanulom meg a nyelvét. Egyszer operában voltam Kínában. És az egyik kollegám, egy ilyennek adta jelét: „én nem tudom ezt hallgatni”. Ideges és feszült lett attól, hogy nem értette. Irritáló, ha valamit tartósan nem értünk. Hogy értelmes-e valami vagy sem, az az érzésünkhöz intézett kérdés, nem a gondolkodásunkhoz. Steiner is felismerte ezt – azonnal felhozhatok Önöknek egy Steiner-idézetet: *a gondolkodás alapja az érzés*. És ezért sem tárgy az értelem. Az értésben egyek vagyunk. Ez témánk lesz. Azaz: a megismerésben, az értésben, még nincs dualitás, csak mire végbe ment ez a folyamat, akkor válik a világ ketté, legalább ketté.

Iván Szokolov zongorázik.

Első szemináriumi nap

II

Iván Szokolov zongorázik.

²⁹ Pierre Boulez (1925-2016) francia zeneszerző, karmester

Minden művészeti tapasztalás a kontinuitásban történik

Dualitással és diszkontinuitással foglalkozunk egyfelől, és nem-dualitással vagy monisztikus, egységes tapasztalással és kontinuitással másfelől. Ez a két vonás összefügg, tehát kontinuitás és egységtapasztalás állnak szemben a diszkontinuitással és dualitással a másik oldalon. Amelyek mindig összetartoznak. És az értés szemügyre vételével kezdünk, mert ennek van köze az értelemhez. Csak az érthető, aminek értelme van, ahol ez természetesen attól is függ, hogy az ember ismeri-e a nyelvet. Mint már mondtuk, ha az értelmet művészettel vagy nyelvvel fejezzük ki, akkor a művészet nyelve is arra való, hogy értelmet találjunk.

És ha most végig visszük a kérdést, hogy hol találjuk az egyiket, és hol a másikat, akkor azt kell mondanunk, hogy minden művészet, minden művészi tapasztalás a kontinuitásban történik. Akár képzőművészetekről van szó, melyeknek eredete az érzékszervi észlelésben van, akár időbeli művészetekről, ahol nem ez a helyzet. A képzőművészetek eredetének olyan érzékszervi észlelésben kell lennie, amit vagy még nem hatnak át a fogalmak – az archaikus időben –, vagy már nem. Ez többé-kevésbé a modern művészet, ahol fogalommal nem rendelkezünk. Nincs fogalmunk arról, amit látunk. Nem valami. A klasszikus képzőművészetben megvan a látszat; úgy tűnik, mintha egy lovat vagy egy szelmalmot látnánk vagy valami ilyesmit. De ott sincs így. Ez csak a tartószerkezet, ami tulajdonképpen mellékes.

Az időbeli művészetek – tehát mindenekelőtt a zene, és ami művészetként a nyelvben megy végbe – forrása nem az érzékszervi észlelésben van. A nyelv sem. Ez fontos, mert sokan, még a nyelvtudósok is, azt gondolják, hogy a nyelvek utánoznak valamit. Ez egyáltalán nem így van. Egyetlen nyelv egyetlen hangja sem található meg a természetben. Ezt most nem akarom még egyszer elmondani. Már sokszor bemutattam, hogy hogyan ugatnak a kutyák Oroszországban; ugyanis egészen másképpen, mint nálunk. És ahogy a tehének „múznak”, abban sincs sem *u* sem *m*. *U* és *m* stilizált, a nyelvből jön. A nyelv stilizálja a természet hangjait. És ha végig megyünk egyenként a hangzótípusokon, akkor az egyetlen hangzó, ami előfordul a természetben – de az se igazán – az *f*. És éppen ez a hang jön a legkésőbb a nyelvbe. Minden nyelvben az *f* jön a legkésőbb. Az utolsó hang, ami a nyelvfejlődés során megjelenik, éppen az, ami bizonyos mértékig előfordul a természetben. Hogy a zenéről ne is beszéljünk. A zenei hangok, nem is tudom, hogy nevezem, ha azt mondom, tiszta hangok, igen, tiszta hangok – vagyis egyetlen frekvencia – és felhangok, amik a természetben egyáltalán nem fordulnak elő. Ha mégis előfordulnak, akkor olyan madaraknál, amik az emberi zenét utánozzák. Ilyen van. Tehát az időbeli művészetek egészen máshonnan jönnek.

A diszkurzív nyelv is, ami kezdetben természetesen nem nyelv volt, hanem énekbeszéd. Nem próza volt kezdetben a nyelv, hanem ének, méghozzá kultikus ének. Amikor az emberek még némán tudtak érteni, akkor a nyelv még fölösleges volt, olyan fölösleges, mint ma a művészet. A fölöslegest úgy értem, hogy biológiailag nem szükséges. A biológia számára egyebek között a művészet is fölösleges. Ahogy minden a kultusból fakad – az emberi tevékenységek, mezőgazdaság, állattenyésztés, tulajdonképpen az egész ipar, az eszközök készítése, sőt a szerszámoké –, így a nyelv is. A nyelv természetesen zene volt. Ez a kettő kezdetben egy volt. Nem váltak el. És volt még valami: ugyanis mozgás, tánc. Nem állva énekeltek, és a 17-18. századig nem szavaltak, hanem lantkísérettel énekeltek. Mindez nem a természetből jön, nem az érzékszervi észlelésből.

Fehér alapon: kirándulás absztrakt képekhez

Kísértésben vagyok. És mivel mindennek ellen tudok állni, csak a kísértésnek nem, ezért hadd csábuljak el: szeretnék mondani valamit Boros Lajos képeiről.³⁰ Mondjanak nyugodtan ellent. Én ezeket a képeket tartom a legerősebbnek, amelyeknek fehér a peremük, ahol a kép fehér felületen van; ezt a fehéret látjuk. Ez kezdetben rendkívül fontos volt a számára. Beszél róla, feltételezem, hogy írt is róla. És nekem is fontos. Nevezetesen azért, mert a színek – minden szín – a fehérből keletkezhet. Mind. Együtt és külön. Kivétel nélkül. Ha fehér az alap, akkor minden szín megjelenhet. Ha az alap nem fehér, akkor nem tud minden szín megjelenni, mert ha most elképzelik, hogy az alap világoszöld, akkor *ez a zöld* nem létezhetne. Az egész színpompa ezzel függ össze. – Ezért is voltam szomorú, amikor Boros ezt kezdte csinálni³¹. Meg is mondtam neki. Ha az ember a vizuális művészetben kicsit tovább megy, tehát bevonja a zen-rajzokat és a festészetet is, ott hajszálpontosan ezt az elvet látja. Minél nagyobb a fehér, makulátlan felület, annál jobb. Valahol aztán megjelenik a középben valami; a tulajdonképpeni fontos benne a fehér, ahol semmi sincs. És hogy Malevics³² egyszer azt a fekete négyszöget odafestette – éppen úgy közvetlenül megfesthetnénk a fehéret is, azt hiszem, van is ilyen –, utalás arra, hogy ez a fehér tulajdonképpen az üresség, amiből minden keletkezhet. Tehát a semmi, mely még mindent tartalmaz; ezért is olyan fontos, épp az ilyenfajta képek számára. A többi, a figuratív képeknél ez nem egészen van így, mert ezeknek már úgy-ahogy alakjai vannak, azaz meg tudjuk őket nevezni. Ezt itt nem tudjuk megnevezni. És ezért. Hogy ezt elmondjam, ez volt a kísértés.

A szentek ábrázolása, a figyelem tanúsága

És természetesen — erről a festészet kapcsán már beszéltünk — valamennyi nagy kulturális impulzus ezzel kezdődik: a képek azt ábrázolják, ami szent. Buddhát ábrázolják, a Boddhiszátvát stb. És idővel valami más lép a helyére, mondjuk egy majom, tigris vagy elefánt, és most ez jelenti azt: ez is Buddha. Mivel ezeket a dolgokat mind észrevesszük – ez a csendélet titka is. Mert ezeket a dolgokat a Buddha-természet által, tehát a figyelmen keresztül látjuk egyáltalán. Ha én most, mondjuk, három almát festek egy tányéron, ez azt jelenti: láttam, és most te is látod. Buddha-természetről Buddha-természetre, azaz szellemről szellemre halad. Ezért lehet minden alma – és biztos vagyok benne, hogy Beuys-nál³³, igen, a Beuys-i extravaganciában sok egyéb mellett ez is ott van: minden észlelet, valaki észlelete, vagyis minden a figyelem metamorfózisa, annak a metamorfózisa, amik vagyunk.

³⁰ Boros Lajos (1928-2011) erdélyi születésű, magyar származású festőművész, aki 1970-ben Németországba emigrált, s ott élt élete végéig.

³¹ Nem tudhatjuk, melyik volt az a kép, amire a megjegyzés vonatkozott, de a festői szemléletváltást a *Függelékben* megpróbáltuk érzékeltetni. Sajnos, elektronikus formában nem áll rendelkezésünkre elegendő kép, minőségük sem tökéletes. Csak a lehetségesekből válogathattunk. Ám akit a téma a továbbiakban is érdekel, tájékozódhat, hiszen Boros Lajos művészetét mutatta be alapítványunk 34. hírlevele. Ebben olvasható G. Kühlewind tanulmánya is *Boros Lajos festészetéről* címen. Ám Baruth, e szeminárium helyszíne, azért is hívhatta elő az előadó említett „kísértést”, mert a házigazda Barbara Ganß, a *Freundekreis Lajos Boros* alapítójaként 1999-ben adta ki azt az albumot, amelyben az előbb említett tanulmány megjelent. Az album címe: Lajos Boros: *Farbthematization in der Malerei* (Nicolaische Verlagsbuchhandlung). Ott a reprodukciók minősége követhetővé teszi az előadó által említett változást. Azóta még egy gazdagon dokumentált kötet mutatja be Boros Lajos munkásságát. Szerzője Gazda József, címe: *Boros Lajos*. A könyv megjelenésének éve 2016.

³² Kazimír Szeverinovic Malevics (1879-1935) lengyel származású szovjet festőművész

³³ Joseph Beuys (1921-1986) különleges performance-aival híressé vált német képzőművész

Utánzás és értés

Az értés mindig utánzás. Ez könnyen belátható. Ha meg akarják érteni egy ember gondolatait, utánozniuk kell. Azt kell gondolniuk. Természetesen most nem trivialisokra gondolok, hanem eredeti gondolatokra, melyeket még nem ismernek. Utánozniuk kell önmagukban, hogy ezeket a gondolatokat megértsék. Ez utánzás.

Nos, az utánzás az ember egyik ősi képessége. Honnan származik? Az azonosságból. Amikor utánzunk vagy értünk, reprodukálunk egy darabot az azonosságból, az egész világgal való azonosságunkból. Amikor „világot” mondok – most ne arra gondoljunk, amit általában „világnak” neveznek, hanem azzal a világossággal együtt, ami által észrevesszük, elválaszthatatlanul. *Ti vagytok a világ világossága* – ez az alaptanítás hozzá. Ezzel a világgal szellemi mivoltában teljesen azonos az ember. És amit mi itt úgy nevezünk, hogy értés, utánzás, látás, érzékszervi észlelés, abban ott „azzá” leszünk. Homeopátiikus mértékű rövidséggel. Ez az a tapasztalás, amiből a reggeli imádság kiindul. Ez az azonosság. „Azzá” lenni, ami már egyáltalán nem „az”, amikor „azzá” leszünk – akkor már nem „az”. „Az” – tárgy. Nagy A-val. De amikor ezzel a sárga színnel azonossá leszünk, akkor megszűnik „az” lenni. Éppen ezt az azonosságot hozzuk létre. És ezért mondhatjuk: a megismerésben, az aktusban, a folyamatban még nincs dualitás. A világ akkor esik szét, amikor a megismerés után pont jön, amikor megszűnik, azaz, amikor a megismert és a megismerő szétválnak. Ez a megismerés aktusában, folyamatában még nincs jelen. Mindig belemerülünk az azonosság szférájába az abszolút hétköznapi, megszokott érzékszervi észlelésekkor is. Az adja az érzeti világ tulajdonképpeni szentségét, hogy az egységet minden érzékszervi észlelésben helyreállítjuk.

Az ember Logosz-stílusa, a világ Logosz-stílusa

De megérteni annyit jelent: amit megértünk, annak értelme van. Egyáltalán nem gondolhatjuk másképp. Értelme vagy jelentésre vagyunk hangolva, és ezt nevezzük Logosz-természetnek. Kezdetől fogva, Hérakleitoszsal³⁴ kezdve – és majdnem ugyanakkor Buddhánál, ahol Buddha-természetnek hívják –, egyrészt világosság, figyelem, ami üres; de ugyanakkor ennek a figyelemnek, ennek a világosságnak Logosz-stílusa van. Írtam egyszer egy könyvet: *A Szó világossága* címmel.³⁵ Ennek a Szónak, a Logosznak, világosság-természete van, és a világosságnak Szó-természete. Nem egy nyelv szaváról van szó, hanem egyáltalán a Szóról; mondhatnánk: a kommunikatív, az értelem szerint strukturálóról, az értelem szerint strukturálás képességéről. De a világnak is ugyanez a stílusa. Ezért tudja az ember korlátlanul – elvileg korlátlanul – megismerni ezt a világot. Idevág a középkori tétel: *Minden létező igaz – Omne ens verum*.³⁶ Ez hallatlan titok. Az „igaz” ugyanis így értendő: nem rejtett, hanem érthető, követhető, és ez azt jelenti, hogy egyrészt a világ, ez az egész megszokott világ, a tárgyvilág úgy van megalkotva, hogy érthető, másrészt az ember van úgy megalkotva, hogy megfelel neki. Minden, ami van ezen a világon – és természetesen a szellemi világot is beleértve, nem csak az érzékszervileg észlelhető világot –, olyan, hogy az ember megismerheti. Tehát rendkívüli mértékben összeillenek. Mondhatnánk: ahol az adott világnak öble van, ott

³⁴ Hérakleitosz (kb. i.e. 535-475) görög filozófus

³⁵ *Das Licht des Wortes. Welt, Sprache, Meditation.* (Stuttgart, Verlag Freies Geistesleben, 1984); – magyarul: *A Szó világossága* (Kláriss Kiadó és Művészeti Műhely, 2004)

³⁶ *Omne ens verum – minden létező igaz – Aquinói Szent Tamás; Von der Wahrheit [Az Igazságról] – De veritate, Questio I. 1, 7, S. 4ff.* Hamburg: Felix Meiner, 1986

kidudorodás van az embernél. És fordítva. Tehát úgy illenek egymáshoz, mint a kéz és kesztyű, jó esetben természetesen mind az öt ujjal. Ez a mondat sokáig, nagyon sokáig tartotta magát, addig, ameddig a filozófia már egyáltalán nem értette meg; Kant ütötte ki.

Egy jelenlévő kérdése: Hogy már nem értjük?

Igen, elég becsületes volt, hogy kimondja: ennek nincs értelme. *Minden létező igaz, ez merő értelmetlenség, el vele.* Mert egyszerűen nem tudta, hogy mi a létező, és nem tudta, hogy mi az igaz. Valami mást gondolt, tehát nem a rejtetlenséget és nem a nem-felejtést; hanem úgy értette: igaz az, ami stimmel. Ami megfelel.

Hogy a világ Logosz-stílusú, leginkább azon látható, hogy azt mondjuk: „értelmetlenség”. Mivel tudjuk, hogy mi az értelmetlenség, azt is tudnunk kell, hogy mi az értelem. Különben nem mondhatjuk: „ennek nincs értelme”. És ez egyébként így van minden negatív tulajdonsággal. Azt mondhatjuk, hogy valami „valótlan”, de azt nem, hogy „hazugságtalan”. Azt lehet mondani, hogy „nem jó”, de az, hogy „nem rossz”, a mai magyarban ugyan nagy dicséretnek számít, de nem jelenti azt, hogy jó. Érdekes módon a legtöbb nyelvben így van. Franciául is így van. Azt lehet mondani, hiányzik valakiből a jóság, de azt aligha, hogy hiányzik belőle a rosszasság. Azt is lehet mondani, hogy „nem szép”, de az, hogy „nem csúnya” nem jelenti azt, hogy szép. Ha azt mondom, ez a terítő nem csúnya – nem nagy bók.

És ez a hangoltság, ez az összehangoltság a világ és az ember stílusa között, ez a Logosz. Mind a kettő Logosz-teremtette vagy Logoszra képes. Az ember Logoszra képes, és a legnagyobb csoda, hogy az ember, hogy Hérakleitosz alakjában az emberiség – de nagyon valószínűen Buddha alakjában is, és valószínű. hogy a világon még sok más alakban is – észrevette a Logosz-lényt vagy a Logoszt. Feltételezem, hogy ez nem korlátozódik Európára, és a buddhizmusra sem, mert tudom, hogy nagyon sok amerikai indián mitológiában van egy istenség, akit úgy hívnak – ha lefordítjuk –, hogy *Szó*. Meg vagyok róla győződve, hogy a Logoszról való tudás általános emberi dolog. De ez egyáltalán nem egyszerű, mert ha tudni akarok valamiről, az csak úgy lehetséges, ha a megfigyelő álláspontja, vagy azé, aki valamit kijelent róla valamit, kívül van azon, amit kijelent. Roppant következményei vannak annak, ha ezt következetesen végig gondolja az ember. Azaz, ha azt mondom, hogy „fenyő”, ez azt jelenti, hogy látom, és nem vagyok vele összekeveredve. Ezt a pontot délelőtt már nagyjából érintettük. De mivel ezt a gondolatot nem vittük végig, szívesen kiegészíteném.

Kis kitérő: teljes feloldódás az élményben és hiányzó emlékezet

Azt mondtam: rövidtávú emlékezetkiesések abból keletkeznek, hogy az életet már nem érzésekkel együtt, nem az élet dallamával éljük meg. De más forrásból is jöhetnek, abból, hogy tökéletesen azonosnak éljük át magunkat azzal, amit átélünk. Akkor sem tudunk emlékezni – ez a kisgyermek és az archaikus kultúra emberének esete. Ha tökéletesen feloldódik az ember abban, amit átél, akkor nincs róla emléke. Ezért is nehéz az álmokra emlékezni, mert amikor álmodunk, ritkán állunk az álmon kívül. Előfordul. És nagyon ritkán fordul elő, hogy álmunkban észrevesszük, azt álmodjuk, hogy ó, ez egy álom. Az álomra való emlékezés is azt mutatja, hogy itt az érzés aktív. Mert ha véletlenül emlékezem – többnyire pontatlanul és szétfolyóan – és valakinek elmesélem ezt az álmot, akkor ezzel vége is van. Azonnal szalmává, papírrá lesz. Elveszti minden zamatát. Mert az elmondás fogalmi megformálásakor az érzés kiszárad. Ezt a délelőtt kiegészítéseképpen.

A Logosz észrevétele az ürességben

De a Logosz észrevétele tulajdonképpen a legigényesebb észrevétel. Mert ahhoz, hogy valamit észrevegyünk, valaminek a tudatára ébredjünk, ki kell magunkból helyeznünk, meg kell magunkat üresíteni tőle. Értik ezt? Kívül kell állnunk. És mivel a Logosz értelem, jelentés jellegűség, és a jelentés a világ lényege, a Logoszt csak akkor láthatjuk meg, amikor minden jelentéstől kiüresedünk. Röviden szólva: üres figyelem. Ahhoz, hogy a Logoszt észrevegyük, olyan pillanatra van szükségünk, amikor a figyelem, a gondolkodó figyelem üres. Különben nem láthatjuk, nem tapasztalhatjuk ezt a stílust. Stílust, mert a Logosz-szerűség tulajdonképpen stílus. A világ stílusa, az ember stílusa. Így vagyunk hangolva. Senkinek sem magyarázható el, hogy mi az értés. Próbálják csak meg. A magyarázat már feltételezi az értést. Semmit sem tudunk róla kijelenteni. Érezzük, amikor értünk. Ez az egyetlen és jellemző mutató: hogy értünk-e vagy sem, azt az érzés mondja meg nekünk, nem a gondolkodás – akkor sem, amikor gondolkodva értünk. Ez rettenetes. Egész hétköznapi tudatunkat átjárja, átítatja a gondolkodás *alapja*, nevezetesen az érzés. De a Logosz észrevétele teljesen üres tudatot jelent, mert mihelyt van valami a tudatban, valamilyen tartalom, már a Logoszt használtuk. És ha nem is vesszük észre, már ott van, a folyamatban, a funkcióban. És amikor most a tudatnak ezt a legfőbb funkcióját még észrevesszük, ez azt jelenti: kívül vagyunk a funkción. Ez van. És ez az, ami a misztikusoknál a magasabb istenség – akik pontosan tudják, hogy ha Istent ideaként vagy tapasztalatként fogom fel, kell egy magasabb fok, hogy ezt megtehessem. Isten az ürességből támad. Ez a kijelentés a mai zenben közhely – de ehhez jön még most, hogy lássuk, észrevegyük a Logoszt: mégpedig az ürességben. Az ürességből. Ezért olyan igényes. És ezért veszett el.

A Logosz-idea a kereszténységben körülbelül a 4. században veszett el. Meglehetősen jól láthatjuk, hogy mi történt. Steiner azt mondja: elveszett a Logosz iránti érzék. Így fejezi ki. A 4. században ünnepelték először Karácsonyt Vízkereszt helyett. Vízkeresztkor, tehát Jézusnak a Keresztelő általi megkeresztelésekor történik meg ugyanis a Logosz tulajdonképpeni testté válása, és ez a tudás vagy tapasztalat a 4. században többé-kevésbé elveszett. Az orosz-ortodox egyházban hál' istennek megmaradt. Itt ugyanis még mindig az Epifánia, a Vízkereszt a legnagyobb ünnep. Amihez hozzájönnek még a Három Királyok, a három szent király, akikről az *Újszövetség* szót sem ejt. Ott három mágusról van szó. Luther azt mondja: *bölcsek*. De ők mágusok. A 9. században nevezik át őket hirtelen, egy zsoltárra és a prófétákra hivatkozva, ha jól emlékszem Jeremiásra. Vagy talán Ézsaiásra, nála áll valami ilyesmi. De az *Újszövetség*ben szó sincs királyokról. És ebből jön, hogy a Vízkeresztet ma a Háromkirályok napjának hívják, akik elfedik a Logoszt. Láthatjuk a konzervativizmus előnyét, mint az orosz-ortodox egyház esetében.

Egy jelenlévő kérdése: Nem Logosz-erő az üresség is?

Természetesen. De ahhoz, hogy észrevegyük ezt a stílust, ahhoz üresség kell. Mondanom kell még néhány dolgot a Világosság természetéről, már csak a művészet miatt is, hogy jobban értsük a művészetet, a képzőművészetet. Hogy függ össze a Világosság és a Logosz? Világosság vagy üresség, Logosz vagy üresség, hogyan függenek össze? Szó, Világosság, üresség. Hogy van ez? Miféle Világosság az, amelyik helyet csinál a Logosz-ideának? Nem, miféle Világosság az, amely a Logosz-ideát látni tudja?

Délelőtt már meditáltuk ezt. A figyelemről azt mondtuk: amilyen formát a figyelem felvesz, azt látja. Amilyen alakot a Világosság vesz fel, azt látja. Ez ugyanaz a gondolat. Tehát azt mondhatjuk: eljutottunk a világ végére. És ez a tanítás, jegyzem meg most, a zen tanítása: a világot csak az ürességen keresztül ismered meg, másképpen nem. Tehát először is mindent

beadni a tisztítóba – ez természetesen a halál után is történik, kamalokának vagy tisztítótűznek nevezem, igen, ezt nevezem a nagy tisztulásnak. Elmosva minden forma, alaposan, minden megformálódás, minden forma. De vannak olyan foltok, amelyek egy tisztításra nem tűnnek el, vannak olyan makacs foltok, amelyek egy ilyen tisztítást, egy ilyen tisztítótűzet túlélnek, és megjelennek – természetesen megváltozott formában – a következő életben; de akármilyen makacsok legyenek is, fennáll a remény, hogy egyszer ezeket is el lehet tüntetni.

A hierarchiák – mint az üresség lépcsőfokai

A legutóbbi itteni találkozásunkkor érintettük többek között az üresség fokozatait is. Azt mondtuk akkor – most más fokozatokba akarok belemenni –, hogy a gondolkodó figyelem üres lehet; de ez nem jelenti azt, hogy az érző figyelem is üres; és az, hogy az érző figyelem üres, nem jelenti azt, hogy az akaró figyelem is az. Természetesen csak a mai értelemben vett gondolkodás, érzés, akarás ilyen. Jobb megjelölés híján használjuk ezeket – éppen olyan jók és éppen olyan rosszak, mint a többi megjelölés a szanszkritban, vagyis a zenben. A kínaiakban is mások a felosztások. Nem gondolkodás, érzés, akarás, hanem valami, amire nincs szavunk. Tehát van például egy szó – nem tudok kínaiul –, amit talán úgy lehetne körülírni: kép-gondolkodás, képszerű gondolkodás, nem fogalmi gondolkodás, hanem képszerű gondolkodás, érző gondolkodás, tehát ezek az átmenetek. Mi ezt nagyon leegyszerűsítjük: gondolkodás, érzés, akarás. De nincs jobb. Mert gondolkodás, érzés és akarás folytonosan átmennek egymásba. Teljesen nyelvfüggő, hogy hol mondjuk: itt egy vágás, idáig gondolkodás, innentől érzés, és itt az akarás. Nem is nyelv-, hanem kultúra-függő. Mert ma gondolkodáson valami egészen mást értünk, mint a középkorban. Például: *intellektus* Aquinói Szent Tamásnál azt jelenti: *intuitív*. És amit ma intellektuálisnak nevezünk, az nála a ráció. Másképp osztja fokozatokra ezt a kontinuitást. Hogy milyen egyszerűen – vagy milyen fokozatokban – jutunk el a szó-gondolkodástól a fogalmi gondolkodásig, a fogalmi gondolkodástól a szavak nélküli és nem fogalmi gondolkodásig, és a megismerő érzésig és tovább, ez a kultúrától függ. Mindez azért van, mert a kontinuitásról nem tudunk beszélni. Ha nem mondok gondolkodást, érzést, akarást – akkor hát mit mondok? Nincs fogásom. Ez a nyelv diszkontinuitása, és ez által a gondolkodásé is.

Tehát így adódnak az üresség fokozatai (nevezetesen gondolkodás, érzés és akarás, feltéve, hogy ezek üresek), amikkel legutóbb foglalkoztunk. Aztán van egy másik hierarchia: a hierarchikus lények. Ismereteink ezekről a lépcsőzetesen alacsonyabb és magasabb hierarchikus lényekről, Dionysios Areopagitától származnak. Ő építette be ezeket a fokozatokat a szellemi lények világába, tehát az Én-világba. És ezt fogadtuk el többé-kevésbé keresztény, legalábbis nominálisan keresztény kultúránkban. De ez egyáltalán nem az egyetlen lehetőség. Tulajdonképpen minden kultúrának megvan a saját hierarchiája, igen, hogy is mondjam, megvannak a rangfokozatai, amik másképp hangzanak. Némelyiknek sokkal több van, nem hét, hanem kilenc. Némelyiknek több, némelyiknek kevesebb. De ez nem úgy van, hogy a szárnyakon lévő szemek számáról olvashatjuk le a rangjukat, mint rangjelzéseket. Nagyon szépek ezek a szemek. Nekem mindig nagyon imponált az ilyen kép, mert a szem egész különleges érzékszerv. Ezek a hierarchiák – mindegy, hogy nevezzük őket – az üresség fokozatai. Minél üresebb egy szellemi lény, annál magasabb a rangja. Ezt utána húzni aligha tudjuk, mert ha egy tudat már az akarástól is kiürült, annál tovább aligha ér a fantáziánk. Mi lehet még annál is üresebb? De üresebb.

Talán segíti a megértést: írtam egyszer valamit a csend másik oldaláról,³⁷ tehát a negatív csendről, ami halkabb, mint a semmi, tehát befogadó, ahol az ember vagy más lények hallgathatnak egymásra. Ez nem nulla decibel, nem is belsőleg nulla decibel, belső csend – Buddha úgy nevezi, *belső tengercsend* –, hanem még csendesebb. Befogadó csend, odahallgat, magába szívja, ami magasabb szintekről szól ebbe a csendbe. Csendesebb, mint a csend. Ezek a hierarchikus lények ebben különböznek. Mondhatnánk: minél üresebb, annál csendesebb. Minél csendesebb, annál befogadóbb. Ez olyan út, amelyen kicsit talán közelebb jutunk a hierarchiák megértéséhez, anélkül, hogy addig kellene várnunk, amíg meg tudjuk számolni a szemeket a szárnyakon.

Érezni az értelmet a művészetben és a gondolkodásban

Nézzünk most utána: hogyan értjük meg az értelmet? Akár a művészetben, akár a gondolatiságban – hogy megy ez? A művészetben természetesen érző az értés; de láttuk, hogy a gondolatiságban is érző az értés. És ez az oka, amiért egyszerűen nem tudjuk megmondani, mi az értelem, mi a jelentés. Nem tudjuk megmondani. Még inkább a művészetben találunk külső jegyeket; de ezek abszolút nem kényszerítőek. Találunk a festészetben szimmetriákat és aranymetszést és nagyon sok más törvényszerűséget; de nem feltétlenül. Vannak képek, amelyeknél ez nem áll. Hál’ istennek. Zenedarabokban is találtak Bachtól Bartókig aranymetszést. Hála istennek, sohasem pontosan, hanem egy kissé, két százalékgig inogva. De nem kell, hogy így legyen. Attól, hogy nincs aranymetszés, még abszolút nagyszerű művészet lehet. Szóval találhatunk ilyesmit, de ez nem áthághatatlan szabály. Azért említem ezt, mert a nyelvben is, tehát az értelmes nyelvben, íróknál, költőknél is találhatunk külső ismertető jegyeket – nehéz, de nem lehetetlen, azaz vannak. De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy mindig így van. Nincsenek szilárd szabályok. Hogy mi az értelem, azt az érzés dönti el. A művészetben is. Sőt a gondolatiságban is.

Érteni annyi, mint mozogni

És most meglátunk valamit – annak szava, amit értéskor teszünk, figyelemreméltó módon nagyon sok nyelvben az „állással” függ össze, noha egyáltalán nem állás. Hanem mozgás. Az értelem által mozgunk. Statikusan egyáltalán nem tudjuk elképzelni, ezért ez a szó németül „ver-stehen”, görögül *epistimi*, azaz szó szerint „alatta állni”, „under-stand” – sajnos, nem érthető. Az értés mindig mozgás. És a mozgás mindig folytonos. Akkor is, amikor lépkedünk. Zenon ismert problémája, aki, mondhatnánk, nagyon észszerűen bizonyította, hogy ha egy teknősbékának Achilles előtt, aki köztudottan jó futó volt, nagyon kis előnye is van, akkor Achilles sosem tudja lehagyni – sőt utolérni sem –, és most jön az érvelés³⁸. Mind tudjuk, hogy Achilles valójában könnyen utoléri és lehagyja a teknősbékát. Ez egyáltalán nem kérdés. De a mozgás nem a botladozó vagy darabonként megismerő tudaté. Minden mozgás – egy repülő vagy egy autóé vagy egy futó emberé, akár egy teknősbékáé – nem részekre bontva történik, hanem folytonosan. Zenonnak ebből a paradoxonából keletkezett sokkal később az infinitezimális számítás, ami épp ezzel a problémával küzd és megfordítva is. A felosztás is

³⁷ *Die andere Seite der Stille* (A csend túloldalán, 2004) – in: Georg Kühlewind: *De Profundis – Briefe an die Freunde* (Verlag Freies Geistesleben; 2013) – lásd itt a *Függelékben!*

³⁸ Az érvelés így hangzik: ha a teknősbékának, mondjuk, 10 méter előnye van, és Achilles 10-szer olyan gyors, akkor amíg Achilles megteszi a 10 métert, a teknősbéka is megtesz egyet. Amíg Achilles megteszi ezt az 1 métert, a teknősbéka megtesz 10 cm-t... és így tovább, a végtelenségig.

probléma, de ez most nem tartozik ide. Mindenesetre érteni annyi, mint mozogni, még hozzá folytonosan. Semmit se lehet részekre bontva megérteni.

Folytonos képesség

Fogalmazhatom másképp: egy jelentésnek nincsenek részei. Nem tudunk egy jelentést, például a „szó” szó jelentését szétarabolni, a jelentés egy. És akkor érti az ember, ha az értelmén vagy jelentésén keresztülmozog, és ezért ez kontinuitás. Összefoglalva: tudatfeletti lényünk, amelyből minden olyan ajándékunk, mint gondolkodás és érzés és látás és szaglás és minden egyéb jön, kontinuitás. És ezekből az ajándékokból élünk. Hétköznapi tudatunkat – noha úgy tűnik, hogy részenként ismerünk meg; ami igaz is – állandóan átjárja, állandóan átítatja folytonos képességgel. Ebből élünk. Ez természetesen az egész tudatfeletti, azaz másként szólva, üresség, világosság, nirvána – így nevezhető, mert annak a tudatnak a számára, amiben most vagyunk, semmi.

Az érzésben és akarásban csak kontinuitás és egységtapasztalás van. Akkor is, ha az érzés észreveszi magát, például a hangulatomat a nap folyamán, az sem lépésekben történik: mostanáig szomorú vagyok, utána kevésbé szomorú, még kevésbé szomorú, majd közömbös, és utána kezdődik az öröm. Ez ugyan lehetséges; de ez kontinuitás, amit nem tudunk részekre osztani. Kevés is az egységünk. Mintegy így: szomorúság 1-10 (10 a legnagyobb szomorúság). A pszichológiában lehet csinálni ilyesmit: ossza be a rosszkedvét egytől tízig. És akkor csinálunk valamit, és azt kérdezed utána, hogy vajon még mindig így van-e, vagy már ötre zsugorodott. Ezt megtehetjük. De ez nem komoly, nem tudományos. Mindenesetre az érzésben csak kontinuitás van. Nem lépésekben változik, és természetesen nincs, ahogy már gyakran mondtuk, dualitás. Amit érzünk, azzá leszünk. Nem tudunk érezni valamit, ami tárgy.

Kontinuitás a szelíd akaratban

Az akarásban – ezt meg kell talán mondani – most nem arról az akaratról van szó, ami belőlünk indul ki, vagy csak nagyon kevésbé; a *szelíd akaratról* van szó. A megismerő akaratról van szó; a megismerő akarat pontosan abban az utánzásban mutatkozik meg, amivel ezt a délutánt kezdtük. Bármit is utánzok, az úgy történik, hogy befogadó akaratot szembesítek azzal, amit utánzok, és ez a befogadó akarat azt mondja: alakíts engem. Nem azt mondja. Alakul. Hagyom, hogy alakítson. *Legyen meg a Te akaratod*. Ez a befogadó akarat jelszava, és ezzel utánoz az ember.

Most vegyük az utánzást szó szerint. Tehát, amikor utánzok valakit, akkor így teszek: hagyom, hogy alakítson – tulajdonképpen mi az, ami alakít? Ha az alapokig megy, ahogy egy jó utánzó teszi – többnyire színészek tudják ezt –, akkor azt látjuk, hogy a fickó nem is olyan nagyon figyel meg a részleteket, hanem egészében látja meg azt, akit utánoz, és akkor már tudja, hogy megy, hogy beszél, például milyen mozdulatokat tesz beszéd közben, mert hagyja, hogy az az akarat alakítsa, amit bármely lény kisugároz magából. És ez az alakítási-hagyás, ez az utánzás alapmozdulata. Ez érvényes az értésre – az is utánzás –, érvényes az érzékszervi észlelésre is, az is utánzás. Azaz: „azzá” leszünk. Mindez akarat; a befogadó akarat.

Iván Szokolov: Igen, az orosz nyelvben az „érteni” szóban sok a közös a „venni” szóval; oroszban az értés vevés.

Igen, a görögben is így van: megragadni. De az ógörögben venni és befogadni ugyanaz a szó: *lambanein*. Azt jelenti: kapok valamit, vagy veszek valamit. Például, ha háborúban bevesznek

egy várost, az is *lambanein*. Nagyon fontos szó. A *János evangélium* előszavában háromszor fordul elő, de különböző összetételekben. *A világosság a sötétségben fénylik, de a sötétség nem* – itt jön a *lambanein* szó. Úgy fordíthatjuk le: nem engedte be, nem fogadta be, nem vállalta, nem értette meg; nem győzte le, ez is lehet. A görögben ez *egy* szó. Mindarra, amit a *lambanein* jelent, körülbelül 25 német szavunk van. Az ógörögben ez egyetlen nagy fogalom volt. Ugyanaz az *egy* szó tartalmazta mindazt, amit ma németül részekre bontva tudunk kifejezni. Minden régi nyelvben így van. Ebben az akaratban, ebben az utánzó akaratban, itt is kontinuitás van. Ez benne a szép. Senkit sem tudok úgy utánozni ([Georg Kühlewind tesz néhány lépést](#)), nem oszthatom be így: most azt utánzom, ahogy nevet, most azt, ahogy beszél; így nem megy. Hanem egyetlen tömbből. Igen, és egy színpadi figuránál is; a színész ugyanis azt utánozza, ahogy a figurát elképzeli. Egész pontos elképzélése kell, hogy legyen arról, hogy Polonius hogy viselkedik, és ezt utánozza. Csak egy dilettáns tesz úgy, hogy tanulja a szöveget, és mellette azt kérdezi: mit csináljak a kezeimmel? Hogy mozogjak? Ez nem megy. Igazi színész belemászik a figurába, és nincs olyan kérdés, hogy most mit csináljon a kezeivel, hogy nézzen, vagy hogy mozogjon. Kontinuitás van, és ez nem osztható fel. Igen, és aki azt kérdezi, hogy mit tegyen a kezeivel, amikor a *To be or not to be* monológot mondja, jobb lenne, ha egyáltalán nem mondaná. Az utánzás alapjában véve megértés. Korábban – Steiner tárgyalja ezt a jelenséget – az ősidőkben, ha egy törzsben valaki így tett, akkor mind így tettek. Mind a jelenlévők – kénytelenek voltak, nem tehettek másként. Ez csak egy kép.

A gyerekek egyébként ezt teszik. A feleségem éneket oktatót, és ő mondta nekem: „Teljesen új éneket énekelek, és minden gyerek velem énekel. Kérnem kell tőlük: most ne énekeljete, hallgassatok ide. De rögtön velem énekelnek. Külön mondanom kell: most ne énekeljete, most hallgassatok ide.” Nehéz, mert a gyerekeknél, akik nagyon nyitottak, és érzik, ami történik, az utánzás igen élénk.

Szünet

Meditáció

Kedvenc szavam volt legutóbb a sodrás. És amiért utána néztem: ez Steiner mondata volt – ugyanis már nem tudtam, hol áll –, a mondat így szól: *Az idea sodrásában úszni*. Goethe *természettudományos írásai*³⁹ című kötetben találtuk meg. És vegyük ezt témánknak: *Az idea sodrásában úszni*. Különösen az úzás tetszett benne.

A csoport medítál

Kezdetnek néhány meggondolni való: a kép: az idea a vízben. Először is tehát, hogy mozognia kell, és majd utána úszunk – mi is mozgunk – és nem mozoghatunk lassabban, mint az ideák, de gyorsabban sem. Az elsőnél elveszítjük a csatlakozást, a másodiknak egyáltalán nincs értelme. És a sodrást azért hangsúlyozzuk annyira, mert ha meg akarunk ismerni egy ideát, azaz meg akarjuk érteni, még semmink sincs; még nincs mibe kapaszkodnunk, mert akkor már megértettük volna, vagy pedig, mondhatnánk, akkor már az én ideám lenne.

Alakítani-hagyni magamat a folyékonyágban

³⁹ Rudolf Steinet *Goethe természettudományos írásai* (GA 1, 174. oldal), X. fejezet: Wissen und Handeln im Lichte der Goetheschen Denkweise, 1. Methodologie.

Milyen alakú a víz? Amikor elképzeljük, hogy valami úszik előre a vízben – mi volt az: hajó vagy csónak? Csak egy hal. Akkor: ez, amit az idea tesz. Szétosztja elől a vizet, és mögötte a víz összezárul. Hozzá tartozik a vízhez, hogy rugalmas. Szilárd közegben nem tudnánk úszni, de légneműben sem, mert az nem simul annyira, amúgy is hajlamos arra, hogy eloszoljon, míg a víz éppen annak a negatív formáját veszi fel, ami benne úszik. Ezt utánozzuk az utána úzásban. Tulajdonképpen hagyjuk, hogy a folyadék alakítson. Nem úgy, mint egy pecsét a viaszt, az túl szilárd lenne; hanem a folyékonyban venni fel a formát, azaz folyamattá válni, és ez a folyamat éppen az idea. És természetesen a folyadékban annak a negatív formája jön létre, ami a folyadékban van, mozog. Állandó formaképzés, negatív formaképzés, és ennek a formának az állandó feloldódása. És az úzás természetesen folytonos mozgás. Nem olyan, mint a járás, hanem folytonos. Ez az egész annak a magyarázata, hogy Steiner miért használta ezt a képet. És természetesen – ez még a meditációt megelőző elmélyült, többszöri koncentrált utána gondolás – ez a mozgás lényegében súrlódásmentes, ami a fizikai víznél persze nem egészen igaz. Súrlódásmentes azt jelenti: ebben a vízben nincs ellenállás.

És most következett a meditációban az, amit nehezen tudok szavakkal kifejezni. Mert nem öntötte magát szavakba. Amikor meditálunk, akkor többnyire egy másik meditatív mondat – ez történt délelőtt – vagy kép keletkezik; de most nem ez volt; egyik sem. Néma értés volt, amit *az idea sodrásában úszni* fejez ki, és ezt tettem témává, ahogy ti magát a mondatot, mint ideát, témaként használtátok.

Az ürességre nem lehet törekedni

Mellesleg: az ürességben való megmaradás fokozásának – erről már többször beszéltünk – ezt nevezem: a szelíd akarattal kezdjük, semmiképpen sem kemény akarattal; ez rossz mozdulat; a szelíd akaratban koncentrálnak a mindenkori témára, amíg annyira meg nem erősödik a figyelem, hogy el tudjuk engedni, a szelíd akaratot is el tudjuk engedni. És ha ez a megfelelő pillanatban megtörténik – tulajdonképpen ez benne a szinte kimondhatatlan művészet –, akkor ez a figyelem magától kezd növekedni. Nem kell még tolni. Megy. Minden művészetgyakorlásban így van. Ha minden jól megy, a zene muzsikál, nem én. Természetesen az én egyéniségemen keresztül. Mert két jó zongorista játéka sokszor nem is hasonlít egymásra, és semmiképpen sem játszanak ugyanúgy. De, amikor a figyelem önállósul, amikor le tud mondani a témáról – az ürügről, a meditációs téma is ürügy –, akkor az a kérdés, meddig, milyen mértékig tudom elviselni az ürességet. Ezt nem lehet leírni. Ez az üresség elérhetetlen. Elérhetetlen abban az értelemben, hogy nem lehet rá törekedni, nem lehet keresni, már ezt az ént sem lehet keresni. Egy könyvben ezt a mottót választottam Steinertől: *Az igazi Én nem akarja, hogy keressék... és elrejtőzik, ha keresik.*⁴⁰ Ezt akármelyik zen-mester is mondhatta volna. Tehát nem kell törekedni, nem kell keresni, ezek mind dualisztikus árnyékfogalmak. Ha keresünk valamit, az elérhetetlen. Ezért mondjuk: az üresség tulajdonképpen elérhetetlen, mert törekvéssel, igyekvéssel, akarással nem érhető el.

Kérdés: De a másik oldalról van akarat?

Igen, igen, ezt gondolom én is, tulajdonképpen ez az a nagy bizalom, ami az ember amúgy is. És a zenben folyamatosan állítják: ez a Buddha-természet a mi hozományunk, velünk született,

⁴⁰ Georg Kühlewind *Figyelem és odaadás* című könyvének (Kláris Kiadó és Művészeti Műhely, Budapest, 2002) mottója Rudolf Steiner 1923. április 22-én Dornachban tartott előadásából.

és akkor sem veszítjük el, ha teljesen beleveszünk az illúziókba. Akkor sem. De ugyanakkor a zen-mesterek azt hangsúlyozzák: *Igyekezz, ahogy csak tudsz!* Ez az ellentmondás: törekedj, amennyire csak tudsz. Ugyanakkor azt mondják: elérhetetlen, semmi igyekezet, semmi keresés, semmi törekvés, semmi. Úgyis az vagy, csak éppen... na igen, csak. Amikor belépünk ebbe a folyamatba, azt kell mondanunk: természetesen ezzel kezdődik; tehát azt mondanám: nem igyekezettel, hanem játékosan a szelíd akarattal, és eljön egy pont, ahol történni hagyjuk. Éppen úgy, mint a gondolkodásnál. Hiszen azt sem lehet erőltetni. Na, gondolkozz! Így. Nem megy.

Kirándulás: Owen Barfield

Christina: Hozzáfűzhetek Owen Barfield témájához valamit?

Igen, természetesen.

Christina: Ő is erről a két oldalról ír: tehát, azt írja egy helyen, hogy az újonnan nyert részvétel fényének eljövetele – így fejezi ki – föltételezi a szív jóságát és az akarat állandó erejét.

Igen.

Christina: Ez az egyik oldal, és azután egy másik helyen a szív szerény, finom érzékenységéről beszél, amit mély és egyre mélyülő imaginációs képesség táplál, tehát valami, amit szinte ki sem lehet fejezni. És itt egy helyen: az eredeti részvétel kívülről melegíti a szívet, és képekre inspirálja a szívet; de az újonnan elnyert részvételben halála és feltámadása óta Krisztus melegíti belülről a szívet, és a szíven múlik, hogy újból szárnyakat adjon a képeknek, az észleleteknek.

Tehát, az első részvétel, az eredeti gyermeki, nem-tudatos részesedés a világból, és a második, amelyik öntudattal történik. Ez az a különbség, amelyről szó van. Participáció azt jelenti, részt venni, részesülni; azoktól a francia etnológusoktól kölcsönözi ezt a szót, akik a 20. század elején bevezették a *participáló tudat* fogalmát. Ezen nem-tárgyi, tehát nem-dualisztikus tudatot értettek, ami később dualisztikus tudattá alakul át. És most minden spirituális hagyománynak az a törekvése, hogy helyreállítsa ezt az egységet – öntudatos módon. Ez áll ebben a könyvben⁴¹ – egészen nagyszerű könyv, ahogyan ő is nagyszerű ember volt. Abban a szerencsében részesültem, hogy utolsó éveiben – már kilencvenen túl volt – nemcsak megismerhettem, de többször is találkozhattam vele. Minden évben volt egy két-/háromórás beszélgetésünk, amikor Angliában voltam. Hallatlan éberség – egészen vékony volt –, és mindig emlékezett rá, hogy mit beszéltünk meg az előző évben – én nem. Fantasztikus. Beszélgettünk, majd a könyvszekrényhez nyúlt, és kivett egy héber szótárt, és elmagyarázta, hogy volt az héberül. Akárcsak Frederik Frank. Ő is nagyon öreg, most 96 éves. Hát, ezek fantasztikus emberek.

Igen, még valamit akartam mondani, éspedig: az állapot, amelyben a hétköznapi tudat van, és nyilvánvaló, hogy ez a hétköznapi tudat keleten, mondjuk Kínában, már a hatodik század óta ebben az állapotban van – a különbségek elemezhetőek is – a tudatlanság. A zen-mesterek azt mondják: minden rossz, amit elszenvedünk, a nem-tudásból fakad. Hajlamosak vagyunk azt érteni a nem-tudáson, hogy valamit nem tudunk, igen, hogy nem vagyunk eléggé képzettek, talán nem tanultunk eleget. De egyáltalán nem erről van szó, hanem egy ontológiai

⁴¹ Owen Barfield: *Evolution: der Weg des Bewusstseins. Zur Geschichte des europäischen Denken* (eredeti címen: *Saving the Appearances*) (Aachen, NF. Weitz Verlag 1992)

tudatlanságnak, a nem-képesség, nemcsak a nem-tudás, hanem a tudásra való képtelenség állapotának nevezhetnénk, ezt értik avidya alatt. Tehát a nem-látás, a nem-megismerés, mint állapot. Tehát nem az, hogy valamit elmulasztottunk megtanulni az iskolában és ezért nem tudja, hanem létállapot. És éppen így az igazság, az igazság átélése, szintén létállapot. Nem azt jelenti, hogy aztán sokkal többet tudunk, vagy annyira jártasok leszünk különböző területeken, hanem állapotot jelent, nevezetesen tudatállapotot. Mind a kettőt.

Annak az ideának a megvalósítására, amit szóba hozott, természetesen két dolgot is lehetne mondani. Csak az egyiket akarom megemlíteni: „*Úgy kell hozzáállni egy ideához, hogy át tudjuk élni; különben szolgáljává válunk.*”⁴² Erre sok példát láthatunk. Írtam valamit a dogmáról, a dogmatizmusról.⁴³ Ez minden esetben szolgaság. Az ember legnagyobb szenvedélye vagy legnagyobb szenvedélybetegsége az, hogy tárgyakkal, tartalmakkal töltse meg a tudatát. Ezért olyan nehéz az üres tudatot elérni. Félünk. A tudat félelemből zárja be a magát, nem tudja az ürességet, a semmit minden további nélkül elviselni. Ez is olyan negatív a nyugati kultúrában – noha akad is, aki rátalál.

„Esti ima” gyakorlat

Most azt javasolnám, hogy az utolsó öt percben az esti imát végezzük el. Az esti ima abban áll, hogy a reggeli imát elképzeljük; azaz, nem nézek oda, hanem elképzelem a reggeli ima tárgyát, képzetit kép. És ezzel a képzetit képpel ugyanazt a történetet csinálom végig: hogy egészen belemegyek ebbe a képzetit képbe, önmagam feledve az azonosságig, ahogy reggel a látásban tettem, azután lassan visszatérek a hétköznapi centrumba. Ha akarom, elképzelhetek egy vékony fonalat, mely a képből hozzám vezet. Ez segíthet. Ezt most így csináljuk. Nehezebb, mint a reggeli ima, nem, biztos nem mindenkinek; de próbáljuk meg. Két percig, három percig.

A csoport a gyakorlatot végzi

Egy megjegyzés: a két gyakorlat egyikében sem veszítjük el a tárgyat; akkor sem, amikor magunknál vagyunk. Látjuk a tárgyat, csak innen, a képzeletből. Amikor ott vagyunk, akkor nem innen látjuk, hanem ott vagyunk; de amikor magunknál vagyunk, akkor sem veszítjük el, csak éppen dualisztikusan látjuk. Így, ez a gyakorlat. Egy pillanatra se veszítjük el a tárgyat.

Szünet

Iván Szokolov zongorázik

Függelék

I.

A csend túloldalán

A szavaknak, a nyelvtani formáknak, vagyis a jeleknek, jelentésük van. Ez két fontos megállapításra ad módot. Először: mivel a jelentés nem anyagi létező (miből is lenne?), az

⁴² Rudolf Steiner: *A szabadság filozófiája* (GA 4) – a második függelék utolsó mondata. Németül: *Man muss sich der Idee erlebend gegenüberstellen können; sonst gerät man unter ihre Knechtschaft.*

⁴³ Georg Kühlewind: *Aufbau. Von Denken zur Wahrnehmung des Lebens*; 1. fejezet: *Der dogmatische Charakter des Bewusstseins-lebens*, (Verlag Freies Geistesleben und Urachhaus GmbH Stuttgart 2008) – magyarul (ez a könyv eredeti nyelve): lásd itt a *Függelékben*.

anyagi világban és ugyanakkor egy nem-anyagi világban, a jelentésekében élünk. Másodsor: merthogy a jelentés nem jön létre csak én-lény által, és csak én-lény számára (az ide vágó meditáció ez: Jelentés csak én-lénytől éni), tehát... nem mondom ki, tudhatjátok. Amit megértünk és közlünk, mindig jelentés, nem a jel. De általában anyagi jelek segítségével közlünk és értünk. A *Biblia* szerint nem mindig volt így. A bábéli történet kényszerítette az emberiséget arra, hogy közléseikben a már meglévő népnyelvekre szorítkozzék, annak előtte a néma, közös ősnyelven közölték egymással a jel nélküli jelentéseket. Ez a képesség veszett el a Torony alkalmából.

A jelek megváltását az *Újtestamentum* írja le: pünkösdkor az apostolokat mindenki úgy értette, mintha kinek-kinek saját nyelvén beszéltek volna. Valójában egyetlen létező nyelven sem beszéltek, de belső beszédük, amely a hangzó jeleket kiegészíti a jelentések oldaláról, az a teljes, még nem mágikus nyelvekre differenciálódott néma ősnyelv volt – ezt a mágikus nyelvet értették meg. Így beszélt az Úr is a gyógyítások és az úgynevezett csodák alkalmával: kifelé arameus nyelven, belül a jelentések teljes, még nem szétforgácsolódott néma nyelvén.

E gondolatok aktualitását az adja, hogy ma egyre több ember, főleg gyerekek, főleg autisztikus emberek képesek a csendes, pontosabban a néma, jeltelen kommunikációra, sokszor akár távolból is.

A csend két irányban alakulhat át. Az egyik, hogy hallható jelek lesznek belőle: beszéd és zene. De az utóbbi a csend másik lehetőségét is használja: a hallhatóság mintegy negatív dimenzióját, mintha a zörejek teljes hiánya, a fizikai csend a másik irányban, a csendnél csendesebb zónában folytatódna. Aki zenét hall, ezt a negatív hangzást is hallja. A jelentések néma „nyelve” ebben a dimenzióban, a csend túloldalán „hangzik”. Akár a zene, ez a nyelv is érzésekben „gondolkodik”; artikulált és strukturált megismerő érzésben, érzés-ideákban történik a közlés és az értés. Minden kisgyerek a csendnek erről a fizikailag nem hallható oldaláról érti meg az első ezer szó jelentését, amely a beszélő tudatfeletti lényében „csendül” – milyen pontos itt a magyar nyelv.

Az új gyerekgeneráció hosszan megelőzi a néma közlés és értés képességét: a jelentések világa a csend túloldalán van. Minden értés ebben a világban történik. A csendnek ebbe az oldalába vésődik bele minden új, ember alkotta jelentés. Pünkösöd a beszélő csend ünnepe. Ennek jelében születnek és élnek a nálunk nyitottabb és ezért szellemibb jövőendő emberiség első előőrsei.

II.

A tudati élet dogmatikus jellege

A dogma fogalmát a vallási életből ismerjük: olyan tanítási tartalom, amelyet elfogadunk, noha nem értünk.

Rögtön felmerülhet a kérdés: ha nem értjük, akkor *mit* fogadunk el? Nyilvánvalóan olyan valamit, aminek nincs igazi jelentése számunkra, csak névleges vagy hozzátétőleges, amihez nincsen igazi reláció.

A dogma tartalmához azonban nem mindig így viszonyult az ember, ilyen nominálisan – föltéve, hogy az eredeti tartalom, és nem valami torzult formája, esetleg épp az ellentéte maradt meg verbális hüvelyként –, hanem eredetileg ez a tartalom biztosan megismerés volt

valamilyen értelemben, és a későbbiekben is az ember realisabb viszonyban volt vele érzésben, megismerő sejtésben. Éppen, amikor dogmává deklarálták érkezett el a valós reláció elhalásának fázisa, ezért kellett rögzíteni, szentesíteni, pl. a trinitás dogmáját, amellyel a mai hétköznapi tudatnak nincs érintkezési felülete, akár hívőnek, akár hitetlennek tartja magát.

A dogma értés nélküli „elfogadása” belső igaztalanságot, őszintétlenséget, átlátszatlanságot jelent, és erre nevel. Ha nincs egy tartalomhoz igazi reláció azon a tudati fórumon, amelyen az ember él – a mai ember a gondolkodó értés szintjén –, a tartalom sosem *keletkezhet*, nem merülhet föl, és nem is maradhat fönt spontán módon; elhalásának – elidegenedésének – utolsó fázisa a dogmatikus megszilárdítás.

A dogmához annál inkább ragaszkodik a tudat, minél kevésbé érti – míg más értést vagy más dogmát nem talál.

A mai tudat nem érti a trinitás lényegét – ezért jószerivel nem is vitathatja vagy cáfolhatja –, ha mégis elfogadja vagy szembehelyezkedik vele dogmatikus módon, hazugságba keveredik, amely terjed a lélekben.

Ha figyelmünket a körülöttünk lévő dolgokra fordítjuk, két csoportjukat különböztethetjük meg: amit az ember készített, és a természeti tárgyakat, jelenségeket. Ezekhez tartozik minden anyagfajta, mert az ember csak fölhasználja a található anyagokat. Az ember alkotta tárgyakat, jelenségeket értjük: tudjuk mi a funkciójuk; más szóval: ismerjük ideájukat, tudjuk pl. mi az asztal funkciója.

A természeti dolgokkal kapcsolatban ez nem így van: nem ismerjük „funkciójukat”, ideájukat, sőt, még kérdésünk sincs ebben az irányban; nem tudjuk, mi a funkciója az ezüstnek, a fűzfának vagy a gyíknak: ezen nem is gondolkodunk.

Ennek megfelelően nem tudjuk őket „alkotni”, vagy *igazából* gondolni. Legföljebb sejthető, hogy ideáik más tudatszinttel közelíthetők, mint amivel rendelkezünk. Csak az ember számára való hasznosság szerint értékeljük őket. Voltaképpen egyetlen *kvalitás* funkcióját sem ismerjük.

Így kiderül, hogy olyan világban élünk, amelynek túlnyomó részét ugyanúgy csak névlegesen és nem lényegében ismerjük, mint a szoros értelemben vett dogmákat.

Az egész érzeti világ – az ember praktikus alkotásaitól eltekintve – a hétköznapi tudat szintjén nem érthető, az élet benne olyan reláción alapszik, mint amilyen, pl. egy vallási dogmához való: lényeg melletti.

A művészetek funkciója szintén nem fogalmazható meg, mert *kvalitásokról* van szó.

Az érzeti világ, sőt a vele foglalkozó tudomány *egésze* nem-értett, mert nem-értett premisszákon alapszik. A fizika egyes ágai önmagukban zárt és átlátszó rendszert alkotnak; ennek viszonya azonban az észleleti világhoz, pl. hogy miért alkalmas annak leírására, érthetetlen; ugyanígy alapfogalmai is, pl. tömeg, erő, mozgás.

Olyan világban élünk, amely számunkra érthetetlen – saját funkciókkal, ideáinkkal, létünk értelmével sem vagyunk tisztában.

Ennek a helyzetnek az eredetéről, történelméről és kilátásairól lehet beszélni, de tényét tagadni nem lehet.

A tény fölfedezése további kérdéshez vezet: ha így van, miért nem *kérdez* az ember?

Nem lehetne semmi sürgősebb számára, mint hogy létét megértse, de voltaképpen senki sem kérdez alapvetően, a legfontosabb kérdések nem hangzanak el. Ennek oka az, hogy az ember nem bízik megismerő-képességében, abban, hogy ezekre a kérdésekre *mai* megismerése útján, annyi próbálkozás kudarca után, választ kaphat.

Másfajta megismerést nem ismer, és nem tételezi föl, hogy lehetséges lenne. Gondolatait az ember nem érzi realitásnak, ezért nem reméli, hogy a gondolkodás választ hozhat a *lét* kérdéseire, a realitás problémáira.

Mégis: még *ez* is csak egy gondolat – nincs más eszköze, szerszáma, amivel a lét problémáihoz nyúlhatna.

A kérdés ez: lehet-e a gondolkodás olyan metamorfózist elgondolni, amely annak szintjét, minőségét megváltoztatja.

Ez a tudatszint-változtatás a legfontosabb *gyakorlati* kérdés és lépés az ember és az emberiség életét illetően, mert milyen élete lehet az embernek olyan világban, amelyet alapvetően nem ért, és amelyben ezt kell mondja önmagára vonatkozóan is?

Megfontolások és kísérletek

A különbség az ember-csinálta és a természet-alkotta dolgok között – a tudat szempontjából – gondolhatóságukban van.

Ha valaki *asztalt* gondol vagy lát, szükséges, hogy az asztal funkcióját ismerje. Ez lehetővé teszi, hogy akár egy széket, hordót vagy padlót is asztalként használjon.

Az első asztal előtt funkcióját ismerni kellett. A funkció az ember-csinálta tárgyak esetében fölhasználhatóságukkal azonos: ez ideájuk, ez hozta őket létre és ez gondolhatóságuk is.

Képzeljük el, hogyan és minek látja az afrikai őserdő lakója a golyóstollat.

A természeti világ gondolhatósága tapasztalhatóan más. A „funkció” nem az emberi fölhasználással azonos: az idea, amelyek alapján a dolgok létrejöttek, nem emberi fogalom, ezért az ember nem is hoz létre természeti tárgyakat, csak felhasználja és alakítja őket.

A dolgok gondolhatósága nominális: az asztal lényegével tisztában lehetünk, a pacsirtáéval nem. A természet dolgait külső jegyek alapján osztályozzuk, és ezért az osztályozás sokszor bizonytalan.

Az osztályok „értelmét” sem ismerjük. Az ember-csinálta tárgyak észleléséhez az érzékszerveken felül kell a tárgyak „fogalma”. Ha az érzékszervek megvannak, mondhatjuk, hogy a fogalom további szükséges „érzékszerv” a tárgy észleléséhez.

A természeti tárgyak észleléséhez ugyanazok az érzékszervek állnak rendelkezésre, a dolgok funkciós fogalmai nélkül. Ezért nem „észleljük” az ásvány kémiai minőségét, noha az realitás; nem észleljük, hogy valami él-e.

Ezt kísérlettel és gondolkodással döntjük el. De akkor is, és éppen ezért megmarad a különbség a fogalmak átlátszóságában, érthetőségében; vessük össze, pl. a cipőfűző

gondolhatóságát a rézével. Távol a létrehozás lehetőségétől, a réz „értelmét” a cipőfűzőéhez képest nem is sejtjük.

Mivel minősége van, gondolhatósága is kellene, hogy legyen. Ha azt mondjuk, a réznek nincs „értelme”, ezzel csak azt fejezzük ki, hogy felismertük: nem az ember általi felhasználhatóság teszi a rezet, és hogy más „értelmet” nem tudunk gondolni.

Hogy van-e más „értelem” egyáltalán, az későbbi vizsgálat tárgya lesz. Hogy a réz – noha periférikusan – gondolható minőség, ez arra mutat, hogy lényegében is gondolhatónak kell lennie.

1. Kíséréljük meg, hogy intenzíven gondolunk egy ember-készítette tárgyat, és egy természet-adta tárgyat, pl. egy ceruzát és egy kristályt. Hasonlítsuk össze *utólag* a két tárgy gondolásakor tapasztaltakat.
2. A szöveg – és írója – valamint az olvasója között egyfajta párbeszéd alakul ki. Gondoljuk át, miben állnak egy párbeszéd feltételei általában.

*

Második szemináriumi nap

I.

Iván Szokolov zongorázik

Koncentrációs gyakorlat

Szeretnék a reggeli imádság elé, amelyet minden nap ugyanúgy elvégzünk, mint az esti imát, egy kis előgyakorlatot beszúrni; méghozzá a mi egészen egyszerű koncentrációs gyakorlatunkat, tehát abban az értelemben, hogy egy egészen egyszerű ember alkotta tárgyat képzelünk el: gombot, gemkapcsot, füzetet vagy cipőfűzőt. Úgy képzeljük a tárgyat magunk elé, ahogy ismerjük. De akkor, amikor képünk van róla – egy képnél maradunk; nem szeretném, ha tovább gondolkodnánk róla; ahogy Steiner eredetileg ajánlotta („gondolkodás-kontroll”), de egy másik, akkori embernek; majdnem száz év telt el azóta – változtassuk meg képzeletünkben tervszerűen a tárgy érzeti minőségeit. Tehát például a nagyságát, színét, aztán esetleg az alakját, egyiket a másik után, tervszerűen. Ez azt jelenti, hogy tudatosak vagyunk közben. Tehát nem úgy – ami a gyakorlás elején gyakran megesik –, hogy a dolog magától változik, bukfcenet hány és hasonló, hanem tervszerűen. Azt mondjuk: most megváltoztatom a színét, a pirosból kék lesz, a kékből zöld, a zöldből sárga, és így tovább. Vagy a nagyságát változtatjuk meg. Hagyjuk, hogy a dolog nőjön. Ha aszimmetrikus – tehát nem éppen egy kerek gomb –, akkor ismét tervszerűen a hosszát, a szélességét, a vastagságát, és így tovább. Ez olyan gyakorlat, amin keresztül a képzelőerőnket fejlesztjük. Annyiban is ajánlható, hogy ameddig ezt végezzük, kevésbé fenyeget a veszély, hogy asszociációk, tehát akaratlan tudati jelenségek borítsák el a tudatunkat. Körülbelül két percig csináljuk.

A csoport gyakorol

Ez olyan gyakorlat, ami által egy picit felébresztjük a figyelem-izmainkat.

Reggeli ima

Így. Most végezzük el a reggeli imát. Talán még egyszer felhívnám a figyelmüket valamire. Az első, hogy soha ne veszítsük szem elől a tárgyat, akkor sem, amikor itt vagyunk. Csak innen

lássuk most az ott lévőt. A másik ingalengésben ott vagyunk; de a dolgot mindig látjuk. Akkor azt is megfigyelhetjük, hogy miként kötődik mindez minden szándék nélkül a lélegzetünkhöz, hogy a mező, amit látunk ebben a gyakorlatban összehúzódik és kiterjed. Az ideális természetesen az, hogy minél koncentráltabban nézünk, a mező annál kisebb. Azaz kevesebbet észlelünk periférikusan. Van mindig egy központi figyelemsugár, és van még egy perifériánk. Amikor koncentráltak vagyunk, összezsugorodik a kép, összezsugorodik, amit látunk. Igen? Körülbelül két percig.

A csoport a gyakorlatot végzi.

Ez a folyamat, a látómező változása a célzó sportoknál nagyon fontos. Aki lőni akar, az csak a céltábla közepén lévő pontot láthatja. Aki ezen kívül mást lát, az ne is lőjön. Ismerik a Bhagavad-Ghita meséjét? Ezt példázza, emlékeznek rá? Hét herceg – azt hiszem, heten vannak – a nyilazást tanulja egy mestertől. Eljön a vizsga napja. A cél egy fából készült madár, ami egy ágról lóg le, a cél a nyaka. Jön az első herceg, és céloz. A mester megkérdi: „Mit látsz?” Azt mondja: „A fát látom és a fonalat, ahogyan a madár ott lóg.” A mester azt mondja: „Állj, ne lőj!” Jön a második. Ugyanaz. Megkérdezi: „Mit látsz?” „A fonalat látom.” És ez így megy tovább. A következő hercegek egyre kevesebbet látnak, amíg aztán a hős Ardzsuna jön, és tőle kérdezik: mit lát. Azt mondja: „A madár nyakát.” A mester erre azt mondja: „Most lőj hát!” Ez szépen példázza azt, amit az előbb mondtam. Ebből tanultam, hogy ez így van.

Tapasztalatok a tudat és a tudatfeletti határán

Ma azzal a jelenséggel foglalkozunk, ami a tudatunkban a tudatosság és a tudatfeletti határán játszódik le. Láttuk már különböző módon, hogy ez a tudatfeletti nemcsak a tudatosságunk forrása, hanem hál' istennek, mindig áthatja a köznapi tudatot, tulajdonképpen minden tapasztalásban. Ugyanis minden tapasztalásban van egy tanunk, és ez a tanú nem a mi hétköznapi énünk – azt hiszem, holnap reggel hallunk majd egy Steiner-szöveget, amelyben emlékezés-én a neve –, hanem a tanú minden hétköznapi tapasztaláskor is mindig az Én. Az igazi Én. Nincs más tanú. Természetesen, ha most azt kérdezem magamtól: ki látja ott fent azt a nyitott ablakot? – azt mondom: én. A tanúságot a hétköznapi ének tudom be. Ez csak azért van, mert az igazi Ént eleinte nem tapasztalom, ezért gondoljuk, hogy ez a kis én vagy magam voltaképpen a tanú. Ez sohasem a tanú. Úgyhogy minden tapasztalással tulajdonképpen egy pillanatra kilépünk már ebből a hétköznapi énből, és minden észleléskor is, amikor egy pillanatilag azonosulunk.

Önfeledtség és tájékozódás az életben

Úgy mondtuk, hogy a figyelem annak a minőségét és formáját veszi fel, amit az érzékek észlelnek; de tudjuk, hogy ez a figyelem tulajdonképpen mi magunk vagyunk. Amikor azt mondjuk, „az én figyelmem”, akkor ez csak látszat. És tulajdonképpen éppen azt felejtjük el a tudatosság és tudatfeletti határán átélt tapasztásokban, aki azt hiszi, hogy övé a figyelmem. Ezt hívják önfeledtségnek. Egyébként, azonnal látni fogunk egy szöveget, amelyben Steiner hajszálpontosan az ellenkezőjét állítja annak, amit előadásaiban gyakran megemlíti: nevezetesen, ha egy ember elfelejtené a múltját, tehát például a nevét, vagy mindent, amit ének, hétköznapi ének nevez, tehát összes tapasztalatát, az életben való tájékozódását elveszítené, céltalanul és tanácstalanul tévelyegne a világban. Ez egy kicsit mindig csiklandozott engem, mert véleményem szerint éppen az a cél, hogy ezt az emlékezés-ént elveszítsük, de anélkül, hogy céltalanul és tanácstalanul tévelyegnénk a világban. Mert éppen

akkor lép színre a tulajdonképpeni egyéniség, amikor ez a limlomokkal teli én elvész. Ezután találtam Steinernél ilyen helyeket is; fel fogok egyet olvasni.

Egy áramló dallamtudat

De most a következőt állíthatjuk: gondoljanak a dallam-észlelésre – ahogy egy dallamot észlelünk. Példaként, ahogy megértünk egy mondatot, amelyet hallunk vagy olvasunk, azt mondtuk, ahogy az ideák sodrásában úszunk, azaz, ahogy a szavakon keresztül – anélkül, hogy az egyes szavakat egyenként értelmeznénk – megértjük a mondatot. A jobb szavak, azaz amik nem ember alkotta ideákat jelölnek, mint a tudományos kifejezések, mindig sokértelműek, és jelentésüket, aktuális jelentésüket a mondatból nyerik. És azt kell mondanunk, hogy néha nem is a mondatból, mert már a mondat is tartalmazhat olyan elemeket, amelyek feltétlenül az értéshez tartoznak, de egyáltalán nem statikus elemek, hanem helyzetek. Erre példa: ha én most azt mondom, hogy én vagyok a kínai császár, lehet, hogy kihívják a mentőket; míg ha a kínai császár mondja ugyanezt a mondatot, akkor minden rendben van. És ez a különbség nem tükröződik a mondatban. Vannak remek viccek, ahol csak a mondat hangsúlyozásán, dallamán múlik, hogy mi mit jelent. Ha bajban vagyunk, például azt mondjuk: na, jól nézünk ki! Hajszál pontosan az ellenkezőjét jelenti annak, amit szó szerint értenénk ezen a mondaton. Amikor „mondatot” mondok, akkor nemcsak szó szerint értem, hanem mindent, ami a mondat jelentéséhez tartozik; a körülményeket, a kontextust – mondjuk, a helyzetet, ha valaki beszél, talán az arckifejezést is. Igen, mondhat valaki valamit egészen különböző arckifejezésekkel is, ami ennek megfelelően mindig valami mást jelent. Ez közismert. De, amit mondani akartam: a szavak jelentésüket mindig a mondatban vagy a mondatból kapják. Nem fordítva. Nem a szavak építik fel a mondatot, hanem végső, aktuális jelentésük a mondattól függ. Mint ebben a példában, hogy „jól nézünk ki”. Ez biztos, hogy nem érthető félre, ha éppen benne vagyunk a pácban.

Hogy a szavak mit jelentenek a mondatban, az mindig a mondattól függ. Egy mondat mindig az egész szituációt is jelenti. Ki mondja, mikor és hogyan. Példa. Azt kérdezi valaki: szeretsz? A válasz: nem. Ez egyértelmű. Most valaki így kérdezheti: Gyűlölsz engem? Nem. Ez az ellenkezőjét jelenti. A két „nem” teljesen különböző. Egymás ellentétét jelentik. És ugyanez lenne, ha a kérdésre „igen”-t mondtak volna. Hogy mit jelent ebben az esetben az „igen” és a „nem”, az tehát a kérdéstől függ. Egyértelmű. A kérdésre válaszol ez a rövid „nem” vagy „igen” mondat – ez mondat –, teljesen így hangzik: „Nem, nem szeretlek”. De ez felesleges, elég, ha annyit mondunk, hogy „nem”. A kérdés határozza meg ennek a „nem” szócskának vagy rövid mondatnak a jelentését. Ez régóta ismert, és minden jobb nyelvészeti könyvben megtalálható különböző kifejezések címszó alatt. De ez tulajdonképpen egészen jó példa: akusztikusan csak azt halljuk, hogy „nem”, de csak akkor értjük meg, ha arra a kérdésre vonatkoztatjuk, amire ez a tagadás következik. Ha követjük a párbeszédet, akkor gyakran nemcsak a megelőző mondatot, tehát esetünkben a kérdést, hanem azt is figyelembe kell vennünk, ami még korábban történt, hogy ezt a rövid mondatot – „nem” – megértsük. Ekkor az értés tulajdonképpen sok mindenre kitér, ami el sem hangzott, sok esetben ismernünk kell a beszélő múltját, hogy tudjuk, miről beszél. Igen, ez sokkal kevésbé egyszerű, mint gondolnánk. De ha egy leegyszerűsített mondatmodellt tételezünk is fel – egyetlen mondatot is úgy értünk meg, hogy tulajdonképpen eltüntetjük az időbeli folyamatot. Éppen úgy, mint a zenében, ahol nem emlékezhetünk arra, ami már elhangzott, de el sem veszíthetjük. Ez totális ellentmondás, a hétköznapi tudat számára paradoxon; de megmutatja, hogy tulajdonképpen úton vagyunk, úton Ixtlan felé. Ismerik?

Castaneda könyve: *Journey to Ixtlan*.⁴⁴ Csodálatos könyv. Az utazás állandó. Tulajdonképpen ez az összefoglalója. És így vagyunk a szöveggel vagy zenével együtt úszva a voltaképpeni állandó jelenben. Amikor zenét hallgatunk, állandó jelenlétben vagyunk, és amikor ettől eltérünk, előre vagy vissza, akkor már nem halljuk a zenét. Akkor hangokat hallunk, vagy hangokat, jövőbeni hangokat képzelünk el. Ugyanígy van a mondattal is. És ugyanígy van az élet dallamával is, ha ráeszmélünk. Többnyire rá sem eszmélünk. Abból indulunk ki, hogy állandóan tudjuk, mit csinálunk. Természetesen nem hiánytalanul. De abban ez értelemben mindenesetre tudjuk, hogy mit csinálunk, hogy ha hideg levest kapunk, nem hisszük róla, hogy forró. Filozófiailag nem tudunk mindent, amit teszünk.

Ezt így foglalhatnánk össze: a hétköznapi tudat szintje alatt és felett – áramló dallamtudat van. A dallam itt minden olyan folyamatnak a szimbóluma, ami a tudatban megjelenik. Ahogy ugyan a dallam hallgatása a hallásban történik (ha elképzeljük a dallamot, akkor belső hallásban); de végül is az érzés az, amiben otthon is érezzük magunkat életünkben. Ahol otthon, otthonosan érezzük magunkat. Éppen ez, ez a fajta érzés az emlékezés alapja. Úgyhogy tulajdonképpen már az emlékezésben kölcsönt veszünk a tudatfelettiből.

A világfolyamattal való azonosságunk eltorzulása

Ez azt is mutatja, hogy ezt a hétköznapi tudatot teljesen áthatja az, ami tudatfeletti. A hétköznapi tudat a tudatfeletti kegyelméből él. Ebben a tudatfelettiből, amelyben a világosságnak érző és akaró árama mutatkozik meg, azzal vagyunk azonosak, amit világfolyamatnak nevezhetünk. Ez az azonosság a hétköznapi tudat közelében, a hétköznapi én hatására eltorzul. Abban az értelemben torzul el, hogy a hétköznapi tudatban többnyire, ha nem ember alkotta dologról van szó, csak a jeleket észleljük, a jelentést nem. Ez abban mutatkozik meg – ma elvégeztük ezt az első gyakorlatot, ugye? –, hogy egy ember alkotta tárgy képét véve, megtudjuk a tulajdonságait, minőségét változtatni. Ezt természeti dologgal nem tudjuk megtenni. Még leginkább a nagyságát tudjuk megváltoztatni, de vegyünk egy vadrózsát, és legyen neki, mondjuk, ne öt, hanem hét vagy hat virágszirma, ez nem megy. Az arányokat is nehezen tudjuk megváltoztatni. Tehát, ha azt mondom, hogy vegyünk egy fenyőágot és változtassuk meg a tűk formáját – az nem megy. Az már nem fenyő lesz. Amit most mondtam, az más formában: nem ismerjük a természeti dolgok jelentését vagy fogalmiságát.

Ez valami, ami például *A szabadság filozófiájának* bizonyos helyein nem pontos. Steiner nem látja világosan a fogalmiság és a név közötti különbséget. A természeti dolgokra csak neveink vannak, fogalmaink nincsenek. El tudom valakinek magyarázni, hogy mi a szék; de éppen *A szabadság filozófiája*-beli példa, hogy valaki elmagyarázza nekem, hogy mi egy oroszlán, aligha megy. Egyáltalán nem megy. Mivel az oroszlán funkcióját nem ismerjük, és nem annak a leírásáról van szó, hogy egy oroszlán hogyan néz ki. Ezért mondhatjuk, hogy a hétköznapi tudat közelében ez a kapcsolat, ez az azonosság a világfolyamattal eltorzul, egészen a nem-értésig. Semmit sem értünk a természetben. A természettudomány különösen nem. Kitűnik abban, hogy nem ért, és nem is törekszik rá. A jobb, nagyobb természettudósok ki is mondják: nincs mit megérteni, mert csak szöveget érthetünk, szövegszerűt, amilyen a zene. De ahol nincs szöveg, ott mit értek meg? És a természettudomány szerint a természet nem ideák összefonódásából fejlődött ki, hanem összevéletlenkedte magát. Véletlen termék néhány utólag megállapítható törvénnyel. De utólag, nem előzőleg. Utólag tudjuk ezeket a törvényeket megállapítani, amelyek léte különben természetesen épp azt bizonyíthatná, hogy mégis szöveg,

⁴⁴ Magyar kiadás: Carlos Castaneda: *Ixtláni utazás* – Don Juan újabb tanításai (Édesvíz Kiadó, 1997)

ha vannak ilyen törvényszerűségei. De ez megint olyasmi, amit a természettudomány nem vesz észre. Ennek ellenére bármikor rájöhetnénk, hogy mi a valóság. Mert értelemre vagyunk hangolva, és mindennek értelme van, ami körülvesz minket. Még ha ezt az értelmet nem is tapasztaljuk, mint a természet esetében. Igencsak gyorsan bizonyítható, hogy itt értelem van. Az egész természettudomány a törvényszerűségek felfedezésével épp azt bizonyítja, hogy a természet szöveg. Ami nem szöveg, az nem mutat kifelé törvényszerűségeket.

Számtalan zaj, de csak egyetlen csend

Vegyünk talán most egy Steiner-szöveget. A semmi átéléséről szól (GA 147, 1913. augusztus 30-án). Ezt a semmit úgy is fordíthatnánk, hogy nem valami. Amit itt „semminek” nevez, az tulajdonképpen az egész tudatfeletti, ami a hétköznapi tudat számára semmi, nirvána, üresség. Egy amerikai pszichológusnő, A. B. Curtiss, könyvet írt a depresszióról, azt hiszem, az a címe: *A depresszió, mint a mi választásunk*⁴⁵. Véleményem szerint nem jó könyv, de van benne valami érdekes, és az a következő: azt mondja, számtalan zaj van, de csak egyetlen csend. Számtalan a telítettség, ahol valami tartalmilag tele van; de csak egyetlen üresség van. Számtalan tudás van, de csak egyetlen tudás a számtalan tudásról, csak egy, aki áttekinti, amit tud – mi mindent tud. És folytathatnám: számtalan megvilágított dolog van, de csak egyetlen világosság. Figyelemre méltó az összeállítása, mert megmutatja, hogy a zajok alapja a csend. Abban a kis feljegyzésben, amit ismernek – *A csend túloldalán*⁴⁶ –, szó van a negatív csendről, ami csendesebb, mint csendes, azért is, mert a zenében a csendnek mind a két oldalát érintjük, tehát a zaj oldalát, azt, amit hallunk, és a negatív oldalát is, ami nélkül nem létezik zene.

„Azáltal, hogy lassanként világ leszünk...”

Most tehát választok egy másik Steiner-szöveget, *Az érzékfeletti ember az antropozófia szemszögéből* című előadásorozatból (GA 231; 1923. november 16.). Ez mind a szellemi tapasztalatokhoz vezető útról szól. És itt azt mondja: *Épp azáltal ragadja meg az ember önmagát teljes emberi bensőségességében, hogy fokozatosan azonossá válik a világgal.*

Ez már szép nagy falat. Mert úgy érti, ezen az úton azt tapasztaljuk – amit mi kísérletezve és kicsiben a reggeli imánál tapasztalunk, hogy „azzá” leszünk –, és nemcsak pontszerűen, hanem egyáltalán, hogy tudatosan helyreállítjuk a világgal való egységet. Amikor világot mondok, nem arra gondolok, amit hétköznapi hívünk világnak, hanem a világot olyanságában. Vagy másképp szólva: jelentésében, egész jelentésével együtt.

Érintettük ezt a témát előző összejöveteleink során, egy kicsit vissza kell oda nyúlnom. A nyelvben akkor tudunk fordítani, ha a nyelv nem a művészet eszköze. Azaz, amit most mondok, azt angolul is mondhatnám. Minden további nélkül. Mihelyt művészethez érünk, ez nem lehetséges. Egy jó verset nem lehet más nyelvre lefordítani. Egy zenedarabot nem lehet más zenedarabra lefordítani. Egy zenedarabot nem lehet képre fordítani, és így tovább. És éppen így van a természetben. Éppen így, mert a művészetben és a természetben jel és jelentés azonos. Azaz, nem tudom megmondani, hogy mit mond ez a kép. Ez itt. Borosé. Csak azt tudom, hogy nagyon beszédes, abszolút nyelv, amit mond. Éppen így mond a zene valamit, amit ismét nem lehet szavakban megfogalmazni, tehát nem fordítható le. És bármennyire fáradozna is Boros,

⁴⁵A. B. Curtiss: *Depression is a Choice: Winning the Battle Without Drugs*. Hyperion Books 2001

⁴⁶Lásd a 62. hírlevél I. függelékéeként.

nem tudna még egy képet csinálni, ami pontosan ugyanazt mondja. Lehetetlen. Azaz, a természetben is az a nehézség, hogy jel és jelentés egyek. Ezért nincs fordítás ezen a területen.

És ha Steiner azt mondja, *hogy fokozatosan azonossá válik a világgal*, akkor a világ alatt azt érti, hogy jel és jelentés, azaz *olyanság*. A természeti jelenségeket jelekként látjuk, és nevekké látjuk el. A jelentésük kimondhatatlan, sokkal kimondhatatlanabb, mint amit ez a kép mond nekünk. Amikor egyszerre tapasztaljuk ezeket a jeleket a jelentésükkel, ez az *olyanság*. Ez a jelentése ennek a kifejezésnek, ami a zen vagy a buddhizmus nyelvén a mérvadó minőség. Erről a világról beszél Steiner, amikor azt mondja: *Épp áltál ragadja meg az ember önmagát teljes emberi bensőségességében, hogy fokozatosan azonossá válik a világgal*. Mondhatta volna egy zen-mester is. És mi a bensőségesség? Nem az, amit annak érzünk. Szimpátiák, antipátiák, és még ehhez az emlékek. Semmi ilyesmi. Hanem az a bensőségesség, hogy a világ megjelenik a tudatunkban vagy a figyelmünkben. *Ez a figyelem a valódi bensőségességünk, most, és nem a figyelem múltja. Mert az megint nem benti, hanem kinti. Láthatják tehát, ha ezt a szöveget nem meditáljuk, úgy állunk előtte, mint borjú az új kapu előtt.*

Most tovább megy: *És valóban, ahogy az ember átél egy ilyen egészséges megismerést, (ahogy világgá leszünk, megragadjuk teljes emberi bensőségességünket), úgy érzi meg, hogy egész léte mennyire attól függ, hogy összejöjjön⁴⁷ a világgal.*

Mi az „egészséges megismerés”? Miért hangsúlyozza itt az „egészségességet”? Mert minden más beteges. A dualisztikus megismerések mind csak tünetek, mostani, az egész emberiségre kiterjedően beteg tudatunk tünetei, ami – a zen-mesterek kifejezésével élve – azt *hallucinálja*, hogy a világ ott van, egyszerűen van. Csak oda kell fordulnunk, hogy lássuk; akkor is úgy van ott, amikor nem látjuk. Egyszerűen úgy van ott. Mai zen-mesterek azt mondják: ez közös hallucinációnk, a dualitás: itt vagyok én, ott a világ. Steiner itt fordítva mondja: ha ezt áthidaljuk, akkor az egészséges megismerés. Hangsúlyozza: egészséges. Az egészséges egész. Az egész. Angolul a „whole” azt jelenti: egészséges és ugyanakkor egész. Egyébként magyarul is. Németül azt is jelenti, hogy gyógyult, üdvözült, boldog („heil”) – beteljesült, teljesség.

„Akarsz-e”, ez most *János evangéliumának* 5. fejezete a Bethesda tónál, ez a kérdés: „Akarsz-e meggyógyulni?” Angolul: „Will thou be made whole?” Akarsz-e egészé tétetni? Tehát valakivé, akinek egészséges a megismerése. *Ahogy az ember átél egy ilyen egészséges megismerést* – ez megint Steiner. Az ember átél egy megismerést – mi ez? Nem gondolkodás, hanem élet – igen, mondjuk, tapasztalatok, élmény, ez a gyümölcs, ez az átélés – ez a meditáció gyümölcse, itt tapasztalunk valamit. Nem gondolunk, hanem tapasztalunk valamit. Ahogy egy intuíciót is nevezhetünk „tapasztalásnak”. Így is nevezik. Ez tapasztalás, átélés, nem kigondolás, hanem átélés. Ezért használja itt azt, hogy *átél*. És amikor ez megtörténik, *akkor érezzük, hogy az ember egész léte mennyire attól függ, hogy összejöjjön a világgal*. – Az „összejövés” nem úgy van, hogy az ember egy utcasarkon összetalálkozik a világgal, „jó reggelt”, „jó napot” mond, hanem úgy értendő, hogy *eggyé válik a világgal*. Az ember egész léte attól függ, hogy eggyé válunk a világgal – ez homeopátiás rövidséggel minden tapasztalatban megtörténik, zenei és művészeti tapasztalatban valameddig el is tart már. Az egész léte. Igen, az ember sorsa attól függ, hogy milyen gyakran, milyen tartósan, és milyen

⁴⁷ Ez a magyarul furcsán hangzó ige, amit az itt következő szövegrészben többször is olvashatnak, a németben így áll: „das ganze Sein des Menschen davon abhängt, dass man mit der Welt zusammenkommt.” A szövegnek ezt a különösségét meghagytuk, mert GK a következőkben ezt humorral oldja fel, kimondva, miről van szó – példáját adva ezzel, hogyan kell Steinert jól érteni. F.E.

egyéni módon lesz egy a világgal. Mint már említettük, létezik egy fény, amiben részünk van, amiben részt veszünk; de bennünk individuálissá válik ez a fény.

Legutóbb beszélünk arról, hogy Goethe miért mondta azt, hogy: „Mi üdítőbb a fénynél?” És ez volt a válasz: „A beszélgetés.”⁴⁸ Ez véleményem szerint teljesen érthetetlen; már csak azért is, mert természetesen nem minden beszélgetés üdítőbb a fénynél; némelyik egyenesen az ellenkezője, nem üdítő, hanem gyötrelmesen fárasztó, de legutóbb azt mondtam, hogy egy beszélgetés azért üdítőbb, mint a fény, mert amikor két ember egymással beszél, mind a ketten fényforrások, és egymást kölcsönösen megvilágítják. Ezért. Ezért mondhatja ezt Goethe. Goethénél mindig az a benyomásom, hogy nem olyan biztos, hogy komolyan mondja azt, amit mond. Nagyon gyakran van úgy, hogy például a rím kedvéért mond valamit. De azt hiszem, itt komolyan beszél.

Úgy értem, hogy egészen különleges esztétikai érzéke van, és ezzel gyakran olyan mély bölcsességre talál, amelyet nem bölcsességként ér el. Ha valaki más mondaná ugyanazt, például Schiller, akkor nála bölcsességből való lenne; Goethénél nem olyan biztos, hogy bölcsességből jön. Az esztétikai érzékéből jöhet, és ez természetesen rendkívül sokat elárul. Amikor olyansággént vesszük a világot, akkor ezt az olyanságot rétegesen tapasztaljuk – van valahol egy középső réteg, ahol az értelem szépség. És éppen ez a művészet területe.

Azért is választottam Steinernek ezt a kis szövegét, mert tulajdonképpen látjuk, micsoda követelmény egy ilyen szöveget megérteni. A szöveg egy előadásban hangzott el. Ha azt kérdezem magamtól, meddig tartott, amíg megértettem? Összességében körülbelül néhány évtizedig. És azok, akik ezen az előadáson jelen voltak, az egész előadást, mondjuk, egy óra hosszat hallgatták, és ez a kis rész elmondva egy percig sem tart. Mit értettek meg belőle?

Néma kommunikáció

Azt hiszem, elmondtam már Önöknek, hogy öt emberrel beszélhettem, akik hallották Steinert előadni. Megkérdeztem őket: hogyan élték át az előadásokat, amikor én éveken vagy évtizedeken dolgozom egy ilyen helyen? A válasz nagyon sajtós volt. Mind az öten majdnem ugyanazt mondták, nevezetesen a következőt: amíg beszélt, és jelen voltunk a teremben, az volt az érzésünk, hogy mindent a napnál is világosabban értünk. De amikor az előadás után kiléptünk a teremből, azt sem tudtuk, hogy miről beszélt. Így valahogy.

Ez tehát azt jelenti: nem vagyunk tudatilag olyan élesen elválasztva egymástól, mint ahogy gondoljuk. Egyáltalán nem. Mások jelenléte – ez megmutatkozik például a közös gyakorlás jelenségében – nem okoz nehézséget. Még senki sem mondta, hogy közösen nehezebb, mint egyedül. Mindenki azt mondta, hogy sokkal könnyebb, mint egyedül. Hogy ez miért van így, nem tudjuk racionálisan megokolni. De ez a csendes kommunikáció – a német autisták „halk kommunikációt” mondanak –, azaz szavak, jelek nélkül, tulajdonképpen néma kommunikáció, korunkban egyre jobban kifejlődik. Természetesen megvolt ez az ősidőkben is, csak más módon. Hogy saját testiségben élnek, nem választja el az embereket egymástól. Ez abban mutatkozik meg, hogy az ősidőkben, amikor, mondjuk, a törzsek egyetlen csoportlélekkben éltek, tudatilag nem voltak elválasztva egymástól. A kisgyerekek sincsenek elválasztva környezetük tudatától, noha teljesen saját testiségük van. A testiség nem közös. De nem ez választja el az embereket egymástól, hanem a tudat milyensége. És ez a tudati milyenség egyre nyitottabb lesz korunkban. Ezért vagyunk tudatilag egyre kevésbé elválasztva egymástól. A

⁴⁸ J. W. Goethe: *Mese a zöld kígyóról és a szép liliomról*

gyerekeknek pedig egyáltalán nem. Ez a problémánk a gyerekekkel. Most talán szünetet tarthatnánk, és elvégezhetnénk egy meditációt.

Szünet

Meditáció

Ami a meditációban megjelenik, az az üres tudat.

A csoport meditál

Egyszerre valamiről és nem-valamiről

Két úton próbálkoztam. Amikor ugyanis elképzelt valakit az ember, koncentráltan képzel el egy képet, akkor egész figyelme behatol a képbe, és ezalatt, ha koncentrált, egyidejűleg tudja, tapasztalja, hogy egész figyelme behatol a képbe, úgy, hogy van egy egyidejűség vagy „egyszereség”, ahol a valamit és a nem-valamit tulajdonképpen egyszerre észleli.

Igen, ahol az üresség vagy a világosság önmagát észleli, ott észleli saját formáját is, tehát a képet. Váltakozni lehetne: kép – semmi; majd egyszerre mindkettőt. Lehetne ezt az érzékszervi észleléssel is végezni – ezt most nem csináltam. „Visszavételnek” neveztem azt, hogy az ember visszaveszi figyelmét arról a képről, amelyet lát vagy elképzelt. Az elképzelésnél ez tulajdonképpen közvetlenül adódik.

A belső és külső világosság egy

Az utánagondolásban visszatértem a mondathoz: „Minden létező igaz”⁴⁹, és ez nem csak azt jelenti, hogy jelentése van, hanem hogy közli magát. Nincs elrejtve. Semmi sem rejtett. Kommunikál. Így csak az ember felől nézve jelenik meg – ez az egész mondat, hogy *Minden, ami a meditációban megjelenik, az üres tudat*, az ember felől látja ezt az igazságot; de arra is vonatkozik, amit ez a mondat foglal össze: „A világosság a világhoz tartozik.” Nem csak egyszerűen úgy van, hogy *mi* világítjuk meg a világot, hanem a világhoz tartozik. *A lélek élete*⁵⁰ című régebbi írásomban van egy fejezet: *A világfolyamat az emberi lélekben*, ami azt jelenti: ami világ, az bevilágít a lélekbe. Nem az, hogy a lélek világítja meg; de ez csak két különböző leírás. Hiszen azt mondjuk, hogy amikor nem megfelelően használjuk a megismerő erőket, akkor azok tudatalatti formákba rögzülnek, és az így van rendjén. De azt is mondhatjuk: nem fogjuk fel a világból a hozzánk jutó világosság-erőket, nem mindet. Nem látjuk a természeti dolgok jelentését, csak a jeleket. És ezeket az erőket, ezeket a világosság-erőket nevezzük például jelentésnek, ahol jel és jelentés ugyanaz; de hozzánk csak a jel jut el, a jelentés nem. Összetorlódnak az emberi lélekben ezek a kívülről jövő folyamatok vagy világosság-erők; vagyis nem válnak tudatossá. És ez a másik leírása annak, hogy miként képződik a tudatalatti. Ez a két leírás egyenértékű. Csak a másodikban az is megjelenik, hogy noha minden én-lény világosság-forrás, ennek a világosságnak a forrása mégsem egyszerűen az emberben van, hanem ez a világosság-forrás a világhoz tartozik. Ezért közös a világ. Mind a szellemi világ, mind az úgynevezett nem szellemi világ is közös, mert a világosság egy. Kívül és belül. A belső világosság és a külső világosság egy, *a világosság a világhoz tartozik*. Ez lenne az összefoglalás.

⁴⁹ Aquinói Szent Tamás: *De veritate*. (Omne ens est verum.)

⁵⁰ Georg Kühlewind: *Das Leben der Seele zwischen Überbewusstsein und Unterbewusstsein* (Verlag Freies Geistesleben, Stuttgart, 1986; 3. kiadás 2006)

Szeretet, részvét, öröm – létállapotok

Most a szeretet. Igen, ez az egyesüléshez való erő. Már beszéltünk erről ezzel a mondattal: *A szellemi világban nincs szeretet.* És éppen azért nincs, mert már minden egyesült. És tulajdonképpen ez az egész kettősség – Steiner „földnek” nevezi, föld, mint tudatállapot –, az egész föld, az elválasztottság értelme, hogy megjelenjen a szeretet, mint – hadd mondjam kicsit szentimentálisan – az elvesztett, az elvesztett egység utáni vágy, hogy itt tudatossá válhasson. Ha azt mondom „szeretet”, akkor az tudatos szeretetet jelent, nem mágnesességet, vagy mágneses vonzást. Ez lenne tulajdonképpen az egész értelme vagy célja. A zen-buddhizmusban a neve: részvét. Nem személyes. Ez a szeretet nem személyes. Nem személyes, hanem állapot, tárgy nélkül, mint a pozitív érzelmekben, érzelmenek mondjuk, de nem az, hanem érzés. Öröm, szeretet, részvét megjelenhet minden ok nélkül. Az ellenkezőjük nem.

Tehát, amikor azt mondom „öröm” – múltkor meséltem, hogyan jöttem rá lányom révén, hogy ez az őszállapot, az érzésnek a tulajdonképpeni őszállapota. Három-négy éves volt, és a szobámban játszott a földön, és egyszer csak rám nézett és azt mondta: „Örülök, örülök.” Egyáltalán semmi alap, semmi ok – az érzés tiszta állapota volt, és erre képes az ember. Ezért adja Scaligero ezt a meditációt: „Ismered a tiszta örömet? Megismered az istenit.” De szomorúságot nem érezhet ok nélkül az ember. Tehát az öröm ellentéte. Nincs ok nélkül. Mindig van valami mögötte, minden negatív dolog mögött. A tudás ezekről az érzésállapotokról, nem érzésállapot, nem igaz, létállapot. Részvét, az a részvét, ami a megvilágosodás alkotóeleme, nem is valaki vagy valami iránti részvét. Hanem egyszerűen létállapot. Tulajdonképpen annak felel meg, aminek nyugaton szeretet a neve. Nincs tárgya. Nem irányul semmilyen tárgyra, ahogy semmilyen képesség sem. A zongorázás képessége nem irányul tárgyra. Bármit le lehet vele játszani, nem csak bizonyos dolgokat, bizonyos darabokat. Ezek a tárgy nélküli képességek vagy létállapotok azok, amit kifejlődhetnek, megjelenhetnek, tudatossá válhatnak ebben a kalandban, ezen a kerülő úton, a dualitás kerülő útján. *Ez lehetne.* Steiner azt mondja: „A föld a szeretet bolygója.”⁵¹ És éppen az a szinte elviselhetetlen, hogy ebből szinte semmit sem látunk. Szinte semmit. Amit szeretetnek hívunk, az a legjobb esetben személyes. A legjobb esetben. Nem az, amiről beszélünk: létállapot vagy létkarakter. Ahogyan a tudatlanság sem valami specifikus – hogy valamit nem tudok –, hanem az, amit modern zen-mesterek ontológiai hazugságnak neveznek – nem az, hogy valamit hazudunk, hanem hogy az egész lét hazug. Ez a szeretet fonákja.

[Köztes kérdés, hogy ez a kapcsolatnélküliség és elveszettség szükséges-e.](#)

Az elválasztottság annak a lehetősége, hogy tudatossá váljék. És csak azáltal szeretet a szeretet, hogy tudatos, különben ösztönös, vagy valami, ami adott. A megismerés vagy figyelem is csak az elválasztottságban tud megjelenni, nem akkor, amikor az ember gyermeki módon egy mindennel.

[Kérdés, hogy fennáll-e összefüggés a gyermekkorban szerzett figyelem és a későbbi szeretetképeség között.](#)

A figyelem ugyanaz, mint a szeretet. Csak más oldalról nézve. De amit mond, hogy a gyermek iránti figyelem fontos a későbbi szeretetképesége szempontjából – talán óvatosnak kell lennünk, hogy valóban mit értünk ezen. Először az ellenkezőjét válthatjuk ki, és másodszor ismerünk is olyan embereket, akik gyermekként nagyon kevés szeretetben és figyelemben

⁵¹ Ld. pl. R. Steiner: *Welt, Erde und Mensch*, 1908, aug. 11. GA 105.

részesültek, és különösen szeretetteljes személyiséggé váltak. Ez egyáltalán nem ritka. Mondjuk így: akiket ismerünk, azok teremtő személyiségek: például Beethoven. Egész zenéjét áthatja a melegség, a szeretet melege, noha... igen, most jön ez a „noha”.

Közbeszólás: Ennek ellenére áll, hogy a figyelem a legjobb, amit ajándékozhatunk a gyermeknek.

Igen, de a minőségről is szó van. Agyonkényeztetett gyerekek nagyon sok figyelmet kapnak; de mi lesz ebből? Tehát a minőség egyértelműen nagyon fontos.

Kérdés: A tárgy nélküli tiszta öröm, a tárgy nélküli tiszta szeretet, ez lenne a föld?

Igen, ez lenne az az öntudatos képesség, ami az elválasztottságon keresztül kifejlődhetne.

Közbülső megjegyzés: Nehézségeim vannak azzal, amikor azt mondom: a szellemi világban nincs szeretet.

Igen, ez meglehetősen eretnek hangzású; ott felesleges, mert az emberi szellem-lelkek amúgy is egységben vannak. Mire kéne ott akkor? Úgyszólván természetesen adott.

Kérdés: És a teremtő szeretet?

Igen, az a szeretet az iránt, ami még nincs.

Igen, de azért az is szeretet?

Igen, teljes mértékben. De emberi tekintetben nincs a szellemi világban szeretet. Az emberek ott nem szeretik egymást, mert teljesen egyek. Felesleges. Nem tudnak mást tenni, mint határtalanul egyesülni.

Még egyszer visszatérek arra a meditációra, amelyet végeztünk. A belső munka tulajdonképpen abban is áll, hogy a dolgok világosság-természetét vegyük észre. Aquinói Szent Tamás ezt teljesen kifejezte. Van egy ilyen mondata: „A dolog valósága annak egy fajta világossága.”⁵² A valóság itt nem realitás, hanem a dolgok történészerű valósága.

Közbeszólás: A dolgok valósága a dolgok világossága.

Az üres tudatban jelenik meg a világ olyansága

De most még egyszer vissza ehhez a meditációhoz. A dolgok világosságának a felismerése tulajdonképpen az olyanságuk. Úgy van, ahogy Tamás mondja: ez a sajátos világosságuk. Mondhatnánk, a jelentés-fényük. Voltaképpen az, amit a zen emberei így írnak le: amikor az ember megvilágosodik. És ez azt jelenti, hogy az ember észleli a világosságot, észleli a bölcsességet, és harmadikként a részvétet. De a bölcsesség itt azt jelenti, hogy az üres tudatban a világ olyansága jelenik meg, saját lényünk olyansága is, tehát az, amit mi – azt hiszem legutóbb – misszióknak neveztünk, az ember teljesen egyéni missziójának, ami semmi konkrétat nem jelent. Nem valamilyen hivatást vagy hasonlót, vagy egy tettet, egy történelmileg látható tettet, hanem sokkal inkább a „hogyan”, minden ember stílusszerűségét. Ami azt jelenti: az ember olyanságát is. A hétköznapi ember olyansága is hozzátartozik. Az is.

Életünk legfontosabb dolgait átalusszuk

⁵² Aquinói Tamásnál a mondat megtalálható: *De causis* I,6

Ez ettől kezdve érthető. A hétköznapi én, vagy az, amit földi sorsnak nevezünk – ami mellesleg irtózatosan félreismert fogalom, félreismert szó – csakis az üres tudat oldaláról válik érthetővé. De Steiner azt mondja: az ember a közönséges tudattal nem ismerheti meg a saját sorsát. Mert a közönséges tudat alul marad a sorssal szemben. Képtelen. Ezért csak nevetni tudok, mikor antropozófus körökben olyan lelkesen terjed az életrajzi munka. Ez így az a mozdulat: hm, minden rendben. Ugyanis saját életrajzunkat nem ismerjük. Itt kezdődik. Steiner erre gondol. Ezért marad alul a hétköznapi tudat a sorssal szemben. Befolyás alatt van. Nem értheti meg azt az írást, aki vagyunk. És ezért gondolom, hogy az antropozófusoknak nagy tehetségük van ahhoz, hogy orruknál fogva vezessék magukat, ez a dolog klasszikus kifejezése. Hogy megpróbálják feldolgozni, amit nem ismernek. Már antropozófus pályafutásom kezdetén tudatában voltam annak, hogy nem tudjuk, mi a helyes az életben és mi nem. Halvány fogalmunk sincs róla, mi fontos. Meg vagyok róla győződve, hogy a legfontosabb dolgokat átalusszuk. Igen, észre sem vesszük őket. Csak néha van sejtelmünk róluk.

Na, elmesélem azt a klasszikus esetet, amit egy Waldorf tanárnő mesélt nekem. Fiatal tanárnő volt egy iskolában, és az egyik osztály előtt rettenetesen szorongott. Valahányszor bement az osztályba, olyan volt, mint a tisztítótűz, egyáltalán nem bírta elviselni. És akkor a következő történt. Egy nap megint be kell mennie az osztályba, és szokás szerint jön minden gyerek, kezet nyújt, kezet ráz. Most jön egy csöppség, nyolcéves kisfiú, megfogja a kezét, ránéz, és ettől a pillanattól kezdve többé nem fél. Hogyan? Miért? Halvány sejtelve sincs. De ettől kezdve teljesen eltűnt ez a kellemetlen érzés. Ezt arra fel mesélte el, hogy azt mondtam: „nem vesszük észre, mi fontos.” „Ha ezt nem mondtad volna, ez eszembe se jutott volna” – mondta.

[Közbe-kiáltás: A zen-történetekben is így van, ahol valami egészen mellékes dolog történik valakivel; és abban a pillanatban megvilágosodik.](#)

Igen, éppen ez az. És ezért mondom: nem ismerjük életrajzunkat. – Azonkívül életrajzunkat mindig másképp adhatjuk elő. Ez egyébként minden pszichológus előtt ismert, mert minden pszichológiai kezelés azzal kezdődik, hogy a beteg mesél. Elmondja a történetét. Két hónap múlva azt mondja a pszichológus: most mondja el még egyszer: hogy volt az élettörténete? És akkor valami egészen más jön. És két hónap múlva megint valami más. Mi átéltük ezt a kommunizmusban. Mindenki aszerint változtatta az életrajzát, hogy milyen kérvényt vagy pályázatot nyújtott be. Nem arról van szó, hogy nem volt igaz, amit írt az ember; de a szempontok, tehát, hogy mi volt fontos az egyik esetben és mi a másikban, erről mindenki szuverén módon dönthetett.

[Szünet](#)

Második szemináriumi nap

II.

[Iván Szokolov zongorázik.](#)

Meditáció

Végezzünk most el egy olyan meditációt, ami így hangzik: *minden tárgy szent*. Ehhez egy kis magyarázat. Majd ez híd lesz a művészethez, nevezetesen ez a meditáció. Minden tárgy arról a tanúró tanúskodik, aki észleli ezt a tárgyat. És ezért szent a tárgy. A tárgy létezésével a világ egészére mutat. Hogy a tanú a világhoz tartozik és a tárgy a tanúhoz.

A csoport meditál

Énnel áthatott világ

Meditáció: minden tárgy megszenteli a világot. Azt mondja: Te vagy. Észlelés. És azáltal, hogy észlelünk, gondolunk, érzünk és akarunk, szentek ezek a funkciók. A lét. A világ énszerűsége. A világ énszerű, mert a mi világunk, és csak ezt nevezzük világnak. Én-lenyomatú. Egy barátom, aki Budapesten egy előadássorozaton helyettesít, azt mondja: a világnak én-szaga van. Ez az ő kifejezése erre. Azaz Logosz-szerűség. Értelemmel teli. Érintettük délelőtt ezt a középkori tételt: *Minden létező igaz*. Kommunikáló, közlő, érthető, nem rejtett.

A gyakorlás útjának ellentmondása

És akkor, tehát a meditációban, választottam egy tárgyat, amelyet amúgy is használok a képzetalkotási koncentrációban, és akkor meglehetősen világossá vált számomra, hogy ez, igen, valamennyi koncentrációs gyakorlat, akkor is, amikor meditálunk, az egyetlen út ahhoz, hogy eltüntessük ezt az egót, ezt az „magamat”. Másképpen ugyanis nem megy. Ha körülbelül azzal kezdem: ki akarom most kapcsolni magam, akkor éppen azt erősítem, amit ki akarok kapcsolni. Értik? És természetesen ebből adódik a gyakorlás útjának egész ellentmondása. A gyakorlás minden útjának, nemcsak a miénknek. Az ugyanis ellentmondásos, hogy nem akarhatjuk. Ezért mondják a zen-mesterek, hogy elérhetetlen. Nincs, amit meg kellene ragadni. És Buddha egykor azt mondta: „Semmit sem kaptam az egész megvilágosodásban.” Az ő kifejezése. És másrészt, hogy nem lehet nem-akarni. Hogy egyszerűen nem teszek semmit, az se megy. Tehát sem-sem. Ez tehát a nagy kérdés: akkor hogyan? Ha akarattal sem megy, de egyszerűen hagyni sem lehet, mert az eredmény, tehát az Én felébredése, nem történhet meg véletlenül. Itt kicsit tovább mehetünk, és azt mondhatjuk: igen, valakivel talán megtörténhet. Steiner beszél az „élet-beavatásról”. De aki erre számít, azzal sohasem fog megtörténni. Nem csinálok semmit, hiszen van „élet-beavatás”, talán bejön. Ekkor garantáltan nem jön be. És akkor is, ha megtörténik valami ilyesmi, nem véletlen, hanem háttere van. De általában, – ha ezeket az egészen ritka, de néha előforduló történéseket ki is zárjuk – nem megy véletlenül. Ez nem olyan valami, ami adódhat. Énemet a jóisten sem adhatja nekem. Ha menne, ez már igen komikus lenne, mert függőséget jelentene. Ez a felébredés – már sokszor hangsúlyoztuk – az ember ügye. Az individuumé. Nem lehet senkit magunk elé tolni, hogy csináld már meg. Ez a mai áramlatok egészen nagy kérdése: hogy kezdődik el? Mikor? Adhatunk-e ehhez valakinek lökést? A válasz: nem. Nem okolhatjuk meg. Mert nincsenek rá okok, hogy az Útra lép valaki. Nincs causa. Nincs ok. Nem lehet. Ha ok van, akkor az nem szabad, és akkor nem tanítható. A zen-buddhizmusban van erre egy kifejezés, *bodhicita* – az igazság, a bölcsesség iránti szeretet. Igen, de mondhatja valaki: kérlek, szeresd, szeresd azt! Magamat sem tudom felszólítani erre, ha nem vagyok a szeretet állapotában. Nem mondhatom: ez a fickó ellenszenves nekem, de most szeretni akarom őt. Ez elég nagy kihívás. Így nem megy.

Mindennek Buddha-természete van

És természetesen, ahogy már megbeszéltük, a világosság és a világ jó néhány nyelven ugyanaz a szó. És mindig a világos világ az, amiről beszélünk, az a világ, ami a tudatunk világosságában megjelenik. A meditációt követően még eszembe jutott: Danténál arról panaszkodnak a pokolban az emberek, hogy ott sötét van; azt mondják: az édes fény! Emlékeznek a földi életre. Édes fény. Minden, amit ismerünk és megismerünk – minden dolog –, akár él vagy nem él, érző vagy nem érző, Én-lény vagy nem Én-lény, éppen azáltal szent, hogy egyáltalán megjelenik.

Természetesen ezáltal szent az észlelés, gondolkodás, érzés, akarás. De ugyanakkor megérthetjük, miért hangoztatják: minden Buddha. Mindennek Buddha-természete van, a kőnek is. Nem úgy, mint az embernek; de mivel megjelenik az emberi tudatban, Buddha-természete van.

Európában Goethe volt nagyon közel ehhez a lelkülethez. Szerette az érzékiséget. Mondhatjuk, minden értelemben. Azt is mondhatjuk, ez az ellentmondás közte és Schiller között. Schiller az esztétikát használta filozofálásra, Goethe a tudományt esztétizálásra. Számára a szép az alapvető, és az érzékek területén található. Szerette az érzékszervileg észlelhető világot. Ezért volt látszólag nem is eléggé keresztény, közben természetesen úgy áll a dolog, hogy a tradicionális kereszténység érzékiség ellenessége ószövetségi. Mind a mai napig azt hiszem, hogy a keresztény egyház évszázadokon keresztül való érzékiség ellenessége az *Ószövetségből* jön. Ott helyezték és száműzték az érzéki világot a dualitásba, és ez megerősödve megmaradt a tradicionális kereszténységben.

Közbeszólás: Hildegard von Bingennél⁵³ ez egyáltalán nem így volt.

A misztikusok nem tartoznak a tradicionális kereszténységhez. Épp ellenkezőleg. Nincs dualitás. Nincs vallási dualitás: a főreg és a Mindenható. Hanem egység. Mind az eretnecség peremén álltak. Nem is kérdés.

Szeretnék még felidézni valamit, amit egy zen-mester mond a szentségről. Egy kínai császárral való beszélgetésben. Nagyon szép. Így hangzik: Amikor a Yang-dinasztiából való Hu császár megkérdezte Boddhidharmát (aki egyáltalán a zen-buddhizmus megalapítója):

„Mi a szent igazság utolsó elve?” Erre Boddhidharma ezt válaszolta: „Üresség, nem szentség.”

Értelmesen – hasznosan helyett

Még egyszer visszatérek arra a meditációra, hogy: *minden tárgy szent*. Az a helyzet ugyanis, hogy az egész világ szent. Már korábban érintettük egyszer, az ősidőkben, az archaikus korokban semmi sem volt profán. Mindennek volt értelme. Minden testi tevékenységnek, mindennek, aminek ma csak célja van, értelme volt. Minden a kultusból jött, az emberiség fejlődésében minden újdonság a kultusból jött. Így a mezőgazdaság, az állattenyésztés, a kocsi, a kerék, a csónak, és így tovább. Eredetileg minden szerszám kultikus volt, nem célirányos, az épületek, és így tovább, ez régi, majdnem teljesen elkallódott tudomány.

És előjött a téma, mert ezekről az új gyerekekről beszéltünk, akik nem boldogulnak, mert sokkal nyíltabbak, mondhatnánk, szellemibbek, mint a felnőtt környezet, akik nem boldogulnak egy olyan világban, aminek csak néha és csak itt-ott van értelme, amiben minden csak célszerű. Hasznosság, hasznosság-világ. Mindenki tudja, hogy a kisgyerek ezt a szót egyáltalán nem érti. A hasznosság megértése az egoitással jön. Akkor, amikor a gyerek ezt az egoitást kifejleszti, megérti, hogy a hasznos mit jelent. Különbben nem tudnánk igazán elmagyarázni, mi az, hogy hasznos. Ez egészen az egoitással függ össze. Ebben a világban egy kisgyerek nem tud tájékozódni, és amikor a kisgyermeki nyíltság továbbra is megmarad, mint a csillaggyerekeknél és sok más gyereknél is, akkor nem találják ebben a világban a helyüket.⁵⁴ És ha nem találják, akkor jönnek a problémák. Nem tudnak olyan világban tájékozódni, amelyik értelmetlen. Értelmetlen, de célszerű, nagyon hasznos, hasznosságra kihegyezett. Azt mondtam, az ilyen

⁵³ Hildegard von Bingen (1098-1179) német misztikus költő és zeneszerző, természettudós, apátnő

⁵⁴ Georg Kühlewind: *Csillaggyerekek* (Klárís Kiadó és Művészeti Műhely, 2002)

gyerekek számára egy olyan világ lenne az utópia, amelyben a dolgoknak értelmük van. Nem céljuk van, nem hasznosak, hanem megint értelmük van. Ez felelne meg nekik. Ami természetesen utópia; de legalább jó, ha tudjuk. És ez a mondat: *Minden dolog vagy minden tárgy szent* – visszavisz minket ebbe a világba. Hajszálpontosan ebbe a lelki-szellemi hozzáállásba, ahol a világ értelmes, vagyis tulajdonképpen a Logosz stílusában él. Most szünetet tartunk. És utána lesz még egy kis új gyakorlatom.

Szünet

Etikai individualizmus

Tegnap arról beszéltünk, hogy az ürességnek tulajdonképpen fokozatai vannak, és mondhatnánk, minél magasabban áll egy Én-lény, az embereket is beleértve, annál szabadabb az ember, annál szabadabb a formáktól. Ami tulajdonképpen azzal kezdődik, hogy azt mondhatnánk: az ember nem kész lény, és minél kevésbé lesz kész, annál inkább lesz ember. Azon, hogy kész, azt értem: megformált. A szokásokat értem. Mindenki tudja, hogy a szokásokra szükség van. A gyerekek is szüksége van rájuk, a felnőttek is; de az irány az, hogy a szokásokat, tehát a formákat a formaképzés képességével helyettesítsük. Ezzel foglalkozhat össze *A szabadság filozófiája*, tehát az etikai individualizmus; nem a törvények számítanak, hanem az a képesség, hogy mindenkor, minden helyzetben megtaláljuk azt, ami egyénileg erkölcsös. Azaz: hogy teremtők legyünk. Igen, ez pótolhatja a törvényeket, de csak akkor, ha kifejlődött a mindig helyes megtalálásának képessége. Ezt nevezik etikai individualizmusnak. Ezt Steiner nagyon behatóan tárgyalja *A szabadság filozófiájában*. Ez tovább vezet ahhoz a kérdéshez, amit délelőtt is érintettünk. Van ehhez egy steineri szöveg: „Az individualitás a szellemi világban.” Beszéltünk róla a figyelem megtisztítása és az üres figyelem vonatkozásában: az individualitás megmarad; akkor jut először igazán szóhoz, akkor kezd igazán működni, amikor – vagy a halál után, vagy legalábbis átmenetileg – a megvilágosodásban feloldódik az ego. Ezért az egész ügy fájdalmas. Az ego-t nem olyan könnyen engedjük el. Ugyanis mi vagyunk az. A kérdés úgyszólván ez: hogy van ez a szellemi világban?

Tudatszerű elválasztottság a földi és a szellemi világban

Gyakran olvastunk itt egy – számomra talán legszebb – Steiner-szöveget: az egyesek halál utáni, tehát a szellemi világbeli létéről.⁵⁵ Vegyünk most egy másik szöveget; de látni fogjuk, hogy talán mégis a már ismertre kellene visszatérnünk. Ez most 1922. október 14-ről való: „Éppen az a legjelentősebb Földön kívüli létünkben, hogy az egyik ember világa ugyanaz, mint a másiké, és hogy az emberek, akik itt a Földön a térben elkülönülnek egymástól, azáltal, hogy mindenki be van zárva a bőrén belülre, ott a lélek belső erejével tartják különváltan önmagukat.”⁵⁶

Itt két megjegyzést kell tennem. Az egyik – ezt már említettem délelőtt –, nem a testiség az, ami az embereket elválasztja egymástól, hanem egy tudati forma, aminek viszont a testiséghez sok köze van, nevezetesen az autopercepció, tehát, hogy mi magunkat a testiségben éljük át. Ez gyakran hangzik el Steinernél: itt a földön azt hisszük, hogy azok vagyunk, akik valahol a

⁵⁵ Rudolf Steiner: *Der übermenschliche Mensch, anthroposophisch erfaßt* GA 231; 2. előadás, Dornach, 1923. XI. 14-én; magyarul: Georg Kühlewind: *Karácsony – Az ember három születése* (Székely és Társa Kiadó, 1996; 26-27. oldal)

⁵⁶ Rudolf Steiner: *Geistige Zusammenhänge in der Gestaltung des menschlichen Organismus*, GA 218

testben rejtőzünk, a bőrünkön belül. És itt, ezen a helyen, arról van szó, hogy nem így van a szellemi világban, hanem hogy az emberek ott a lélek belső ereje által különítik el magukat másoktól. Ez az erő – ez most fontos –, növekszik, a belső erő növekszik az egymást követő inkarnációkon keresztül; de tulajdonképpen az ember kezdettől fogva individualitás. Az ugyanis elképzelhetetlen, hogy egy individuális lény egy nem individuális lényből jöjjön létre. Ez elképzelhetetlen. Mert, hogy jönne létre, ki hozná létre?

Ilyenkor jön a jó ötlet: tapasztalatai vannak, és a tapasztalatok teszik egyénivé ezt a nem egyéni lényt. De akkor megkérdezem: kinek vannak tapasztalatai? És a hivatalos pszichológia ostoba válasza így hangzik: az individualitás a tapasztalatok összessége, vagy a tapasztalatok összességéből áll. Azt kérdezem én: mikor kezdődik el az összesség? Tehát, ha az első tapasztalat már összesség – oké. De akkor: aki az első tapasztalatot megszerezte, már individualitás. Akkor rendben van. De ha az első tapasztalat még senkinek sem a tapasztalata, akkor jönnek a problémák. Azt mondom: komikus: tapasztalat valaki nélkül, aki valamit tapasztal, anonim tapasztalat. Igen, akkor a kérdés ez: és mikor? Azt javasolnám, hogy a 17. tapasztalat már az én tapasztalatom. Miért? Ez teljesen önkényes, mert 17 egy szép prímuszám; csak ezért választottam a tizenhetet. Egyszerűen hihetetlen, hogy tudósok, pszichológusok, antropológusok mit képesek – nem gondolni, ez nem gondolkodás, hanem – „nem-gondolni”. Ez nagy találmánnyal, „gondolkodásfék” a neve, magyarázható: nem gondolják végig a gondolatokat; hanem elkezdik, és aztán rálépnek a fékre. Még a kéziféket is behúzzák. Nem gondolják tovább, különben magától szétoszlaná. De ha a gondolkodásfékot használják, akkor megy. Például: az individualitás úgy jön létre, hogy különböző tapasztalatokat szerzünk. Tehát Ivánnak biztosan más tapasztalatai vannak, mint nekem, ezáltal lesz ő Iván és én György. De hogy kezdődik ezekkel a tapasztalatokkal? Ha ő az első tapasztalatainál nem Iván, akkor, az isten szerelméért, ki az, aki tapasztal?

Itt, Steinernél az áll: a Földön kívüli létben is individualitás mindenki; de nem a tér választja el a többi individualitástól, hanem a lélek belső ereje, a bensőkben működő összetartó erők. És itt a Földön sem a tér választ el bennünket. Nehogy azt higgyék! Az archaikus kultúrákban az emberek nem voltak tudatilag elválasztva egymástól, noha testben, térben, teljesen el voltak választva. A kisgyerek is el van választva testileg az anyjától, de közös tudatban élnek együtt, legalábbis az anyával. Az apával ritkábban; de az egész környezettel.

Most jön még valami, ami az egész ügynek olyan szépen ellentmond: „*És a földi, fizikai létbe való leszállás előtti lét egy bizonyos időszakában, az ember bizonyos értelemben egy, az egész világra kiáramló, hatalmas szellemi-lelki embercsíra, ami azután egyesül a fizikai embercsírával, ami itt befogad, amikor leszállunk a földi létbe.*” Tehát az egész világot előntő embercsíra, és akkor megkérdezhetjük: és hogy különböztetik meg magukat, ha mindenki így kiárad az egész szellemi világba? Hogy van ezzel az elválasztottsággal? Ez az ellentmondás. Mert a szétválasztottság nem a térbeli, hanem a tudati elválasztottságra vonatkozik. És ez a világosság is, amelyben vagyunk, vagyis a tudat, közös, és mégis individualitások vagyunk. Ez egészen nagyszabású szerkezet, amit Steiner itt leír, és hasonló, ha még emlékeznek, ahhoz az idézethez, hogy: ez a halál utáni lét abban áll, hogy *mondjuk* magunkat. Ez az egész ténykedésünk, hogy *kimondjuk* magunkat. Kölcsonösen mondjuk. Természetesen nem a nevünket mondjuk – doktor ez-és-ez vagyok –, nem bemutatkozunk, hanem a lényegünk mondja ki magát. Ez az öskommunikáció tulajdonképpen minden itteni kommunikáció forrása. Mindegyiké. Ezt mentjük részben át ide, ezért is vagyunk kommunikatív lények. Mert ott csak kommunikációból állunk. Ott nincs más. Itt van fülünk, orrunk vagy szemüvegünk. Azt

mondjuk, van valamink. Semmi, ami ne lenne kommunikáció, az vagyunk ott. Ez az a fantasztikus idea, hogy tulajdonképpen az egész identitás – identitás, hogy egy tanú lehetséges, aki együttműködik, mindenben együttműködik és mégis tanúskodik – a szellemi lét talaján áll, belőle fakad.

[Kérdés az erényekről, ahogy például Hildegard von Bingen nevezte őket, mielőtt a földön inkarnálódtak. Mik voltak ezek?](#)

A lét. Erény volt a zene is? Tulajdonképpen az kellett, hogy legyen. Csodaszépen muzsikált, komponált is. A léten az egészet értem.

[Kérdés Krisztus inkarnációjáról: Ez az inkarnáció egészen másképp történik?](#)

Természetesen, nemcsak nála, hanem sok másnál is. Boddhidharmára ez áll: először, kilenc évig ült egy fal előtt és meditált. Másodszor, hogy el ne aludjon, levágta a szemhéjait, hogy ne tudja behunyni a szemét... Sok a legenda. A legszebb természetesen az, hogy meghal, Kínában eltemetik, és három évvel később találkozik vele valaki, amint gyalog igyekszik Indiába, egy bottal a vállán, a bot végén lóbálódik egy szandál. És a hír eljut Kínába. Kíváncsiak lesznek. Exhumálják, és nem találnak mást, mint egy szandált, amelyet ott felejtett. Tehát, ez egy testi feltámadás – mert a szandálok természetesen mondanak valamit. Tehát ez a történet a szandálokkal. Jó, itt nem tudok úgy differenciálni; vannak minőségileg egészen különböző inkarnációk. Csak ezt akarom ezzel mondani. És természetesen egy boddhiszattva, aki kényszer nélkül, részvétből tér vissza, sem úgy inkarnálódik, mint mi. Biztos, hogy nem.

[Ezek az erények, amelyeket Hildegard von Bingen leír, mindjárt képességek is?](#)

Képességek. Egyébként, a latin *virtus* szó erényt, egyszersmind képességet is jelent. Abszolút ugyanaz a szó, Egy és ugyanaz.

[Utalás Hildegard von Bingen könyvére: *Der Mensch in Verantwortung, Der Mensch zwischen Tugend und Laster*⁵⁷.](#)

Buddha fantasztikus pszichológus volt

Igen, ez már egy kicsit túlságosan keresztény. A zenben az áll, hogy a bűnben is Buddha-természet van. Hogy az egy és ugyanaz. És a három méreg, a három főbűn – illúzió, gyűlölet és kapzsiság – nélkül nincs Buddha-természet. A Buddha-természetet ezekből kell kivonni. Pszichológiailag igazabbak, mint ezek az ellentétek: bűn és erény, most választok. Ez már magától értetődő. De itt egy mélyebb pillantás van. Buddha fantasztikus pszichológus volt. Ezt még messze nem értük el, ezt a pillantást az emberi lélekre. A bukott, gyenge lélekre is. De nem kell annyira messzire mennünk. Még Arisztotelészt és pszichológiáját sem értük utol. Már csak azért sem, mert könyvét *A lélekről*⁵⁸ egyáltalán nem értjük. Itt olyan fogalmai vannak, amelyek nekünk már nincsenek meg. Ez Buddhára is áll.

Feleségem és papucsom – néhány nyelv finomabban differenciál

⁵⁷ A megnevezett műveknek nincs magyar fordítása. Címük magyarul: *A felelős ember; Az erény és bűn közötti ember*.

⁵⁸ Arisztotelész: *A lélekről* (Filozófiai írók tára XXVIII; Franklin Társulat, Budapest, 1915; fordította Dr. Förster Aurél)

Említettem itt néhányszor, hogy amikor azt mondjuk: gondolkodás, érzés, akarás, akkor, hogy úgy mondjam, tudjuk, hogy miről van szó. Vannak nyelvek, ahol ez egyáltalán nem így van; arra, amit gondolkodásnak nevezünk négy vagy öt fogalom van, és éppen így az érzésre is.

Azt mondjuk érzés, hideget érzek, szomorúságot érzek. De vannak nyelvek, ahol az érzés nyolc különböző érzésfajtára bomlik. Már a szeretettel is, hogy úgy mondjam, nagyon mulatságos a helyzet. Azt mondjuk: szeretek, mondjuk, egy nőt – szeretet férfi és nő között – és szeretem – mit is ettünk? A töklevest. Szeretem Sosztakovicsot, röviden a zenét – szeretem, szeretem, szeretem. A magyar nyelvben legalább a férfi és nő közötti szeretetnek külön neve van. Legalább az. De vannak nyelvek, ahol egy csomó szó van szeretetre vagy érzésre, gondolkodásra. Az akarásra is. Aszerint, hogy mit akarok, más szót használok. Ezek az indoeurópai nyelvek elég kevésbé finoman disztingválnak.

Nem akarok összehasonlító nyelvészetbe csúszni; de az *enyém* szó ilyen veszélyes: fejfájásom, feleségem, papucsaim. Mind *enyém*. Buddha egy prédikációjában tréfálkozik ezen. Azt mondja: „Minden az enyém: enyém ez, enyém az. És ezzel élnek az emberek.” Ezt természetesen németül olvastam, és itt az *enyém* szó különbségei nem jönnek elő, mert nincs más, mint enyém⁵⁹. De a navaho-nyelvben, azt hiszem, van egy tucat névmás a mi „enyémünkre”. Fejfájásom, feleségem, papucsaim. Azt kérdezhették egy navaho: melyiket adnád kölcsön nekem? Ebből a kérdésből már láthatjuk, hogy ez három egészen különböző „enyém”. Az indián nyelvek, nevezetesen a kétezer, van közöttük legalább néhány, mely sokkal finomabban tesz különbséget, mint minden nyelv, amelyet Európában ismerünk. Sokkal finomabb nüanszokat különböztetnek meg, és nem csak az észleleti világra nézve – ez ugyanis ismeretesebb –, hanem a belső világra nézve is. Így, egy kissé meg akartam világítani ezt a szellemi világban való individualitást.

Világosság és Logosz kapcsolata

És most foglalkozzunk egy kicsit a világossággal, a világosság természetével. Ez azért szükséges, mert ez a világosság Logosz-világosság. Ez azt jelenti, hogy ugyan homogén, formamentes; de ugyanakkor minden forma anyja, mintegy készenlétben. Értelem, jelentés, közlés, én-szerűség – ezek mind a világosság minőségei. Nem anonim világosság, mint egy lámpafény. Az többé-kevésbé anonim, tulajdonképpen senkihez sem tartozik. Természetesen énszerű ez a világosság, éppen mert Logosz-világosság. És a Logosz megértése vagy észrevétele csak akkor megy, amikor a tudat teljesen üres. Teljesen üres és jelenlévő. A megfelelő szöveg Hérakleitosznál: a *Töredékek*. Az első töredék így szól: *Ez a Logosz, mely itt van, ezt az emberek nem értik meg soha. Nem mielőtt meghallották, és akkor sem, miután meghallották.* Így kezdődik ez a könyv. Ez volt Hérakleitosz elveszett könyvének első mondata, amely könyvből csak más görög gondolkodók által idézett töredékeink vannak. Ám ami feltűnő, az az, hogy a könyv így kezdődik: *Ez a Logosz.* Melyik? Hogy kezdődhet így egy könyv? *Ez a Logosz* – értik? Megpróbálták úgy magyarázni, hogy a könyvet Diana templomában helyezte el – Diana, vagyis Artemisz lábához, ahol meghalt – és *ezzel a Logosszal* erre a könyvre utalt. De ami utána következik, hogy az emberek nem értik, sem mielőtt hallották, sem utána –, ez hol van? *Ez most van.* Ez a Most. És az *ez*? Gyakran végeztük ezt a meditációt: „Ez Buddha” (vagy

⁵⁹ A magyar nem indogermán nyelv, ezért ez a fejtegetés nehezen fordítható le. A németben (*mein Kopfweh, meine Frau, meine Pantoffeln*), valóban ugyanaz a szó (*mein* – ragozott alakjaiban is) szerepel. A magyarban ezt az alig észrevehető *m* birtokos rag fejezi ki (fejfájásom, feleségem, papucsaim). Ez látszólag nem nagy különbség, de bizonyára mégis az. A birtoklás kifejezése sokkal kevésbé szerves része a magyar nyelvnek, mint pl. a németnek, a segédigeént mindenütt jelenlévő *haben* (birtokolni) szónak nincs magyar megfelelője.

valami más, mindegy). Ha csak annyit mondunk, „ez”, hajszálpontosan ugyanazt mondjuk, amit Hérakleitosz: ez a Logosz, amelyet te most működtetsz. E szöveg olvasásában most működteted ezt a Logoszt, ami most működik, most aktív. Ez, és még annyi: vagyis ezt a Logoszt csak akkor pillanthatjuk meg, amikor a Most-ban vagyunk, és a Most-ban csak üres tudattal lehetünk. És ezért függ össze ez a Logosz-idea a világossággal, ahogy ez a *János evangélium* prológjában áll, ami, mint ismeretes, így kezdődik: *Kezdetben vala a Logosz, és a Logosz Isten felé volt, és Isten vala a Logosz. Kezdetben Isten felé volt és nem Istennél. Minden általa lett, és nála nélkül semmi sem lett, ami lett. Minden, ami lett, élet volt benne. És az élet volt az emberek világossága.* És ettől kezdve a világosságról van szó. Volt világosság. Logosz helyett itt világosságot ír. Egészen az utolsó mondatig: *És a Logosz hússá lett.* Egészen eddig nincs szó Logoszról ebben a szövegben, hanem a világosságról. Mintha szinonima lenne – és az is; ki lehet így fejezni, és össze lehet ismét hasonlítani a buddhista „szunyjata” (üresség) kifejezéssel. A világosság egy szó, és üresség egy szó. És üresség – az ürességet tulajdonképpen világosság nélkül nem érzük el. Azaz, maga az idea világosság-idea. De a világosságot sem érzük el a Szó nélkül. Csak a Szó vonatkozik önmagára. Ha azt mondom, hogy „pad” vagy azt, hogy „zongora”, arra használom a szót, hogy valami mást megnevezek. De a szónak az a jellegzetessége, hogy önmagát nevezi meg. Ha azt mondom, hogy „szó”, akkor az egy szó. Ha azt mondom, hogy „lámpa”, az is szó; de a lámpa nem szó. Ugyanolyan jellegű, mint az Én. „Ént” csak Én mondhat, önmagára vonatkoztatva. Csak az, aki beszél, mondhat „ént”. Frege⁶⁰, egy nagyszerű matematikus és gondolkodó mondja: „én” azt jelenti – a mindenkori most beszélő. Ez a két szó, Én és Szó, ezek önmagukra vonatkoznak. Tudnak magukra vonatkozni. És ez ezeknek a szavaknak az egyedülisége. Ezért van meg minden nyelvben ez a két szó. Még akkor is, ha például a héber nyelvben sokáig csak az istenségre vonatkoztatták. És sok nyelven nem mondták, hogy „én”, hanem a nevüket mondták, mint a kisgyerekek. És Karl May indiánjai.

Tehát ez az összefüggés a világosság és a Szó között. A Szó az eredetibb, sőt az Én is szó. Tehát, egyáltalán nem tudjuk követni. De természetesen mondhatjuk: ha elhangzik egy szó, akkor van egy Én-lény, aki azt hallja vagy mondja. Szavakat csak Én-lények hallhatnak. Szavakat jelentéssel. Végeztük ezt a meditációt: *A világosság felveszi mindannak a formáját, alakját, amibe beleömlik. Ugyanakkor észleli.* Ezt a dolgot nem is tudjuk elképzelni vagy gondolni. Csak csodálni tudjuk. Egészen a dualitás ellen megy, hogy egy –mondjuk – szubsztancia, felvesz egy formát, amit egyszersmind észlel is. Nem találhatunk még valamit, aminek ez lenne a tulajdonsága. Ezen a ponton lét és megismerés természetesen egy. Igen, ez a legjobb példa arra, ahogy a szó és a világosság strukturáló és – noha homogén és forma nélküli – mégis strukturált.

Muzikalitás a világ strukturálásán keresztül

Ez olyan, ahogyan az ember egy művészetet tanul, amikor valaki zenével kezd foglalkozni, az már igen nagy strukturálás. A kisgyerekek intuitív módon kell megtanulnia, hogy mire figyeljen, amikor egy dallamot utána énekel vagy utána tud énekelni. A zenei hallás úgy képződik, hogy a gyerek intuitív módon tudja: mindegy, hogy a dallam milyen hangszeren csendül fel, mindegy, hogy ki csinálja, mindegy, hogy milyen teremben történik, semmilyen körülmény nem fontos: figyelmemet „arra” kell irányítanom. Ez nem olyan magától értetődő. Számunkra magától értetődő, mert mi már tudjuk. De egy kisgyerek számára, akinek a világ

⁶⁰ Frege, Gottlob (1848-1925) német matematikus és filozófus

még nem darabolódott szét fogalmiságok által, abszolút nem magától értetődő, hogy tudja: amikor a dalról van szó, nem kell a tudatodban tartanod, hogy ki énekel, basszus vagy szoprán hangon énekel-e, hogy milyen színű az énekesnő ruhája. Nem is fontos. Nem magától értetődő, hogy a gyerek ilyen különbséget tesz. Hanem a gyerek globálisan él át. Mindent egyszerre. És ahhoz, hogy strukturálni tudjon, már a világosság Logosz-szerűsége lép elő. Azok a gyerekek, akiknek nincs zenei hallásuk, azok éppen ezt mulasztották el. Nem a dolog lényegére figyelnek; nem tudják, mire kell figyelni. Így fejezhetjük ki: nem jön az intuíciójukba. Minden fogalmiság vagy idea intuíción keresztül jön. És ha nem jön, egyszerűen nem tudják, mi a zene. Hozzászámítják az összes körülményt. Nem pusztán „arra” figyelnek. Ez egyébként megvilágítja azt a jelenséget, hogy vannak – hogy mondják azt németül, ha valakinek nincs zenei hallása, van rá valamilyen kifejezés? Magyarul úgy mondják: botfülű. Németre talán úgy fordíthatnánk: fafülű. Akinek nincs zenei hallása, az botfülű.

Ivan Szokolov: Van erre egy orosz kifejezés; de csak saját magunkra alkalmazhatjuk: medve lépett a fűlemre.

A feleségem ebben szakértő: ebből a felismerésből kiindulva zenei hallás nélküli felnőtteket is néhány hét alatt hozzá tud segíteni – de felnőtteknél ez lassan megy.

Az is érdekes, hogy a gyerekek hogyan jutnak hozzá. Idősebb lányunk két-három éves korában egyáltalán semmilyen muzikalitást nem mutatott. Már meglehetősen gondban voltunk: mi lesz ebből? Öt éves korában hirtelen abszolút hallása lett. Jobb, mint nekem. Nem csak zenei hallása, de abszolút. Máig megvan. Tulajdonképpen semmit sem tettünk. Jött egy intuíció. De a muzikalitáshoz az abszolút hallás nem is fontos. Nagyon sok muzikusnak nincs abszolút hallása.

Tehát ahhoz, hogy a muzikalitás kifejlődjék, strukturálni kell a világot. Azaz, tudnia kell a gyerekeknek, hogy erre figyelek, és most más nem fontos. Ez a strukturálás. És azzal megy tovább, hogy a muzikalitást kell strukturálni, ami először globális. Először a zenét hallja. Ezután kezd strukturát hallani a zenedarabban, tehát követni, ami a darabban történik, milyen modulációk, milyen témák fordulnak elő. Ezt kezdetben egyáltalán nem hallja. Ez idővel jön. Aztán meghallja, hogy jól vagy rosszul játszanak-e. Kezdetben ezt nem hallja. És ez odáig mehet, hogy meghallja, ki játszik. Hogy ez miről észlelhető, nem is magyarázható meg. Én felismerem néhány karmestert. Néhányat. Például Klemperert könnyedén felismerem. Azonnal. És más karmestereket. Ojsztrahot és Richtert is megismerem. Nem olyan nehéz. De ha azt kérdezik: miről? Nehéz megmondani. Nem lehet. Érzi az ember. És a világnak ez a strukturálása ez is a világossághoz tartozik. Ezért a Logosz-fény vagy Szó-fény, és ezért vált a *János evangélium Prológja* a Logoszról világosságra, és végül a világosságról vissza Logoszra.

Képzetalkotási gyakorlat: redukálás

Most egy kis gyakorlatot javasolnék. Ha emlékeznek, itt végeztünk már egyszer egy gyakorlatot az üres tudat irányában. Öt tárgyat képzelünk el nagyon koncentráltan, mondjuk egy asztalt kanállal, késsel, villával, egy tányérral és pohárral. És azután egyik dolgot a másik után tüntetjük el, először azt, ami az asztalon volt, az asztalterítőig, végül az asztalt is. Most valami hasonló. Három koncentrikus kört képzelünk el. A középpont körül legyen egy mező: mondjanak egy színt, rendben, sárga, egy sárgára színezett kört egy középponttal. A kör körül valamilyen tetszőleges szélességű nagyobb kör, és legyen az kék. Tehát sárga, kék. Most egy még nagyobb, tetszőleges szélességű kör jön. Nem kell, hogy a körök azonos szélességűek

legyenek. Tehát sárga, kék, és a harmadik piros lesz. Aki nagyon szorgalmas, az hozzávehet egy negyedik kört is, és az zöld lesz. Tehát (kívülről befelé) zöld, piros, kék, sárga. Saját színeiket is választhatják. És most képeljük el ezt az alakzatot, amennyire csak tudjuk, és aztán tüntessük el a legkülső kört. Tehát a zöld kör nincs már. Most hármát látunk. Pirosat, kéket, sárgát. És aztán engedjük el a piros kört. Utána engedjük el a kék kört. És utána engedjük el a sárga kört is, és utána engedjük el a pontot is. És utána engedjük el a fehér vagy bármilyen színű alapot is. Tehát, megint egy redukálás.

„Készítetek utat a pusztában” – a puszta héber neve

Az üresség, ami *puszta* néven fordul elő, nagyon érdekes történet, nevezetesen Keresztelő János tekintetében, aki magát végül a pusztában kiáltóként mutatja be (*János* 1,23). És a további szövegben Ézsaiásra (40,3) hivatkozik. De Ézsaiásnál – ha nem Luther fordítását követjük, hanem például a *Jeruzsálemi* vagy a *Zürichi Bibliát*, vagy ha a héber szöveget olvassuk – valami más áll, mint Jánosnál, nevezetesen a következő (a *Jeruzsálemi Biblia* fordítását olvasom): „Egy hang kiált: pusztában készítetek utat Jahve számára; sík utat teremtsetek a sztyeppében Istenünk számára; töltsetek fel minden völgyet, hordjatok el minden hegyet és dombot. Ami görbe, legyen egyenes, ami szétszabdalt, sima legyen. Mert akkor lesz nyilvánvaló Jahve dicsősége, és vele minden hús látni fogja, mert Jahve szája szól.” Azaz, el kell hordani minden hegyet, fel kell tölteni minden völgyet – ezt a Keresztelő is idézi. De, mintha elcsúszott volna a központosítás. Mert Ézsaiás nem azt mondja, hogy „egy hang a pusztában”, hanem: „Egy hang kiált: pusztában építetek utat az Úrnak.” Ez a lényeg: *a pusztában*. És a *Zürichi Biblia* fordításában is ez áll: „Figyeljete a hívásra: pusztában készítsétek az Úrnak útját, sztyeppében csináljatok egyenes utat Istenünknek. Emelkedjék meg minden völgy, és váljék síkká minden domb, és ami halom váljék síkká, és a magaslat simává, hogy megnyilvánuljon az Úr dicsősége, és lássa minden hús, nevezetesen a menekvést az Úr által, mert az Úr szája mondotta azt.” Ezzel szemben Luther azt mondja: „Egy prédikátor hangja a pusztában.” Most jön. Az eredeti szöveg: „Ézsaiás szól: Az Úr útját kell készíteni a pusztában.” Ez az eredeti Ézsaiás szöveg. És ez teljesen világos: ki kell simítani – a magaslatok és a mélységek síkban legyenek: ez a *semmi* képe. Ez az *üresség* képe. És nem hiába vonult el az Úr a Jordán-keresztelő után a pusztába. És ugyanezért kellett a zsidóknak negyven évig pusztában tévelyegniük és vándorolniuk.

Olyan szó, hogy semmi, a héber nyelvben nincs. Ez túlságosan absztrakt. Figyelemre méltó, hogy Kínában és Japánban és Indiában, tehát a szanszkritban, létezik a „semmi” vagy az „üresség” szava. Az üresség már a német nyelvben is valami furcsa, sőt valami negatív. És ebben a nagyon képszerű nyelvben – amennyire én tudom, a héber nyelvnek nagyon sok képe van – éppen arról van szó: *a pusztában* kell az Úr útját készíteni, hogy el tudjon jönni. Az ürességre céloz – ez jól látható a szó jelentéseiben.

Figyelemre méltó, hogy ez hogyan tolódott el. Már az Ézsaiás-hely első görög fordításában is a puszta a „kiáltóhoz” tartozik (Luthernél természetesen a „prédikátorhoz”), míg az *Ótestamentumban* az Úr útjához tartozik.

Elvégezzük még az esti imát?

[A csoport gyakorol.](#)

[Szünet](#)

[Iván Szokolov zongorázik](#)

Harmadik szemináriumi nap

I.

Iván Szokolov zongorázik

Végezzük el reggeli imádságunkat. Körülbelül három perc.

A csoport gyakorol.

Az ember és a felesleg

Tegnap elgondolkodtunk a dolgok szentségéről, és tulajdonképpen a dolgok szentsége ver hidat a művészethez. Mivel a művészetben is olyan dolgokkal foglalkozunk, amelyek kezdetben se nem hasznossági okokból, se nem természetes módon keletkeztek. Tulajdonképpen olyan terület ez, mely a feleslegeshez, mondhatnám, az emberi lét saját feleslegéhez tartozik. És hogy ez így van, az jel.

Az állatok semmit nem tesznek, ami biológiai értelemben felesleges. Vagy szinte semmit. Talán egészen fiatal állatok, melyekben van valami az emberből, játszanak így; egyébként semmi feleslegesség. Ezt igen jól leírja Vercors francia író nagyon érdekes, *Les Animeaux denatures*.⁶¹ c. regényében. Arról van ugyanis szó, hogy egy afrikai expedíció váratlanul olyan lényeket fedez fel, akiről nem lehet tudni, majmok-e vagy emberek. Hajszál pontosan azon a vékony mezsgyén: emberi vonásaik vannak, majom vonásaik vannak. És rendkívül fontos, hogy ezt eldöntsék; egy olyan per szempontjából fontos, amit egy kutató provokált ki. És jönnek a szakértők, antropológusok és pszichológusok és szociológusok, és mindenki, akit csak fel lehet hajtani. Nem tudnak dönteni – az egyik ezt mondja, a másik azt. És annak az ügyvédje, aki tulajdonképpen az egész ügyet kirobbantotta, szépen egyensúlyoz, úgyhogy nem lehet eldönteni, állatok-e vagy emberek. Figyelemre méltó aztán hogy a döntés a bíró feleségétől jön. Felteszi ugyanis a kérdést: vannak-e amulettjeik? Mert ha vannak, akkor biztos, hogy emberek. Amulettjeik nincsenek; de cselekszenek valami feleslegeset: nevezetesen füstölnek. Nyersen eszik a húst, de egy részét megfüstölik és azt nem eszik meg. Azt ott hagyják. És ezzel eldőlt a kérdés: hozzánk tartoznak. Mert valami feleslegeset csinálnak. Nagyszerű. Ez a gondolat nagyon jó. És természetesen ezt később szociológiailag is kifejtette Peter L. Berger *The rumour of angels (Az angyalok nyomában)* című könyvében. Elmeséli benne, hogy mi minden feleslegeset csinál az ember. A művészetet fel se hozza; de olyat, mint a játék vagy remény vagy bármilyen moralitás, akármilyen különbözőek is legyenek kultúra vagy idő szerint, valami ilyesmi mindig van. És aztán a rend, hogy az ember rendet teremt; rendet az égen: a csillagokat olyan képekbe foglalja, mik nem adottak és kultúráktól függenek. Az állatkör tizenkét csillagképe a mi rendünk, nem általános. És így tovább.

A szellemi világban nincs művészet

Ezt azért említem, mert a művészet idetartozik. És most, hogy ránézünk, mit jelent ez? Azután, hogy ismételten megpróbáltuk a művészetek, minden művészet lényegét megnézni, azt kell, hogy mondjuk: a művészet a földhöz tartozik, nevezetesen az érzékszervi észleléshez. Nincs művészet, mely ne az érzékszervi észlelésen keresztül történne vagy jelenne meg. És természetes, hogy a szellemi világban sajnos nincs művészet, mert nincs érzékszervi észlelés.

⁶¹Jean Marcel Bruller, írói nevén Vercors (1902-1991) szóban forgó műve magyarul *Tropikomédia* címen jelent meg.

Hiányozni fog nekem. És még valami összefügg ezzel: ha egy ember meghal, akkor elérhetjük – ha képesek vagyunk rá –, még mindig elérhetjük lényét, szellemi lényét. De amit végleg elveszítünk, az az érzékszervileg elérhető megjelenése. És ez hiányzik. Az visszahozhatatlan, egyszeri, mint minden érzékszervi észlelet. Ez is a világ, az érzékszervileg észlelhető világ méltóságához és szentségéhez tartozik, tehát a dolgok szentségéhez is, hogy egyszeriek, és ezért szavakkal, beszéddel nem leírhatók. Mert a szavak mindig általánosak, míg az érzékszervi észleletek egyszeriek.

Ez régi ügy. Itt a művészet is egészen nagy szerepet játszik, tehát most a vizuális művészet, amelyik pont ezt az egyszeriséget nemcsak rögzíti vagy megmutatja, hanem ki is emeli az általánosságból. Tehát: a művészet dolgai olyanok, hogy ember alkotta őket, de anélkül, hogy hasznosságuk bármi szerepet játszana.

A természeti és művészi szépség közötti különbségtétel – kultúra kérdése

Talán mondanom kell ehhez még valamit. A természeti, tehát a természetben található szépség és a művészi szépség közötti különbség óriásinak látszik a mi kultúránkban. Azaz, nagyon élesen megkülönböztetjük azt, hogy egy virág szép, vagy hogy egy festett virág szép. Ez nagyon fontos számunkra. A naturalista művészetről még azt is mondjuk, hogy az tulajdonképpen nem művészet. Ez nincs minden kultúrában így. A kínai kultúrában mind a mai napig úgy van, hogy mondjuk, szobrokat vagy kerámiákat együtt állítanak ki különleges formájú, a természetben talált kövekkel vagy különleges formájú fadarabokkal – például állatokhoz hasonlító ágakkal. Ebből leszűrhetjük, hogy nincs elvi különbség: ez ember alkotta művészet – az természet alkotta művészet. Mindegy. Ez, azt hiszem, a régi kínai kultúra specialitása, és benne vannak mély gyökerei.

A ma művészete: a hétköznapi tudatból való felemelkedés lehetősége

Számunkra a jelenünkben vagy a tegnapiunkban is a művészet az, ami a megismerő érzés irányába vezet, és ezzel lehetőséget ad a hétköznapi tudatból való felemelkedésre. Hétköznapi tudattal művészetet sem csinálni, sem befogadni nem lehet. Nem megy. Azaz, ma van egy ilyen, mondjuk így, funkciója, noha ez így persze nem igaz –, egyetlen művész sem gondol erre a funkcióra, amikor alkot. És az sem, aki művészetet befogad. Nem gondoljuk, hogy: aha, ez kivezet engem a hétköznapi tudatból egy szellemibb tudat irányába. Ez szóba se jön. Az emberek ezt általában észre se veszik. Én természetesen észreveszem, ezért mondhatom ki. De amikor zenét hallgatok vagy egy képet nézek, nem gondolok rá. Akkor az történik, és semmi más. Tehát vigyázat, amikor funkciót mondok, akkor ezzel vigyázni kell

[Közbevetett kérdés a művészet gyógyító funkciójáról, amit észrevesznek az emberek.](#)

Az önfeledtség gyógyító funkciója

Igen, ez a gyógyító funkció; de ez az önfeledtség általános funkciója. Mert akár betegnek tartjuk magunkat vagy másokat, akár nem –ami bennünket általában kínozza, az a félelem.⁶² Ez a félelem, vagy szorongás, mint tudják, a gyereknél legnagyobb részt akkor keletkezik, amikor a beszédben az első személy fordulópontja megjelenik, mert – körülbelül – ez a jele annak, hogy a gyerek kitaszítódott, vagy kitaszította saját magát a világ egységéből. És abban a pillanatban, amikor ez a szétválás megtörténik, megjelenik a szorongás. Tulajdonképpen ez a szorongás

⁶² Lásd még: Georg Kühlewind: *Angst und Furcht. Über die symptomatischen Gebärden des spirituellen Defizits unserer Zeit und über die Kraft zu ihrer Umkehr* (in: *Das Goetheanum*, Nr. 3. 2003)

kísér bennünket állandóan a hétköznapi tudatban, akkor is, ha – mert már annyira hozzá szoktunk – észre sem vesszük. Csak akkor, amikor már patológiakusan tűrhetetlen, szokatlanul erős lesz, akkor mondjuk: félünk. És nyersen szólva a szorongás elvesztésére egyetlen lehetőség van: és ez az önfeledés. Amikor ugyanis az „énke”, tehát az ego, a hétköznapi én, a magam-érzés feledésbe merül, akkor térünk vissza – részben vagy nem részben, attól függ – az egységbe. Hat lehetőséget számítok ide – lehet, hogy van még több. Az egyik: az alkotás. Amikor alkotunk, nincs szorongás. Akkor a szorongás kialszik.

Teremtés a semmiből

Rögtön meg kell jegyeznem valamit, mert tegnap olyan tárgy nélküli képességekről beszéltünk, mint a valódi részvét vagy szeretet. Nos, az alkotás szintén tárgy nélküli. A tárgy – mielőtt megalkotjuk – nincs. Az csoda, hogy valaki anélkül tud létrehozni valamit, hogy az előzőleg meglenne. Hogy mi az, probléma-megoldás, egy gondolat vagy egy kép, vagy egy zenedarab eljátszása – mindegy. Vagy egy zenedarabot vagy egy költeményt alkotunk – tulajdonképpen tárgytalan képesség azon a területen, ahol teremtők vagyunk. És ez a tevékenység természetesen mindig a semmivel, az ürességgel határos. Egyrészt, mert csak egy üres tudatban tud valami megjelenni, mint egy intuíció vagy problémamegoldás, vagy az, amit éppen létre hozunk; másrészt mert ezek a teremtések a semmiből való teremtések, mint ahogyan a Jóisten is a semmiből teremtette a világot. Az az elképzelés, hogy Istennek, valami már rendelkezésére áll, amiből a világot teremti, nagyon rövidlátó. Mert azonnal jönnek a kérdések: honnan van az az anyag, amiből a világot teremti? Az hogy jött létre? A semmiből való teremtés csak anélkül lehetséges, hogy valami már rendelkezésre állna. Az csak látszat, hogy az emberi teremtésnél más a helyzet.

Az önfeledtség hat lehetősége

Tehát, egyszer az önfeledés lehetséges a teremtésben. Másodszor a szeretetben. Ezt tegnap már kissé megnéztük. És azután a hitben. A hit az *Újszövetség* értelmében biztonság. Teljes biztonság a kétség legcsekélyebb árnyéka nélkül. Ezért nincs meg ez a hitünk; éppen ezért. Nincs kilencvenkilenc százalékos biztonság. Kilencvenkilenc százaléknyi biztonság nem biztonság. És akárhány kilencezt írunk is utána. De ezt a teljes biztonságot, szinte csak ajándékba kaphatjuk, vagy annak a jelenlétéből jöhet, akiből ez a biztonság fakad. Azután: a negyedik az Én-vagyok-élmény, ahol az üres figyelem tapasztalja önmagát. Itt megint nincs félelem, nem lehet. Az ötödik a humor. Itt sincs félelem. Ahol humor van, ott nincs félelem. És a hatodik természetesen a művészet. Akár befogadók, akár alkotók vagyunk – igen, az alkotást már úgy-ahogy megemlítettük –, de befogadóként is, mert érzésben és érzés által fogadunk be. És az érzésben nincs elválasztottság. Sohasem dualisztikus. Ezért a művészet befogadásában – most az igazira gondolok – nincs félelem.

Angyalok muzsikája – ezekkel a fülekkel nem hallható

Itt eszembe jutott Melozzo da Forli⁶³, a nagy festő, aki, nem számoltam, de legalább öt tucat muzsikáló angyalt festett. Ez az ő specialitása. Csodálatos. Minden hangszer előfordul, angyalkezekben. És azt kérdezzük erre: igen, hogy is van ez? És Grünewaldnál is a nagy koncert⁶⁴, ahol egy angyal a vonót, a csellóvonót úgy tartja, ahogy játszani lehetetlen; és azt hiszem, hogy ezt nagyon is tudatosan festette így, hogy ez is mond valamit. Többnyire van

⁶³ Melozzo da Forli [más néven Michelozzo di Giuliano degli Ambrogi] (1438-1494) olasz festő és építész

⁶⁴ A megjegyzés Matthias Grünewald (1480-1530) *Isenheimi oltárának* egyik részletére vonatkozik.

valami ezeken a képeken, ami nincs rendben. Mármint földi szempontból nincs rendben. Ez arra utal, hogy a szellemi világban nincs művészet, nincs zene. A szférák zenéjéhez, ahhoz, amit mi így nevezünk, mindnyájan botfűlűek vagyunk. Ezekkel a fülekkel nem hallható. Hallhatatlan érzésben történik, fizikai hallhatóság nélkül. Tulajdonképpen szomorú. Éppen olyan szomorú, mint az, hogy nem találkozunk többé egy bizonyos mosollyal, mozdulattal vagy pillantással, ha eltávozott a földről az, akihez tartozott. Azt, ami örök – azt megtalálhatjuk az emberben; de az itteni, a földi – az hiányzik nekünk. Nem a másik.

Archaikus művészet: leszállás a földi tudatba

Tehát a művészet adja meg ma azt a lehetőséget, hogy a megismerő érzés irányába tegyünk egy lépést. Ez nem volt mindig így. Mondhatjuk: kezdetben, amikor az ember művészetet kezdett csinálni, a művészet funkciója – hadd mondjam megint, hogy funkció, noha nem is volt funkció – ezzel egyenesen ellentétes volt; nem ezzel a céllal úzték a művészetet. Mert ugyanis, éppen, hogy elvezetett a világgal, a természettel való egységtől, ami fogva tartotta az embert. Valami igazuk van azoknak, akik azt mondják: mágia volt. Nagyon sok – ha nem is kizárólag – állat-ábrázolást találunk a művészet hajnalán, és ez mágia volt: vadászat-mágia. Nem vagyok benne egészen biztos, hogy ezt az emberek hogyan képzelik el. Azt hiszem, ez a 19. század naivitásával függ össze, amelyben ez felszínre jött; de van benne egy szikra igazság. Most azokra a képekre gondolok, amelyeket még Leo Frobenius⁶⁵ mentett meg Afrikában: sziklarajzok, sziklafestmények. Többnyire az oroszlánt találjuk, még hozzá szemből festve. Úgy áll, hogy a teste egy irányban van, és derékszögben balra néz. Nem hiszem, hogy egy oroszlán valaha is ilyet tesz.0

Kérdés: azok a dolgok, amelyek korábban szakrálisak voltak, nem voltak-e ezért feleslegesek is, és ennyiben művészet?

Igen, ezért mondjuk rájuk, hogy művészet, mert feleslegesek voltak; de éppen úgy, ahogy a zene ma a hétköznapi tudatból szellemibb tudatba vezet, úgy vezette az ősművészet az embert le a földi tudatba. Nem lehet ugyanis vadászni – különösen egy oroszlánra nem –, ha nem vagyunk tőle elválasztva. Nem tudom, néztek-e már közvetlen közléről egy oroszlán szemébe. Önök megtehetik, az oroszlán nem. De ha egyszer megpróbálják, akkor talán érezni fogják, hogy miről beszélek. Nem lehet megölni egy lándzsával egy oroszlánt, ha nem vagyunk tőle elválasztva. Reménytelen. Ezt azért említem, mert máig vannak olyan Masszái-törzsek⁶⁶, amelyekben az ifjú azáltal válik férfivá, hogy lándzsával megöl egy oroszlánt. Ehhez nem lehet és nem maradhat az oroszlánnal egy lélek és szellem. Egy pillanat alatt elveszne. De a kép kivezeti az embert ebből az egységből. Mert a kép – mondhatnám – szelídített oroszlán. Értik? A képen olyan oroszlánt látunk, amelyiknek nincs szaga, nem ordít, nem támad. Az állatképeket néző embert ez arra tanítja, hogy az eleven oroszlánt is képnek láthatja. És ebben az értelemben ez valóban vadászati mágia volt, noha nem ezért jött létre. Nem az volt a cél, hogy most megmutassam, hogy a festett oroszlán egyáltalán nem olyan veszélyes. Hanem ez épp egy kultikus impulzus volt. Ahogyan a nyelv is felesleges volt, amikor még némán meg tudták az emberek egymást érteni. Természetesen nem fogalmilag, miként az autisták sem tapasztalják azt, amit gondolok, hanem azt, ami érzésként a gondolkodás előtt van. Ezt tapasztalják. És ha minden jól megy, lefordíthatják egy nyelvre. Így van a kis gyerekeknél is. A szó fogalmiságát nem tapasztalják, hanem azt, ami a fogalmiság mögött van: az érzésformát. Ezért nem tudjuk a

⁶⁵ Leo Frobenius (1873-1938) német régész és néprajzkutató

⁶⁶ Masszái-törzsek – egy kelet-afrikai népcsoport törzsei

legtöbb szót, mármint a jelentését, megmagyarázni. Nem tudom, hogy észrevették-e már. Megmagyarázni, definiálni, szinte csak azokat a szavakat tudjuk, amiket az ember az általa alkotott fogalmakra használ. A fizikai, természettudományos fogalmakat meg tudjuk magyarázni. Itt tudunk definiálni. De azt, hogy „de”, azt nem tudjuk definiálni. Hiába is küszködnénk vele. Annak a megértése, hogy a „de” mit jelent, nem a gondolkodásban történik, hanem az érzésben.

A nyelv feleslegessége

És ha most az emberiségről van szó, azt kell mondanunk: ha szavak nélkül olyan jól megértették egymást az emberek: mire valók akkor a szavak? Minek az egész nyelv? Ez a hallatlan szerkezet, igen, mondhatjuk, hogy minden nyelvten hallatlan szerkezet. Teljesen különböző a különböző nyelvekben, különösen az egymástól távoli nyelvekben. Általában a latin nyelvten az, amit egyáltalán nyelvtennek nevezünk, a latin nyelvten sémába próbálunk minden nyelvet belekényszeríteni, sok esetben igen mérsékelt sikerrel. Már a magyar nyelvre sem illik jól. Csomó minden kilóg ebből a fajta nyelvtenből. És vannak nyelvek, amelyeknél egészen más kategóriákat találunk a nyelvtenban – és persze a jelentésben is.

És a nyelv sem, mint már említettük, nem nyelvként keletkezik. Hanem mint ének, tánccal összekötve. Tehát valóban nem volt hasznos. Felesleges volt. Minden a feleslegből, a felesleg túlaradásából⁶⁷ jön. És most innen vissza a művészethez: a művészetet ember hozza létre, leszámítva a már említett jelenséget: hogy például a kínai kultúrában – igen valószínű, hogy más kultúrákban is – nem választják el olyan élesen azt, amit az ember csinált és ami a természet játéka. De az időbeli művészetek nem a természetből jönnek, hanem mondhatni, közvetlenül a szellemi világból, míg a vizuális művészetek tulajdonképpen az észleleti világból. Legalábbis kezdetben.

Most még beszélhetnénk az ornamentikáról, a díszítésről, ami nagyon korán megjelenik. De természetesen ezek a díszítések hatalmas jelek is. Ezt az ornamentikát már a legkorábbi leletekben is megtaláljuk: egy edény. Fent a szélén pedig mindig ott van a hullámvonal, ugye?

Zene a dúr-moll rendszeren kívül

A zenében is ott van a hullámvonal, a „fel és le”, a kis „fel és le”, mondjuk a szekund. És az énekben ([Georg Kühlewind fel és le dúdol](#)) ez mindig nagyon régi és eredeti, amellet nem kell, hogy a mi szekundunk legyen. Ezt most nem akarom megmutatni, nem tudom olyan jól. Azok a hangközök, amelyeket ismerünk, nem kényszerítőek. Egyáltalán nem. Más rendszerekben van olyan zene, amelyet egyáltalán nem tudunk énekelni – azaz meg lehet tanulni, de sokáig tart, amíg olyan hangközöket leszünk képesek énekelni vagy meghallani, mint a slendro⁶⁸, azaz, amire a gamelan-hangszerek⁶⁹ vannak hangolva. A zongorán nincsenek ilyen hangközök. És mi sem vagyunk ilyen hangközökre hangolva. Ez nagyon sok rendszerre áll, tehát az Ohm-

⁶⁷ A németben a felesleg (Überfluß) és feleslegesség (Überfließen) szó szerint túlaradást jelent, mint a tele pohárból vagy megáradt folyóból kiáradó víz.

⁶⁸slendro – olyan pentaton skála, amit a gamelán zenekarok használnak. A mi hangjegyzésünkkel megközelítőleg leírva C-D-F-G-A (Nagy Erzsébet szíves közlése alapján)

⁶⁹gamelan-hangszerek – főként Jáván és Bali szigetén használt hangszerek. Ezek: xilofon, metalikon, bambusz-fuvola (Nagy Erzsébet szíves közlése alapján)

rendszerekre⁷⁰. Ez erősen összefügg a neveltetéssel. Mi a dúr-moll rendszerben nevelkedtünk, szinte kivétel nélkül. A mai magyar gyerekek már másként kezdik.

Kérdés: hogyan kezdik a magyar gyerekek?

Hát, ha helyesen nevelik őket, akkor zongorán Bartók *Mikrokozmoszával* – egy hatkötetes iskola tulajdonképpen; az első zongoraleckétől a koncertig. Az utolsó fél füzet koncertmuzsika. Ha hangversenyen játsszák, igen magas színvonalat igényel. És alapja nem a dúr-moll rendszer, hanem teljesen szabad. Bartóknak saját hangneme volt, amely nem egyezik az egyházi hangnemekkel; hanem a sajátja; de a mi hangközeinket használja. Azt megtartotta. Vannak ettől eltérő kísérletek is, hogy a félhangokat is felosztják. Az egymás melletti fekete-fehér billentyűket még tovább tagolják. A legtöbb ember ezt egyáltalán nem hallja. De ez most túl messzire vezet.

A művészet nem személyes, hanem egyéni

Egyébként, a művészet szentségéről alkotott nézetek természetesen nagyon különbözőek. Kodály⁷¹, igazán nagyon nagy művész különösen zeneszerzőként, nagy pedagógus, zenepedagógus leszögezte: „A művészet csak a dilettánsnak szent, a művésznek kézművesség.” Nagyszerű, igazán szép. Persze, hogy kézművesség – de azért nem teljesen.

A művészet nem személyes, hanem egyéni.

Kérdés: hogy lehetne-e a képzőművészetben a képeket megfagyott intuíciókként, egészen személyes élmények, érzések megszilárdult pillanatfelvételeiként jellemezni.

Igen, de éppen hogy nem személyes érzés. Ha személyes lenne, nem élveznénk annyira. Az a vicces, hogy egyáltalán nem személyes, nem szubjektív. Különbözik mindenkinek meglenne a saját Mozartja. Értik? Nem mondhatnám: ez Mozart.

Kérdés: ugye, nem csak a zenében van így?

A képeknél is így van. Minél nagyobb, annál egyedibb. Egyértelmű. Johann Sebastian sokkal egyénibb volt, mint bármelyik fia. A fiúknál nem ismerhető fel olyan jól, hogy melyikük az. Végül is lehet, de sokkal kevésbé egyéniek. Minél nagyobb, annál egyénibb. De nem személyes. Személyesen szubjektívet értünk. A művészet nem szubjektív; különben nem körülbelül ugyanazt becsülnénk mindannyian.

Kérdés: hogy a festés nem szubjektíven kezdődik-e, amihez aztán később hozzájön a színek objektivitása.

Ezek a fogalmak, hogy szubjektív, objektív, nem érvényesek a művészetben; sem a művészetben, és tulajdonképpen a világban sem. Ezek a dualisztikus tudathoz kötődnek. És ezért rémesen nehéz másképpen beszélni. Ma különösen, mert a nyelvet is dualisztikusan értjük. Nagyon gyakran, éppen ebben a teremben is, beszéltünk róla, hogy amikor azt mondom, hogy „fenyő”, akkor arról a kinti fáról beszélek. Ez ma egyértelmű. Amikor régebben „fenyőt” mondtak – talán olyan nyelven is, mely a némethez volt hasonlatos, igen hatalmasat változott, mondjuk 6000 évvel ezelőtt az az ősnyelv, amelyet ma németnek neveznek –, nem az ott kintiről

⁷⁰ Talán utalás a görög hangjegyzésre. A görögök betűkkel jelölték a hangokat, és ha például az A és B között van egy hang, akkor más-más betű jelzi, ha „kicsit” közelebb van az alatta, ill. a felette lévő hanghoz. Ld. még ehhez az ábrát a hírlevél végén. (Révész Judit szíves közlése alapján.)

⁷¹ Kodály Zoltán (1882-1967)

beszéltek. Hanem arról, amit ott kint látok, de a saját tudatomat is, amit kitölt a fenyő érzése. Tehát nem azt ott, hanem az egészet; azt, amit ma megismerésnek nevezünk. De a megismerés még nem vált ki a világból; mert megismerés csak a dualításban van. Az egységben nincs megismerés, hanem az a tudás van: ez az egység. Így a szavak, a nyelv nem csak külsőleg, hanem belsőleg is megváltoztak, mert ma egészen mást értünk a főnevek, melléknevek és határozószavak alatt, mint 6000 évvel ezelőtt. A „fenyő” nemcsak azt jelentette, hogy ott kint, hanem azt is: hogy kerül belém, a „fenyő” bennem és az egész út ide-oda? A „fenyő” szó ezt az egészet jelentette. Ezt a fajta nyelvet elvesztettük.

[Kérjük még egyszer az önfeledtség hat fajtáját.](#)

Jó, nem vagyok biztos benne, hogy nincs több. Ha találok még, mondjátok meg. Tehát, alkotás-teremtés, szeretet – szeretetről beszélek, nem valami másról, amit szintén szeretetnek mondanak –, hit, bizonyosság – a hit azt jelenti, hogy bizonyosság –, Én-élmény, humor, művészet. Ezek mind az önfeledés lehetőségei.

Az egyetlen remény

[Kérdés: mi a helyzet a reménnyel?](#)

Ez is olyan szó, ami ma olyan elkápráztató.

[Kérdés, hogy a hit irányába mutat-e.](#)

Nem, egyáltalán nem. A hit bizonyosság. A remény nem bizonyosság.

Aquinói Szent Tamásnak van egy szava a reményre. És számára ez az egyetlen remény. Azt mondja ugyanis: az, amit ma a hit sejtelmében átélünk, azt egyszer teljes világosságban fogjuk tudni. Ez számára a remény, az egyetlen remény. Hogy egyszer napvilágra derül az, amit ma vallásosan csak sejtünk, nem egészen tiszta érzésben. Hogy egyszer olyan világos lesz, olyan világosan jelenik meg az emberi tudatban, mint valami, amit egészen egyértelműen tudunk. Ez számára a remény. Igen, számomra is ez a remény egyetlen fajtája. Mert minden egyéb: remélem, hogy – mit tudom én!... – elmúlik a fejfájásom, az nem az. Nem az. Pálnál, mint tudjuk, a remény a harmadik⁷²; de nála is abba az irányba mutat, mint Tamásnál. És kedvenc szólásom Orániai Vilmos jelmondata: „Ni peur – ni espoir”, se félelem – se remény. Ez egyébként egy kastélyban, azt hiszem, valahol Versaillesban, egy faliszőnyegen található. Orániai Vilmos onnan vette. Hogy került a faliszőnyegre, azt senki sem tudja. Hallatlan dolog ilyesmit mondani: se félelem – se remény. Vagy fordítva: se remény – se félelem. Igen, Orániai Vilmos nem hiába volt ilyen. Ehhez az emberhez tartozik.

[Szünet](#)

[Meditáció](#)

A megismerésben a tudat és a világ egy.

[A csoport medítál.](#)

A megismerés után szétesik, és ebben a helyzetben a megismerést alig éljük át. A tudatfelettiben játszódik le, és a végére ott a megismert és az, aki megismerte, mert a megismerés általában egy pillanat – ezen most minden megismerést értek, nem filozófiailag, hanem egyszerűen

⁷² Ez feljegyzési hibának tűnik: Pálnál a remény a második (hit, remény, szeretet).

bárminek az észlelését is. Tehát egész, egész általánosan. A meditációból jött azután: *tudat és világ mindig egy*. Ugyanis a megismerésben visszalépünk az eredeti egységbe, mondhatnánk: a Vidyába, a tudásba, az őstudásba, ami tulajdonképpen a kiindulópont volt, mielőtt az ember kilépett belőle. Minden megismerés visszavezet az egységbe. Ezek most olyan magyarázatok, amelyek körülfontják ezt a mondatot: *tudat és világ mindig egy*. Természetesen mindig egyek, amikor tudaton ezt a tudatfelettit értjük, amiből aztán a hétköznapi tudat fokról fokra – igen, nem mondhatom, hogy lelépeget, hanem inkább lehuppan, leesik.

Visszamenőleg még, amit úgy hívtunk, hogy a dallam kiterjeszhetőségével való együtt úszás, az, hogy együtt úszunk; de ezt akkor más helyzetekben is láttuk. Ez az együtt úszás az egy-levésnek legyengített vagy lefelé módosult formája. Ez egy réteg: egy sík, ahol tulajdonképpen a fény, a mi fényünk, a tudatfeletti kilép az egységből. Akkor még egyszer belemerültem ebbe a meditációba. Még egy mondat belőle: *mindent tudunk*. Körülbelül ez volt.

Egy lebocsátott kötél: a meditatív mondat

És ezután lenne néhány megjegyzésem ahhoz, amit hallottunk. Egészen hatalmas volt, ez alkalommal is. Mert néhányan talán nem ismerik, kissé megmagyaráznám, hogy a meditáció egyáltalán mit jelent. Egy meditatív mondat az embernek kommunikatív akaratából keletkezik, *ami* tulajdonképpen az ember; de az ember, aki megismer valamit. Szinte elképzelhetetlen, hogy megtartsa magának. Végül is azért ismerünk meg, hogy közöljük. Ennek semmi köze valamiféle sikerélményhez, hanem arról van szó, hogy az ember lényege szerint kommunikatív. Ezt akarom ezzel mondani. És ha tapasztalunk valamit, ami informatív módon nem közölhető – és természetesen minden ilyen, ami tényleg fontos – akkor van a közlésnek egy olyan formája, ami képletesen szólva abban áll, hogy az illető, aki valami ilyesmit tapasztalt, lebocsát egy kötelet arról a síkról, ahol a tapasztalás létrejött. Ez a kötél a meditatív mondat – a jel vagy egy kép, meditatív kép – és arra szolgál, hogy megértsék, és nem arra, hogy kielemezzék vagy a kötelet rágják – ami nagyon elterjedt: azt gondolják, hogy az valami ennivaló –, hanem hogy felmásszanak rajta. Ez a felmáshozás a meditálás. Akkor meg tudjuk szerezni azt a tapasztalatot, ahonnan ez a kötél jött, vagy hasonló, vagy analóg tapasztalatot, bármi is történjék azután. Azt, hogy ez a megismerés az egységből jött, egyebek között így foghatjuk fel: Ha van egy problémánk, tehát itt vagyok én, és itt a probléma ([Georg Kühlewind mozdulatokkal utal a helyzetre](#)), akkor gondolkodásunk nagyon ritkán megy el olyan irányba, ami távol áll a problémától, hanem ha nem is egyenesen, a probléma felé megy. Tudja, hogy milyen irányban kell mozognia. Ritkán fordul elő, hogy a gondolkodás másfelé megy. Ez akkor már egy nem teljesen egészséges tudat tünete. A világ természetesen mindig a megismert világ. Amit világnak nevezünk, az nem üres halandzsa, hanem az a világ, amit eddig megismertünk. Nem valami más.

A világ valószínűtlen

Megbeszéléseink során Barbara⁷³ mondott egy szót, ami nagyon tetszett nekem: valószínűtlenség. Rögtön eszembe jutott egy mondat: a világ valószínűtlen. Minden tekintetben. Adelhart⁷⁴ ezt még másképpen is értheti. Az ellen-entrópiára gondolok most. És ami az információelméletben is központi: minél valószínűtlenebb egy gondolat vagy közlés, annál informatívabb – ez természetesen nem teljesen igaz. Azt hozzá kell fűzni, hogy csak

⁷³ Barbara Ganß, a baruthi csoport alapítója és házigazdája

⁷⁴ Adelhart Loge, a baruthi csoport állandó tagja, foglalkozására nézve vegyész

akkor, ha értelme van a mondatnak. Különben nem. Ezt csak a beavatottaknak. Vagy mindenki érti ezt? De végül nemcsak az emberi alkotások, gondolatszülemények vagy belátások valószínűtlenek. Bertrand Russell⁷⁵ arra jutott, hogy az emberiség nem juthatott próbaszerencse alapján tudásához, mert, így mondja, akkor tudásunkkal még a korai kőkorszakban tartanánk. A tudás intuíciókból jön. A fickó felismerte, hogy ez így van. Egyébként is volt benne valami – nemcsak matematikailag. Nem hitt Istenben – csak zárójelben mondom –, nem hitt Istenben, és amikor megkérdezték: Sir, ha halála után Isten trónja elé állva látná, hogy létezik, akkor mit mondana? Ezt válaszolta: Ó, Uram, miért nem adtad sokkal több jelét annak, hogy létezel? – Jelet adni mindig, nem rossz.

Ahol újat teremt az ember

Mozgás a szívben⁷⁶, tulajdonképpen itt teremt az ember mindig újat. Akkor is, amikor az egyáltalán nem tűnik teremtésnek. Steiner valamikor, az 1909-es évben, azt hiszem, tartott egy előadást erről a témáról: *Teremtés a semmiből*⁷⁷ címmel. És az ő példája ott körülbelül ugyanaz, mint ami itt elhangzott. Tehát nem abban az értelemben, hogy: Mária, aki a szívében mozdul, hanem a következőt mondja: amikor az ember valami szépet lát, akkor keletkezik benne valami, ami nincs nélküle. Azáltal keletkezik, hogy kapcsolatba lép azzal, amit lát. Vagy ha két ember beszél egymással, akkor is történik valami, ami az Én-lény nélkül nem történhetne, és ez már a világ adottságához való hozzáteremtés. És ez a magában mozgás is az. Nem adottság. És ha ennek egy kicsit utána megyünk, akkor látjuk, hogy az ember állandóan ezt teszi – állandóan vannak ítéletei, érzés ítéletei, esztétikai ítéletei, állandóan történik valami az emberben annak kapcsán, amit átél. Ez mind olyan, ami nélküle nincs. Még az asszociációk se. Az is valami. Ezek sincsenek az ember nélkül, ehhez az embernek a földön kell lennie. Tulajdonképpen ezeken a kicsiny vagy nem feltűnő új képződményeken, amelyek benne megtörténnek, felismerhető a teremtő jelleg. Szinte biztosak lehetünk abban, hogy az állatoknál olyan mint szépség, nincs.

Kérdés, hogy ez értékmentes-e.

Nem, szó sincs róla. De tulajdonképpen az is: tetszik, vagy nem tetszik nekem. Az sincs a világon az ember nélkül. Ezért említettem az asszociációkat is, tehát mindent, ami benne megtörténik és hozzájön. A rózsza nem tudja, hogy szép – ezt az embernek kell hozzágondolnia, hozzáteremtenie.

„Egy valódi tudat csak akkor létezik, amikor önmagát megvalósítja.”

Valami még eszembe jutott, azt is elő akartam hozni, és talán foglalkozunk ezzel is délután. Nevezetesen, egy ilyen igazi Steiner-mondat a *Wahrheit und Wissenschaft*⁷⁸ című könyv hatodik fejezetéből. Az egyik meditációs beszámolóban elhangzott az, hogy „valódi tudat”. És Steiner mondata így hangzik: „Egy valódi tudat csak akkor létezik, amikor önmagát megvalósítja.” Hát, ha valaki valami lehetetlenséget akarna mondani, akkor ezt a mondatot mondaná. Egy valódi tudat csak akkor létezik, csak akkor jön létre, ha önmagát megvalósítja. Mielőtt megvalósítaná magát, nem valódi tudat. Igen, akkor hogyan valósítja meg magát? Az

⁷⁵ Bertrand Arthur William Russell (1872-1970) angol matematikus, filozófus, szociológus

⁷⁶ Utalás Lukács 2,19-re: „Mária pedig mind ez ígéket megtartja, és szívében forgatja vala.”

⁷⁷ Rudolf Steiner: *Evolution, Involution und Schöpfung aus dem Nichts*; előadás 1909. június 17-én. In: *Geisteswissenschaftliche Menschenkunde* GA 107, Dornach 1988

⁷⁸ Rudolf Steiner: *Wahrheit und Wissenschaft* GA 3 – magyarul *Valóság és tudomány* címen jelent meg a Genius Kiadónál, 2018-ban.

egész Zen-buddhizmusbeli ellentmondás, ami folyamatosan beszélgetéseink középpontjában áll, úgy jelenik itt meg, mintha mi sem volna világosabb, észre sem vesszük, hogy milyen lehetetlenség hangzik itt el. Ennek ellenére abszolút helyes ez a mondat. Nem is kérdés. De a vállalkozás lehetetlensége jelenik meg ebben a mondatban. Világos? Ez a vállalkozás lehetetlen – tehát a lehetetlent kell megcselekednünk. Valami ilyesmi. Nincs az elképzelhetőség keretei között, ezért mondjuk, hogy elérhetetlen. Így nem törekedhetünk rá. Ez ugyanaz, amit abban a mondatban is látunk, amit Steiner szanszkritból vett. Csodaszép mondat:

„Ős-én,

Amelyből minden lett,

Ős-én,

Amelybe minden visszatér,

Ős-én,

Ami bennem él –”

Most jön Steiner:

„Feléd törekszem.”⁷⁹

A szanszkritban azt mondanák:

„Nem kell törekednem feléd.”

A zenben így szólna:

„Ős-én,

Amelyből minden lett,

Ős-én,

Amelybe minden visszatér,

Ős-én,

Ami bennem él.”

Semmi több.

Értés: ahol az üresség helyre áll

Valaki azt mondta a meditáció utáni megbeszélésen, hogy az értés tulajdonképpen formavesztésen keresztül megy végbe. A „formavesztés” Suso⁸⁰ kifejezése. Legalábbis azt hiszem. Nála mindenesetre előfordul. Azaz – mondok egy példát -: ha meg akarunk érteni egy

⁷⁹ Rudolf Steiner: *Wahrspruchworte* GA 40; Dornach 1998, 169. oldal – Spruch 1907. január 17-én

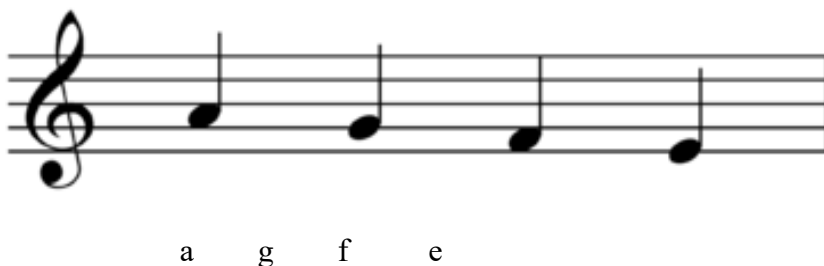
⁸⁰ Heinrich Suso (1295-1366) középkori német misztikus, domonkos-rendi szerzetes

mondatot, bele kell öntenünk gondolkodó figyelmünket a mondatba. De ez még nem jelenti azt, hogy a mondatot meg is értjük. Ez az előfeltétel. Amikor a gondolkodó figyelem kivonja magát a formából, akkor érti meg. Tehát, amikor az üresség a formából való kioldódás folyamatában regenerálódik, akkor ért meg az ember. Ha benne marad abban a formában, amit meg akar érteni: nincs értés. Akkor egy ezzel a formával, ez feltétele a megértésnek, de még nem megértés. A megértés az ebből a formából való kihúzódon keresztül történik. Ezt a folyamatot meg lehet figyelni. Ahol helyreáll az üresség ebben a folyamatban, ott történik a megértés.

Szünet

Révész Judit példája a görög hangjegyírásra:

Tetrachord:

Példa: a-g-f-e tetrachord, három különböző hangnemben

0

diatonisch	chromatisch	enharmonisch
 a - g - f - e	 a - ges - f - e	 a - f - fes - e ε Kb. negyed hang

Iván Szokolov zongorázik0

Harmadik szemináriumi nap

II.

Lelki és szellemi öntudat

Valódi tudat csak akkor létezik, amikor megvalósítja önmagát. Ez minden út összefoglalása, amelyet bármikor és bárhol le is írhatunk. Azt kérdezzük: ez hogyan lehetséges? Első válasz: nem lehetséges. Második válasz: ha lehetséges, mit értünk tulajdonképpen valódi tudaton? Hiszen van tudatunk; de ez a tudat a tárgyak tudata. Akkor is, amikor tudatunk önmagára eszmél. És ez a tudat is, amelyen elgondolkodunk, tárgy, mialatt a róla gondolkodó tudat

egyáltalán nem lép be a tapasztalatba. És mert – ezt megtalálhatjuk Steinernél is – csak tudatunk múltjára tudunk tekinteni, mindenkori közvetlen múltjára, arra, ami épp most lett múlttá, ezért az aktuális tudat közönségesen sohasem tud önmagáról. És ezért nem valódi, hanem tárgyi tudat.

Ezt a tárgyakra irányuló tudatot lelki öntudatnak nevezhetjük, míg szellemi öntudat, a valódi tudat az lenne, amely önmagát, a tudatot aktualitásában, tehát most, a most-ban élné át. És természetesen ez a nehézség. A hétköznapi tudatot ugyanis nem tudjuk megnyergelni, hogy valódi tudattá legyen. Ezt a tudatot sehogy se tudjuk erre használni. Ezt mindjárt meg fogjuk vizsgálni egy meditációban. Hogy ez mégis lehetséges egyáltalán, azon múlik, hogy a hétköznapi tudat az Én, vagy másként szólva a tudatfeletti kegyelméből létezik. Még másként szólva: az alkímiában is az arany csináláshoz egy csipetnyi valódi aranyra volt szükség, különben nem ment. Ez úgy van, hogy tulajdonképpen a hétköznapi tudaton is – remélem, látták – folyamatosan áthatol az Én, a szellemi öntudat szikrája. Minden tapasztalásban megjelenik a tanú. Minden tapasztalás helyreállítja a világ egységét, épp csak egy pillanatra, minden értelemben véve homeopatikusan, röviden. De ennek ellenére ez a szikrányi arany jelen van.

A Logosz hússá válásának keresztény mítosza

Azt is mondhatnánk: a Logosz hússá válásának keresztény mítosza erről szól. Most mítoszt mondok, de – ezt Steinertől is tudhatjuk, de nem csak tőle lehet tudni – történelem is. Igen, el kell a történelmi kereszténységet ismerni, különben az a nehézségünk támad, hogy azt kell mondanunk, hogy időszámításunk akkor kezdődött, amikor éppen semmi sem történt. Körülbelül így. Ha történelmileg nincs rendben, akkor éppen semmi sem történt. Az emberek csak fantáziáltak. És onnantól számítjuk az időnket, amikor éppen semmi sem történt. Ezért történelmi: igen. De sokkal több, mint történelmi. Ez valami, amit tudnunk kell, hogy a régi mítoszoknál, mondjuk a görög vagy az egyiptomi mítoszoknál, a mítoszokat sohasem értették történelmileg. Nem úgy gondolták, hogy ekkor és ekkor, valamelyik évben Dionysost darabokra tépték. Hanem időtlen, örök esemény volt, ami mindig történik, mindig, állandóan megtörténik. Minden időtlen volt. Így tehát a keresztény mítosz történelmi is és ugyanakkor időtlen is. Nem úgy van, hogy azt mondjuk: egyszer megtörtént. Mindig történik. Keresztre feszítés, halál, feltámadás, mindig. Mindig is, és történelmileg is. A mennyei, vagyis mitológiai történés egyszer érintkezésbe került a földi történéssel, és ez az, amit kereszténységnek nevezünk. Más kérdés, hogy aztán mi történt vele. Az érintkezés mindenesetre azáltal jött létre, hogy a Logosz testté (hússá) lett – ez a testté válás mítosza. A test – a hús – itt a lélek gyenge és foglyul ejtett oldalát jelenti. Belőle származik Pál szerint a bűnök tárháza: „Minden bűn a hús révén jön”⁸¹ – és ez nyilvánvalóan nem az izomzat. Ha úgy van, hogy: „a lélek (szellem) ugyan kész, de a test erőtelen”⁸². Nem az izmok erőtlenek. Lehetnek abszolút fejlettek.

Egy szemernyi arany a valódi tudatból

Pontosan tudjuk, hogy a Logosz már korábban, a mi kultúránkban Hérakleitosz révén, és más kultúrákban is ismert volt. És igaz: a Logoszt vagy a világosságot nem tudjuk észlelni, ha nem vagyunk „Logosz-képesek”, vagy mi magunk nem vagyunk világosság. Ez a nagy tanítás. Ezt említettük ma: hogy hasonlót hasonlóval kell észlelnünk. És ezt természetesen Goethe

⁸¹ Például: „...a törvény lelki; de én testi vagyok, a bűn alá rekesztve.” (Pál levele a Rómabeliekhez 7.14).

⁸² A mondat a *Máté evangélium*ban: „Vigyázzatok és imádkozzatok, hogy kísértésbe ne esetek; mert jóllehet a lélek kész, de a test erőtlen” 26,41; a *Márk evangélium*ban: „Vigyázzatok és imádkozzatok, hogy kísértésbe ne jussatok; a lélek ugyan kész, de a test erőtlen.” 14,38.

népszerűsítette nagyon. Szent Ágoston tudta, hogy sokan már a történelmi kereszténység előtt keresztények voltak. Ezt ő így is fejezte ki, és ez azt jelenti, hogy meg tudták valósítani a valódi tudatot. Mert a nem valódi tudatban van egy szemernyi arany a valódi tudatból, és ezáltal tudták ezt a nem valódi tudatot átalakítani.

Egy jelenlévő hölgy fel szeretne ehhez olvasni egy mondatot Arisztotelész *De Anima* című művéből: Ha a szellem semmilyen létezővel nem áll szemben, megismeri magát, és valóban jelen van és egészen önmaga.

Igen, ez lenne a tudat. Ezért mondtam, hogy Arisztotelészt az ő *Peri psyches*, latinul: *De Anima* című írását messze nem értük utol.⁸³ Nagyon sok minden van még, amit sem egy mai, sem egy tegnapi pszichológiában nem olvashatunk. Mert – és Buddha tanításában is – a lélek foglyul ejtett részét nem a lélek megismerő része nélkül tárgyalja, hanem a kettőt egyként. Ebben az irányban tettem én is első lépéseket *A lélek élete a tudatfeletti és a tudatalatti között* című könyvecskében⁸⁴. És ez természetesen a gyógyításban is lehetőség: ha a lélek beteg, csak úgy tud gyógyulni vagy gyógyíttatni, hogy bevonja a nem-beteg részt. Nem tudunk ugyanazon a szinten gyógyítani, ahol a betegség van. Voltak terapeutaik, akik észrevették ezt, és felhagytak azzal, hogy terapeuták legyenek. Feladták ezt a hivatást, mert, mondhatjuk, elég becsületesek voltak ahhoz, hogy azt mondják: az én tudatszintem abszolút nem különbözik a betegeimétől. Tehát elvileg, lényegében, nem tudok rajtuk segíteni.

Meditáció

Szeretnék most javasolni egy olyan meditációt, ami a valódi tudat kérdését egy másik oldalról ragadja meg. És ehhez a meditációhoz, mely elég rövid, bevezetésképpen vegyük azokat a gondolatokat, fogalmiságokat, hogy *kívül, belül, fent, lent* – még többet is vehetnénk, de ennyi elég –, ezeket a tudat határozza meg. A tudat határozza meg ezeket a fogalmiságokat, rájuk talál és meghatározza őket. Ezt tudomásul vesszük.

És a meditáció most ez a kérdés: *hol van akkor ez a tudat?* Mert nyilvánvalóan nem lehet sem kint, sem bent, sem fent, sem lent – most még sorolhatnánk az összes egyéb lehetőséget, ahol ezt a tudatot kereshetnénk. És mindabban, amit ez a tudat meghatározásokként produkál, mint *kint, bent* stb., ott a tudat nem lehet. Belül nem lehet. Ha *belül* van, nem vehetné észre, nem ébredhetne tudatára annak, hogy „belül”, és éppen így van az összes többi meghatározással is. Nem lehet belül, nem lehet kívül. Sehol sem lehet. És ha azt mondom, hogy balra vagy jobbra, ugyanez a helyzet. A meghatározó nem lehet meghatározásai valamelyikében. És ezért provokatív a kérdés: *hol a tudat? Van-e egyáltalán egy „valahol”?*

A csoport medítál.

Még egy semmi sem marad

Az utánagondolás nagyon sokáig tartott. Nem jött meghatározás a tudat „hollétére”. És ez tulajdonképpen olyan mondat, hogy ha medítálgjuk, teljesen kihúzza a talajt a lábunk alól.

⁸³ „Még Arisztotelészt és pszichológiáját sem értük utol. Már csak azért sem, mert könyvét *A lélekről* egyáltalán nem értjük. Olyan fogalmai vannak, amelyek nekünk már nincsenek. Ez Buddhára is áll.” (Lásd a 66. hírlevelet, és a megjegyzéshez tartozó 6. lábjegyzetet.)

⁸⁴ Georg Kühlewind: *Das Leben der Seele zwischen Überbewusstsein und Unterbewusstsein – Elemente einer spirituellen Psychologie*; Stuttgart, Verlag Freies Geistesleben 1986 (harmadik kiadás 2006)

Semmi sem marad. Még egy semmi sem marad. Ezért tulajdonképpen hasonlít ahhoz a gyakorlathoz, amit tegnap a színes koncentrikus körökkel végeztünk. Csak ez most gondolati gyakorlat. A valaminek a tudata, a semminek a tudata. Nemcsak semmi, nemcsak üresség – még csak ezek a meghatározások se. Minden meghatározáshoz már szükség van erre a tudatra, erre a valóságos tudatra. Minden meghatározás mögött ez a tudat áll. Még egyszer el fogjuk olvasni ezt a Steiner-szöveget, ahol a semmi átéléséről beszél, mert van ott egy olyan motívum, amelyet nem egészen vettünk szemügyre. Ezért a befogadó üresség észrevehetetlen, megfoghatatlan, elérhetetlen, mielőtt kitöltené az, amit magába szív. Ez volt az utánagondolás.

A meditációból aztán létrejött egy olyan mondat: *A látó láthatatlan.*

Hallgató megértés

Utólagos meggondolás: a „hol”? kérdése. Mindenhon. Az itt javasolt polarítások felett. De ez tulajdonképpen nehezíti is a dolgot: mondhatnánk, nem létezik ez a tudat; a valódi tudat nem létezik; azt sem mondhatjuk, hogy nem létezik. Semmit sem mondhatunk. Teljesen megnevezhetetlen. Erre gondolt Dionysios Aeropagita⁸⁵ negatív teológiája is, az, hogy az istenségről semmit sem jelenthetünk ki. Minden kijelentés az emberi értésből fakad, nem olyan, amilyennek lennie kellene ahhoz, hogy érvényes legyen az istenségre. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor csak az marad, amit már említettem valamikor: a hallgató értés, a nem szavakban értés, ahol nincs szó, nincs fogalom, nincs nem-fogalom. És ha ezt látjuk, azt kell mondanunk: minden értés ilyen. Hallgató.

[Közbeszólás: Mert hiszen az a tudat, mely megvalósul, mindig a mindenkori értést mulasztja el.](#)

Igen, azt amúgy is. De az értés még ezen túlmenően is hallgató. A saját mondataink kezdete is. Nemcsak szavak nincsenek, de egyáltalán semmi sincs. Még **a** semmi sincs.

Majd a bűnbeesés utáni kérdés: Ádám, hol vagy? Úgy látszik, a jóisten nem tudta, hol volt Ádám. Ez természetesen képtelenség. Ha valaki tudja, akkor a jóisten, de a hangsúly azon van, hogy „hol”. Előzőleg Ádámnak nem volt „hol”-ja. Most van. Most meg tudjuk kérdezni, hogy „hol”? A születés előtt az embercsíra mindenütt van, áthatja az egész szellemi világot. Ott nincs „hol”. Nem lehet lokalizálni.

Egyébként, Aquinói Szent Tamás ezt valahogy tudta. Azt mondta: „Aminek nincs kiterjedése a térben, azt nem lehet lokalizálni. Annak nincs „hol”-ja”. Van egy példamondata: „Mert nincs kiterjedése a térben, hanem egy nagy gondolat nem a térben, ezért nem lehet megmondani, hol a gondolat.” – Az a legvalószínűbb, hogy Arisztotelésztől származik. Ezzel vezettem be könyvem második fejezetét. Az ugyanis az üres tudattal fog foglalkozni a zenben.⁸⁶

A lét szakadékanak peremén⁸⁷

És itt van Steiner szövege (GA 147; 1913. augusztus 30.). A semmi átélése. Ezt akartam tegnap felolvasni. Olvasom, mert nagyon drasztikus kifejezések jönnek. És azután szeretném egy mondatra felhívni a figyelmüket. *Alapjában véve ezek a dolgok mind megvannak az emberben,*

⁸⁵ Dionysios Aeropagita – az időszámítás utáni első században élt görög filozófus

⁸⁶ A könyvnek csak az első fejezete készült el. Címe: *Das leere Bewusstsein* – Ein Buchfragment; megjelent a *Licht und Leere* (Das letzte Notizheft und ein Fragment) című könyvben (Verlag Freies Geistesleben, 2011).

⁸⁷A kifejezés utal Steiner egyik misztériumdrámájának egy jelenetére, amelyben az egyik szereplő (Strader) léte szakadékanak szélére jut.

mint tények; csak éppen az ember semmit sem tud róluk. – Ugyanis a tudatnak erről a kialvásáról, tehát a tudat ürességéről. – Minden éjszaka öntudatlanul ki kell magát oltania ezen a módon. De az aztán még valami egészen más, teljesen tudatosan átadni magát, emlékeiben élő énjét a megsemmisítésnek, felejtésnek, a szakadéknak, egy ideig valóban a szellemi világban állni a lét szakadéknak peremén, mint semmi a semmivel szemben. – Hogy ő maga semmi és lét a semmivel áll szemben, az természetesen így van. Tovább olvasom. – Ez a legmegrendítőbb élmény, amiben részesülhet az ember, és nagy bizalommal kell felé fordulnunk. Hogy semmiként lépünk a szakadék szélére, szükséges, hogy meglegyen bennünk a bizalom, hogy a világból valódi Énünk lép elénk. És ez megtörténik. Amikor a lét szakadéknak szélén létrehoztuk ezt a felejtést, akkor tudjuk: kioltva minden, amit eddig átéltél, te magad oltottad ki. De szembe jön veled igazi Éned, ami a másik énbe – ez nem fontos – még csak be volt burkolva, egy olyan világból, amelyet eddig nem ismertél, egy, mondhatnám, szellemfölötti világból.⁸⁸ Csak miután kioltotta önmagát, akkor találkozik az ember először igazi Énjével, amelynek a fizikai világbeli én csak árnyékképe, maja. Mert az ember igazi Énje a szellemfölötti világhoz tartozik, és az ember igazi Énjével – amelynek fizikai énje csak gyenge árnyékképe – a szellemfölötti világban lakik. Ezért a szellemfölötti világhoz való felszállás bensőséges átélése egy teljesen új világ átélése a lét szakadéknak peremén, és az igazi Én befogadása ebből a szellemfölötti világból.

Az ürességet itt Steiner a lét szakadéknak nevezi. És semmiként állunk a semmivel szemben. Valamelyest érthetővé válik a zen-szövegek óriási óvatossága, ahol ellentmondásosan azt mondják: semmi és nem semmi. Valahogy létezik; de nem úgy, ahogy különben a létezését gondoljuk vagy tapasztaljuk; és tulajdonképpen semmit sem mondhatunk róla. Ebben találkozik voltaképpen a keresztény misztika a zen-áramlattal: semmit sem lehet mondani róla. Semmi meghatározottság.

Ezt a „meghatározottság” szót használja egyébként Schiller az ember esztétikai neveléséről írt 19., 20. és 21. levelében⁸⁹, ahol hajszálpontosan erről a nem meg határozottságról, a tudat meghatározatlanságáról beszél, mint a meghatározottságok feltételéről. Hajszálpontosan erről beszél. Nem gondolnánk Schillerről. De épp ezt teszi.

A szellemi világbeli létről

Ha már Steinernél tartunk, szeretném az itt már sokszor olvasott szöveget a szellemi világbeli létről felolvasni⁹⁰. Hosszabb szöveg. Csak a legfontosabbat. De valahol elkezdem. *És azzal, hogy mondandónkat beszélőszerveinkkel kimondjuk, kioltjuk azt, ami a pusztaság érzékiség mögött él.* Ez tulajdonképpen roppant nagy mondat. Azt mondja: mihelyt kinyitja az ember a száját, azonnal messze eltávolodik a szellemi világtól. Amint megszólalunk, kioltjuk mondandónk jelentésének átélését. Egyszerűen ezt mondja itt. De természetesen nemcsak ennyi; ha mondandónkat csak szavakban *gondoljuk*, már azzal is kioltjuk. Nem kell hozzá hangosan beszélnünk. Feltételezem, hogy tudják, hogy amikor szavakban *gondolkodunk*, a beszélőszervek már akkor is tesznek valamit. Már együttműködnek. Akkor is, amikor csak *gondolkodunk*, nem beszélünk hangosan, hanem egy mondatot szavakban *gondolunk* el.

⁸⁸ A mondat németül: „Aber dir kommt aus einer Welt, die du selbst bis jetzt nicht erkannt hast, aus einer, ich möchte sagen, übergeistigen Welt dein wahres Ich entgegen, das in dem anderen Selbst – das ist unwichtig – nur noch eingehüllt war.”

⁸⁹ Friedrich Schiller: (1759-1805) *Levelek sz ember esztétikai neveléséről* (a levelek olvashatók az interneten)

⁹⁰ Rudolf Steiner: *Der übersinnliche Mensch anthroposophisch erfasst*, 2. előadás, 1923. november 14-én. (GA 231; a német kiadás 90. oldalán) Az itt idézett Steiner-szöveg magyar fordítását Georg Kühlewind: *Karácsony* című könyvéből (Székely és Társa Kiadó, 1996) vettük át. Böszörményi László készítette.

Rögtön kipróbálhatják és megfigyelhetik, hogy a beszélőszerveik teljesen mozdulatlanok-e, vagy csinálnak valamit. Megfigyelhető, hogy csinálnak valamit.

Nemrégiben – talán egy fél éve – olvastam, hogy az amerikaiak hazugságvizsgálót akarnak ebből csinálni. Hiszen, ha az ember gondol valamit, és a beszédszervek együttműködnek, akkor talán ki lehet találni azt, ami nem került kimondásra. Ez nem igaz, ez nem fog működni. Ennek megvannak az okai. Mindenesetre, a beszédszervek együtt dolgoznak, ha csak gondolunk, ha szavakban gondolunk.

A szöveg most tovább megy: *És most gondolják el: ha abban, amit az ember kimond, amit elillanó szavakba ölt, egyszersmind önmagát is kimondaná, ha lénye és megnyilatkozása egy lenne.* Egyidejűleg. Az ember lénye önmaga kinyilatkoztatása. Ezt mondja ez a mondat. Lénye és ugyanakkor megnyilatkozása. –... *az lenne olyan, ahogy az emberek a halál és az új születés közötti időszak közepén – a közepén nem időben értendő – találkoznak, megkülönböztetve és kinyilatkoztatva saját lényüket. Szó találkozik szóval, artikulált szó találkozik artikulált szóval, belülről élettől áthatott szó találkozik belülről élettől áthatott szóval. Maguk az emberek a szavak, összehangzásukban artikulált szó-lényük cseng össze. Ott úgy élnek az emberek, hogy nincs semmilyen átlátszatlanság.* Ezért olvasom ezt fel. De az átlátszatlanság azt jelenti, hogy az emberek elválasztottak egymástól, tudatilag elválasztottak, és ez az álság lehetőségét jelenti. Vagy a hazugságét, vagy az elrejtőzését. Ott ez nem lehetséges. ...*ott valóban egymással élnek az emberek, és az egyik szó, ami az egyik ember, áthatja a másik szót, ami a másik ember.* És így tovább. Végül ez jön: *Ez az az idő – időt mond –, amikor az emberek tulajdonképpen egymásért vannak. És amikor a Földön vagyunk egymásért, akkor az földi vetülete ennek a lényegi együttlétnek a szellemi világban.* Tehát ebben nagyon sok minden benne van, az is, hogy az ember lényege közlő, kommunikatív. Ott csak közlésből vagyunk, ez az egyetlen funkciónk. Kommunikáció vagyunk. Tegnap más összefüggésben azt mondtam: nincs másunk. Egyáltalán semmink sincs, mert ez nem birtoklás, hanem szó *vagyunk*, ez a kommunikáció *vagyunk*. Ott. Itt birtokolunk egy s mást, van kezünk és lábunk és még sok egyébünk.

Szünet

Utánzás a befogadó akaratból

Gyakran beszéltünk arról, hogy a figyelem „azzá” válik. Amit gondolkodással tulajdonképpen alig tudunk megfigyelni. Amikor gondolunk valamit, akkor a figyelem éppen az lesz, amit gondolunk, és azt egyidejűleg észleli. De az érzésben, a megismerő érzésben és akarásban észlelhető ez az „azzá válás”; mert akkor nincs tárgy, hanem mi *válunk* azzá.

Az egész onnan ered, amit úgy körülbelül akaratnak nevezünk, pontosabban a fordított akaratból, a befogadó akaratból; ebből származik mindenféle utánzás. Nem csak úgy, ahogy a gyermek utánoz, és nem csak úgy, ahogy a beszélőszervek minden hallottat utánoznak, mondjuk így, az egészséges emberben – nem tudom, mit mondjak, normálist vagy egészségest. Vannak emberek, akik nem tudnak beszélni – akkor sem, ha akarnak –, és ennek többnyire az az oka, hogy a beszélőszerveik kezdetben nem utánozzák azt, amit hallanak, amit az ember hall. Például, az összes autista, aki tud segítséggel írni, szeretne beszélni. Vágynak rá, hogy megtegyék. De többnyire nem sikerül. Tulajdonképpen senkit sem ismerek, aki eleinte ne beszélt volna. És később, körülbelül tizenkét éves koruk után válik ez egészen nehézé; esetleg előbb is. A beszélőszerveknek ez az utánzása úgyszólván természetes adottság. Egészen egyszerűen. Ahogy énekléskor a hangszálak is nyilvánvalóan együttműködnek, akkor is, ha mi

nem énekelünk. Ez az egyik legérdekesebb jelenség az embernél. Tulajdonképpen egyfajta utánzás, ahogy a kisgyerekek egyáltalán utánoznak. Nem úgy, hogy valamit megfigyelnek vagy tanulmányoznak, hanem ez adott. És ennek vannak természetesen válfajai, végül is az értés is utánzás.

Tehát a megismerő érzésben és a megismerő akarásban ez az „azzá válás” vagy utánzás tapasztalható. Közvetlenül tapasztalható, mert amit érzünk vagy utánzunk, az sohasem tárgy. Azaz, ha valami tárgy marad, akkor utánzás nem lehetséges. Például: most Jakobot akarom utánozni. Ha tárgy marad, nem tudom őt utánozni. Nem megy. Tökéletesen azonosulnom kell. Épp ez azoknak az embereknek a tehetsége, akik jól tudnak utánozni. Meglehetősen keveset figyelnek meg ők is. Színészek: az egyé válás a szereppel a színpadon, ez is az. A szerep nem marad tárgy, nem maradhat tárgy. Akkor nem lesz belőle semmi. Legalábbis semmi használható.

Figyelem és odaadás

Ami észleléskor, érzékszervi észleléskor általában nem, vagy – kevés kivétellel – alig figyelhető meg, mert az érzékszervi észlelést fogalmiság itatja át, az a művészeti észlelésben egyszerűen adott. Itt átéljük, vagy könnyebben éljük át közvetlenül, hogy ez az utánzás miként megy végbe, tehát hogy hogyan feledkezünk bele az átélésbe vagy tapasztalásba, és nem térünk olyan hamar vissza belőle, mint most én, amikor kinézek és látom ezt az ablakot. Az egyetlen mód, hogy megszabadulhassunk hétköznapi énünktől – vagy mondjuk így „énkénktől”⁹¹ –: a koncentrált odaadottság, a koncentrált figyelem az önfeledtségben. Az, hogy szeretném „kioltani”, nem működik. Ez a „kioltás” szó, amit Steiner gyakran használ – abban is, amit olvastunk, az emlékezet „kioltása” szerepelt –, óvatosan kezelendő, mert a hétköznapi tudat szándékosságával nem működik. Rögtön megpróbálhatjuk. Most azt mondom: felejtse el valamit! Amit akarnak! Csak el kell határozni, és azonnal nincs elfelejtve. Ez tulajdonképpen ugyanaz a nehézség, mint önmagunkat feladni vagy elfelejteni. Felejtsek el magukat! Nem megy. Csak azon a kerülő úton, ami kínálkozik, koncentráción keresztül. Ez az egyetlen mód, amelyen ezt megtehetjük. Tehát, ettől a hétköznapi éntől – énkétől még jobb –, az énkétől nem tudunk közvetlenül megszabadulni, mert a közvetlen próbálkozásban éppen a hétköznapi én lesz tevékeny. Ahogyan elaludni sem tudok akaratomlagosan. Az ember egyre éberebb lesz. Ezek a jelenségek is azt mutatják, hogy ez a hétköznapi énke milyen tehetetlen. Még saját magával sem rendelkezik. Különben mondhatnánk: énke, menj aludni! Menj el! Meditálni szeretnék, nincs rád szükségem. Nem megy. Itt abszolút tehetetlenség van. Ezért másképpen kell tennünk. Az egyetlen, amin fogásunk van, éppen azáltal adódik, hogy a hétköznapi tudaton belül legalább a figyelmet tudjuk irányítani. Azaz, minden további nélkül oda tudom irányítani a figyelmemet arra a lámpára, arra a kis pontra, és onnan valami másra. Ez az egyetlen kiinduló pont, ahol a hétköznapi én, mondhatnánk, rendelkezik a tudatfelettiel, mivel a figyelem maga tudatfeletti – hiszen nem éljük át. Mert erre képesek vagyunk. Rá tudok most nézni erre a sárga virágra és aztán még erre a rózsára is, amelyek itt vannak. Minden további nélkül. Semmi probléma, noha az egész figyelem a tudatfelettihez tartozik. De ez az egyetlen hely, ahol a hétköznapi tudat rendelkezni tud valamivel, ami tudatfeletti.

⁹¹ A németben itt egy szójáték van: „ich” helyett „mich”, én helyett „magam” vagy „engem”. A magyarban Karinthy zseniális szójátékát vesszük kölcsön, aki a kis ént, az önző ént úgy nevezte, hogy „énke”. Kühlewind magyar nyelvű előadásaiban maga is gyakran vette át Karinthytól ezt a kifejezést.

A gondolkodással nem így van. Észreveszik? Nem mondhatjuk: most ezt akarom gondolni. Hagyjuk, hogy történjék. A gondolkodást történetjük. Lehetőleg kevés beavatkozással. De így: most gondolkozz csak, gondolkozz! Rossz tanács. Ki mondta ezt el? *Az öreg hölgy látogatása?* Dürrenmatt, igen. Ebben a darabban fordul ez elő. A 19. házasember, egy sportoló. Neki mondja: gondolkozz, Moby, gondolkozz! Ekkor jön a 20., és az egy tudós. És itt meg az van: ne gondolkozz mindig, Zoby, ne gondolkozz mindig! Egyik tanácsot sem lehet követni. Ez nagyon világos. Hiszen a gondolkodás is adomány, tudatfeletti képesség, és azzal nem az ember rendelkezik. De a figyelem irányítható gondolatról gondolatra, váltogathatja a témákat. Ezért olyan központi a figyelem az iskolázási út tekintetében. Minden gyakorlat figyelemgyakorlat. Nincs egyetlen olyan gyakorlat se, ami ne az lenne. Buddha nyolctagú ösvénye csupa figyelemgyakorlatból áll. És az összes mellékgyakorlat is. És természetesen az a titok... – ezt rögtön meditálhatjuk is, ha van még – hogy is mondják? –, magyarul úgy mondjuk, ha még van „cérnájuk”. Vagy még elegendő cérnájuk. Nagyon szép kifejezés. Azt hiszem, nagyon plasztikus, képszerű. Van még cérnájuk meditálni?

Meditáció

A mondat abból adódik, amit most mondtam, azaz: *Figyelem vagyunk*. Tétováztam: *Figyelem vagyok*. Válasszanak.

Kérdés: Ez a titok?

A titok: a figyelem az Én, igen, figyelem vagyok. A figyelem van hozzánk a legközelebb, és azért tudunk vele rendelkezni, mert még a hétköznapi tudatban is rendelkezni tudunk magunkkal – ha korlátozottan is.

A lélek ege

Mindenesetre itt benyúl a tudatfölötti lény. Mondhatnánk: a lélek ege belenyúl a lélek földi részébe. Minden, ami tudatfölötti, az a lélek ege. Lehetne egy kissé költőibben nem tudatfölöttinek – ez abszolút csúnya szó –, hanem a lélek égének hívni, ez már jobb. De a föld és az ég nincsenek egészen elválasztva. Itt lép jogaiba a már gyakran idézett orfikus görög mondás: „A föld és a csillagos ég gyermeke vagyok.” Görögül sokkal szebb. ([Georg Kühlewind görögül mondja](#)). Természetesen nem is ezt az eget értem alatta, ezt a kéket és csillagosat úgy, ahogy a csillaggyerekeknél⁹², és minden embernél. Csillagok ékesítik ezt az eget, amelynek gyermekei vagyunk. Ezek távcsövekkel nem észlelhető csillagok. Ez csak egy kép. Igen, megvan? *Figyelem vagyok*. – *Figyelem vagyunk*. Ahogy akarják!

A csoport medítál.

Előzetes megfontolás: nem vagyunk ez vagy az, például lélek, szellem, Én, akarat, érzés. Provokatív kérdés szokott lenni: mondjanak, kérem, valamit, ami közelebb áll Önökhöz, mint a figyelmük. És akkor ilyen javaslatok jönnek: érzés vagyok, akarat, szellem, lélek, minden lehető. Olykor az is: a testem vagyok. Igazán humoros. Akkor csak azt kell kérdezni: honnan tudod, hogy lélek, szellem stb. vagy? Ezt természetesen a figyelmem mondja meg nekem. Azután minden tárgy a figyelem számára van. A figyelem közelebb marad, mint minden, amit

⁹² Utalás Georg Kühlewind: *Csillaggyerekek* című könyvére (magyarul kiadta a Kláris Kiadó és Művészeti Műhely, Budapest, 2003)

állíthat, mint aminek tarthatod magad. Ez mindennel így van, amit az ember gondol, érez, akar, lát és így tovább.

A hagyma meghámozása

Most megfordítva is kereshetjük, hogy ki ez az „Én vagyok”. A „mi vagyunk”, jön még. Ez volt tulajdonképpen az én meditációs témám. Az, amit most elmondok, megfontolás. Ugyanis hámozhatunk, azaz, mondhatjuk: az ingem nem én vagyok. A bőröm sem én vagyok. Ami a bőrön belül van, az sem én vagyok. Amit gondolok, a gondolatok, az sem én vagyok. Az sem én vagyok, amit érzek. Tehát hámozunk. Csak sajnos úgy van, hogy sokan eközben a hámozás közben elérnek egy ponthoz, egy középponthoz, és azt mondják: de hát ez egy pont, aminek nincs kiterjedése. Tehát ez tulajdonképpen semmi. Így egy geometriai pontnak definíció-szerűen nincs kiterjedése. Nulla dimenzió. Az természetesen a semmi. Így jutunk el a hámozással ehhez a semmihez. A hagymánál ez természetesen még érdekesebb, mert itt a végtelenségig kell hámozni, azaz, nem definiálható rétegekből, héj-rétegekből áll, hanem egyre kisebbre hámozhatjuk, végül semmi sem marad. Csak – amikor hagymát hámozunk, akkor sírunk. Amikor az énkét hámozzuk, akkor is sírunk. Ez abszolút kellemetlen – hallottuk a Steiner-szöveget –, amikor így kioltódunk. Ez a hámozás. De a hagyma itt nagyon megfelelő kép, éppen azért, mert sírunk közben, és akkor is sírunk, amikor magunkról hámozzuk le az úgynevezett alkotórészeinket.

A szellemi világ is közös

Figyelem vagyunk – ez most meditáció –, és még hozzá üres figyelem. Ez már eredmény. Ezután nagyító alá vettem a többes számot, azaz, mondhatjuk: *figyelem vagyunk*. És ez azt jelenti, hogy a figyelem valami közös. És valóban az. Tapasztalhatjuk a meditációban, hogy a világosság közös. Csak *egy* világosság van. Ezért közös a világ. Nem csak az érzeti világ közös, de a szellemi világ is az. Éppen ezt olvastuk ebben a Steiner-szövegben. Az, amit itt a földön figyelemnek hívunk, az tulajdonképpen a kommunikáció szubsztanciája – amelyről olvastunk – a szellemi világban. És ezért közös. Teljesen egyéni. Ez a kettő nem zárja ki egymást. Ellenkezőleg: mi kezeljük ezt a világosságot. Ahogy az egyik modern zen-mester mondja: az egyéni semmi. „Inkább valaki, mint valami”, így mondják. Mert, ahogy már említettük: a figyelem mindig egy Én figyelme. Emiatt egyéni is. De azért is, mert a szellemi közegben nem vagyunk elválasztva egymástól; összeköt bennünket a kommunikatív médium, nincs átlátszatlanság, így mondják; ezáltal közös. Üres tudok lenni.

Az Én és a figyelem kapcsolatának titka

Utólagos megfontolás: ha nem figyelem lennénk, hanem valami tetszőlegesen más – Fichte azt mondja: „egy darab láva a Holdban”⁹³ –, ha az lennénk, honnan tudnánk? És a figyelem nem is közvetít. Hajlamosak vagyunk azt mondani: valahol van egy Én, van figyelme, és a figyelem közvetíti a világot. De honnan tudnánk akkor erről az Énről? Itt ismét a saját farkába harap a kígyó: Én, szellem, lélek, akarat és így tovább. A megfelelő humoros meditáció az lenne: nem figyelem vagyok. Javasolnám, hogy próbáljuk meg. Kiderülne belőle egy s más. Hasonlóan egy másik humoros meditációhoz: meglepem magam. Nincs ennél jobb vicc. Igen; vagy ha azt mondják: a testem vagyok. Kíséreljék meg ezt meditálni! Hisz ez az Én és ugyanakkor a figyelem titka, hogy mi az, ami ebben az egész történetben összekapcsolódik ill. egy.

⁹³ J. G. Fichte: *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre*

Beszélgetés egy zen-mesterrel

Egyébként, a legtöbben tudják, hogy jutottam ehhez a témához 22 évvel ezelőtt. San Franciscoban volt egy beszélgetésem egy zen-mesterrel. És megkérdeztem, hogy kezdődik nálatok a tréning (így hívják Amerikában)? Erre azt mondta nekem: arra figyelünk – pay attention –, ami a legközelebb van hozzánk, nevezetesen a lélegzésre. Erre felvillant bennem: ha arra figyeltek, you pay attention azt jelenti, figyelmedet a lélegzésre irányítod, akkor a figyelem közelebb van, mint a lélegzés.

Kérdés: Angolul milyen szavakat használtál?

Attention is nearer than breathing.

Amire ő elmosolyodott és én vissza. Akkor ennyiben maradtunk. De azóta ez a téma – tehát a figyelem – nálam a központban maradt. Így kezdtem ezzel foglalkozni. Ez azért is érdekes beszélgetés volt, mert volt egy csodálatos kertjük, és a kertben egy Buddha-szobor, amelyet valahonnan Indiából kaptak. És a Buddha hajszálpontosan úgy ült ott, ahogyan Ursula asszony nem akarná látni, ugyanis teljesen görbén és lazán, míg az ottani zen-emberek, ha nem is lótuszülésben, de mindenesetre egész egyenesen ültek. Megragadva az alkalmat, megkérdeztem a roshit⁹⁴: „Hogy van az, hogy akkora súlyt fektettek rá, hogy meditáláskor hogyan ül valaki, és mindig ilyen egyenesen, mintha nyársat nyeltetek volna – így, és itt van Buddha: nézzetek rá!” A mester nagyon elmés volt és rögtön válaszolt: „Tudod, nekünk szükségünk van rá, hogy így üljünk; Buddhának mindegy.” Igen, így is van. Ez még megmaradt. És még más is ebből a beszélgetésből.

Közös meditálás

Ma szorgalmasan meditáltunk. Szeretném még kicsit kibővíteni ezt a témát arra, hogy a figyelem közös, tehát, hogy teljes mértékben beszélhetünk arról, hogy *figyelem vagyunk*, ami természetesen nagyon sok mindent meg is magyaráz. Például, azt a tényt, hogy a közös meditációs gyakorlat mindig könnyebben megy, mint egyedül. Ez általános tapasztalat. Ha – ez ugyanis feltétel – leküzdjük az elidegenedést, a gyakorlásnak ezt az egoista színezetét. „Magánügyem”, halljuk néha. Ilyenkor tudhatjuk, hogy egyrészt, ezek az emberek sohasem gyakoroltak közösen, és másrészt, ha meditációról van szó, egész biztos, hogy sohasem meditáltak. Aki azt mondja, hogy csoportban nem lehet meditálni, az sohasem meditált. Garantáltan. Csinált valamit, amit meditációnak hív; de az mind nem az. A meditációban, itt egyébként ez gyakran elhangzott, közvetlenül érezzük ezt a kört. És hogy könnyebben megy, éppen azzal magyarázható, hogy a figyelem nem magánügy. Így, látjuk ezt.

Figyelem és világfolyamat

Ennek a témának a kiszélesítése, kibővítése, hogy amit érző, különösen, amit érző és akaró figyelemnek nevezünk, éppen azzal azonos, amit a másik oldalon világfolyamatnak nevezünk. Nem valami más. Láthatjuk ezt a fenyőfát. Ahogy a görögök gondolták, nem úgy, hogy a fenyőről visszaverődött fénysugarak jönnek a szemünkbe. – Ezt csak gondolatfékkel állíthatjuk, ha szorgalmasan használják a gondolatféket, de végig nem lehet gondolni. – A görögök úgy képzeltek, hogy a szemből megy valami a fenyőhöz. Nos, azt szeretném mondani, hogy ennek az elképzelésnek a sugaráról, amik a tárgyakon tükröződve a szemünkbe jutnak, igaz háttér van. Csakhogy ez a háttér bukfencet vetett. Azaz olyan szellemi megfigyelés áll mögötte, hogy

⁹⁴ tanítómester

minden minőség, minden alak és minden lény kisugároz valamit. És a gyerekek, akik bizonyos életkorig még minden észlelhetőt éreznek, még tapasztalják ezt a kisugárzást. És – egy korai fejlődési stádiumban – minden észlelhető akar, vagyis akaratot sugároz, ami áthatja a gyerek befogadó akaratát. De ez a kisugárzott és befogadó akarat nem kettő. De mivel a gyerek még egy a világgal, azért van ezeknek két különböző leírása. Az is, hogy akaratunkat szembe helyezük azokkal a dolgokkal, amelyek áthatják akaratunkat, az, hogy itt egy külső akarat is van, ez a leírás is a dualitásból ered. Úgyhogy azt mondhatjuk: a világfolyamatok tulajdonképpen belénk futnak; de mi azt mondjuk: a figyelmünk megy oda. Egy és ugyanaz a történet. És ezért nevezhetjük a kettőt együtt világfolyamatnak. Néha így is nevezik. Ez egy további meditációra tartozik, amelyet holnap végzünk el.

Felborított intuíciók

Rendkívül érdekes – melleleg említem –, hogy a legfontosabb természettudományos vagy éppen materialista ideák tulajdonképpen felfordított nagy intuíciók. Ez kimutatható a természettudomány szinte minden nagy intuíciójában. Hogy a kutatók tulajdonképpen hatalmas intuíciót kapnak; de nem tudják elviselni. Nem bírják cérnával. Ezért ezek az intuíciók kapnak egy csavart, miáltal az egész úgy majdnem fordítva kerül a tudatba, De mivel nagy intuíció rejlik mögötte, abszolút meggyőzőnek hat. Meggyőzőnek – ez nem gondolkodás, ez érzés. Lebilincselőnek, meggyőzőnek hat.

[Kérdés: biztosan ennél az úgynevezett relativitáselméletnél is ez van?](#)

Ez is az. Minden. A társadalmi eszmék is. Tehát tulajdonképpen, ha egészen komolyan vesszük: a kommunizmus mintája az apostolok történetében található meg. Mindenki, aki a keresztény közösségbe belépett, mindenét eladta, és a pénzt átadta a közösségnek. És aztán jött Ananias, aki mindent eladott, de nem adta oda az összes pénzt. Péter ezen természetesen azonnal átlát. Megdorgálja, és az holtan esik össze. Jön a felesége és keresi az férjét. Péter szól: itt fekszik. És erre az asszony is holtan rogy össze. Egyáltalán nem olyan szelíd, barátságos, „keresztényi”, ahogy gondolnánk. Csak a dolog így állt: még a bukás is tanulságos volt, hiszen a kommunizmusnak ez a válfaja önkéntes volt. Nem kényszer volt, hanem önkéntes. De tulajdonképpen van mögötte egy fintor is. És ez az egész berendezkedés mindazzal, ami természetesen tiszta zsarnoksággá fajult; semmi más nem maradt az egészből.

[Kérdés, hogy legyen-e „esti ima” gyakorlat.](#)

Esti ima, igen, csináljuk.

[A csoport az esti imát végzi.](#)

Negyedik szemináriumi nap

I.

[Iván Szokolov zongorázik.](#)

Folytassuk. Reggeli imánk.

[A csoport a reggeli ima gyakorlatát végzi.](#)

Ami a lélek csendjében megszólal

Többek között egy Porphüriosz⁹⁵-idézettel kezdeném, amely egyike a nagyon korai feljegyzéseknek, amelyek a gondolkozásra reflektálnak. Így hangzik: *Azt nevezem gondolkodásnak, ami a lélek csendjében megszólal.* És akkor azt is meg lehet érteni, tulajdonképpen vizsgálat tárgyává lehet tenni, hogy hogyan jön létre egy gondolat, egy mondat. Olyan mondat, amit tényleg magunk gondolunk, nem olyan, amit ismétlünk vagy megszokásból mondunk, hanem amit tényleg komolyan gondolunk. Ha visszafelé követjük a megjelenéstől, attól, ami már megjelent, akkor valahol ezt találjuk.

A forrástól az elhangzásig vezető lépcsők

A különböző rendszerek és gondolati megközelítések ezt az elhangzásig vezető utat különbözőképpen ábrázolják, vagy különböző módon strukturálják aszerint, hogy milyen finomsággal figyelik meg az utat az elhangzástól visszafelé a forrásig. Némely gondolkodónál, például Aquinói Szent Tamásnál, ez háromlépcsős, egy szanszkrit tanításban kilenc lépcső vezet a forrástól a megszólalásig. Valahol van egy akarat. De olyan akarat, amelyik még nemcsak a gondolkodást, hanem az érzést is magába foglalja, mert – mint tudjuk – a gondolkodás alapja az érzés. És nem csak a logikussága érzésében – Steiner igazság-érzésnek nevezi – felel meg a gondolkodás egy érzésnek, de tartalma, „mibenléte” is egy érzésnek felel meg. Ez azt jelenti, hogy annak, amit végül kimondok az elhangzó mondatban, megfelel egy érzés, amely, valahogy így mondhatnánk, épp annyira egyértelmű vagy sokértelmű, mint maga a mondat, tehát annak teljesen megfelel. Nemcsak az általános logikusság tekintetében alapja a gondolkodásnak az érzés, hanem az egyes gondolatoknál is így van. És ez az érzés eredetileg azt is magába foglalja, amit nyelvünkben akaratnak hívunk. Ez magától értetődően nem a hétköznapi akarat; annak ehhez tulajdonképpen semmi köze. Mondhatnánk, ez egy utánczó akarat, amely valószínűleg abból a szubsztanciából áll, amelyből az Én-lények kommunikatív hálózata felépül, amiről tegnap hallottunk.⁹⁶ Onnan, ennek az akaratnak segítségével, utánczunk valamit. Ha azt mondom, utánczunk, az nem azt jelenti, hogy van ott már valami, ami egyszer és mindenkorra előre kész, amit aztán az emberi akarat utáncz, vagy ami által alakítani engedi magát. Hanem a semmi, vagy világosság, vagy Logosz tározójából formálódik ki egy aspektus, egy rész, egy parcialitás, amely azonban hézagmentesen összeolvad, összefügg az egészszel. Ezt az összefüggést érezni lehet a megszólaló mondatban, vagy akár egyetlen szóban is: minden szó a Logoszhoz vezet. Minden szótól visszafelé eljuthatunk a világ stílusához. Ahhoz, ahogy a világ be van rendezve – a Logosznak megfelelően. Mert minden szó magába foglalja az egész nyelvet – sőt nem csak azt –, amihez a szó tartozik. Nem lehet kiragadni egy német szót a német nyelvből, és azt mondani: ez még mindig egy szó. Nem az. Csak a megfelelő nyelvvel összefüggésben szó. Különben nem jelent semmit. Ha azt mondom németül, hogy „in” [-ban, -ben], akkor ez a szócska felidézi az egész német nyelvet. Különben nem nevezhetjük szónak. És egy gondolat minden csírája így utal vissza az egészre. Vissza tudjuk követni. Nyelvünkben nincs más kifejezés, mint akarat és érzés és gondolkodás, de vannak olyan nyelvek, amelyek tovább bontják ezt a hármasságot, igen, vannak átmenetek, ami a mi nyelvünkben aztán mindig úgy jelenik meg, hogy: nincs gondolkodás érzés nélkül, és nincs érzés akarat nélkül, és így tovább. Tulajdonképpen folytonosság jelenik meg itt, amit darabokra vagdosunk, esetünkben háromra.

⁹⁵ Porthüriosz (i. sz. 232/233 – 304 körül) késő ókori görög, újplatonista filozófus

⁹⁶ Utalás a halál és születés közötti „időszak” közepére, az Én-lények közvetlen, rejtetlen kommunikációjára.

Végül is nem vonatkozik más törvényszerűség a lélek csendjében megszólaló gondolkodásra, mint az, hogy minden, ami így jön létre, értelmes legyen. Akkor is, ha ezt az értelmet nem lehet szavakkal megfogalmazni, mint az egész művészet esetében. Itt az értelmet, ami egy képben vagy zenedarabban vagy bármely más művészeti alkotásban megjelenik, nem lehet szavakkal visszaadni. Tulajdonképpen még egy színdarabban sem. Ez paradoxnak hangzik, mégis így van. Amit egy jó darabban mondanak, az nincs a szavakban. Hangsúlyozom, hogy jó darab kell, hogy legyen. Egy jó színdarabnál ugyanis óriási a különbség a darab szövege és a színpadon megjelenő jelenetek között. Nem jó darabnál mindegy, hogy színpaddal vagy anélkül élvezzük-e, anélkül, hogy akárcsak elképzelnénk, hogy hogyan jelenhetne meg a színpadon. Jó színdarab esetében a különbség óriási. A színpadi helyzetek vagy konstellációk nem jelennek meg a szövegben. Egyes szerzők részletes utasításokat adnak elképzeléseikről, mi szerint kell játszani a darabot, de azt se kötelező betartani. És ez a plusz az előadásban vagy a színpadon természetesen látható, ez a plusz, ami nincs benne a szavakban.

Ezért mondhatjuk: egy gondolat, egy mondat valahol annál kezdődik, amit akaratnak nevezünk, azután átmegy egy sajátos érzésbe, úgy értem, a később elhangzó mondatnak megfelelő érzésbe, és aztán belép a szavak nélküli gondolkodásba. Többnyire itt kezdünk felébredni. Hogy ez a szavak nélküli gondolkodás a mondatot még azelőtt ragadja meg, mielőtt szavakba, egy-egy nyelv szabályaiba öltözött volna, de mégis egyértelműen és határozottan él bennünk, abban mutatkozik meg, hogy éppen a szavakba még nem öntött jelentés az, amit más nyelvekre lefordítunk. És ez szabja meg azt is, hogy a megszólaló mondat helyesen fejezi-e ki azt, ami még nem hangzott el. Ezt érezni lehet. És akkor javítunk a kifejezésen, ha kell. Nekifutunk még egyszer. Tulajdonképpen érezzük, amikor a kifejezés nem egyezik pontosan a szavak nélküli értelemmel. Nem csak azért, mert az élő nyelvtan, minden nyelvtan csak visszfénye annak a fonadéknak, ami tulajdonképpen az egész. – Egész alatt az egész világot értem, úgy ahogy van. – Minden gondolat az egész világból jön, és összefüggéseiben visszavezethető – nincs erre német [vagy magyar] szó – az *archéig*, így mondják görögül. *Arché* kezdést jelent; de ugyanakkor, ahogy olyan szavakban, mint *monarchia* vagy *archangelos* [arkangyal] megtalálják, uralkodást is jelent. Akin uralkodnak – az is *arché*. A birodalom is *arché*. Lefordíthatatlan szó. Boethiusnak⁹⁷ sikerült latinra lefordítania; de ezzel, amennyire tudom, vége is van a lehetőségeknek. Boethius úgy fordította: *principium*. Az elv, ami uralja azt, aminek az elve. És természetesen ugyanakkor kezdet is.

Törvények megszegése, mint értelem a modern művészetben

A nyelvtani szabályok betartása még nem biztosíték arra, hogy a mondatnak értelme is van – ezt láttuk első este. Megfordítva, a nyelvtani szabályok be nem tartásának nagyon is lehet értelme. Ez azt jelenti: a modern költészet például nagyon gyakran a nyelvtani szabályok ellenében dolgozik. Nem tartja be annak a nyelvnek a nyelvtani törvényeit, amelyben a költemény készült, hanem arra használja, hogy megszegje őket. Ez általános elv: a törvények tulajdonképpen arra valók, hogy áthágjuk őket – ezt most nem humorosan értem.

Két szerző jut eszembe: az egyik Michael Ende⁹⁸. Írt egy elbeszélést, amelyben ez a téma. Egy, mondjuk így, ezoterikus nevelő tartományban egy fiatalembernek házassága előtt meg kell

⁹⁷ Boethius (i. sz. 477 – 524) római filozófus, író, államférfi. Megkísérelte Arisztotelész és Platon műveit görögből latinra fordítani. Ez csak részben sikerült neki. A görög bölcséleti fogalmakra latin megfelelőket keresett. A szövegeket kommentárokkal látta el. A középkorban gyakran hivatkoztak rá.

⁹⁸ Michael Ende (1929-1995) német ró

állnia egy próbát, ami abból áll, hogy a próbatétel idejéig nem láthatja meg a mennyasszonyát. Be is tartja az előírást, és épp ezért elbukik a vizsgán. Mert meg kellett volna látogatnia. Akkor állta volna ki a próbát. A másik, ami eszembe jut, az Kafka: *A törvény kapujában*. Ismerik?

Közbeszólás: A törvény előtt a címe.

Igen, én magyarul ismerem, ott az a címe, hogy *A törvény kapujában*. Tehát, vidékről jön valaki és be akar menni egy épületbe, de a kapuőr nem engedi be. Most nem, mondja, most nem. Mikor? Várj! Úgyhogy ott várakozik évtizedekig, időről időre megpróbál bemenni. Megpróbálja rábeszélni és megvesztegetni az őrt, de minden hiába. Végül ott hal meg a kapu előtt. És haldokolva megkérdezi az őrt: hogy lehet, hogy amióta itt vagyok, senki nem akart belépni ebbe az épületbe? Most tűnik fel neki. Mire azt mondja az őr: Igen, ezt a bejáratot csak neked szánták, és be kellett volna menned, annak ellenére, hogy nem engedtelek. Most örökre bezárom ezt az ajtót.

Így van ez. Ezekből a történetekből látszik tehát, hogy a törvény azért van, hogy a szabályokat megszegjük. A nevelésben is így van, és centrálisan érvényes a kereszténységre. Épp ez Pál nagy belátása, nagy intenciója, hogy a törvény betartása helyett egyénileg kell elnyerni rá a képességet, és ahhoz kell visszanyúlni, ami nélkül a törvény úgysem érthető. Az etikára vonatkozóan ezt mondja *A szabadság filozófiája* is.

Ha a modern művészetre tekintünk, szinte másból sem áll, mint abból, hogy megszegi a régi törvényeket. És éppen ebben van az értelme. Ezeket a törvényeket ki sem kell mondani, hiszen többnyire kimondatlanok. Ha valaki nem emelkedik a mindenkori művészeti korszak törvényei fölé, ha erre nem képes, nem érti meg az újabb művészetet. Ez mindig így volt. Legtöbbünk a dur-moll-rendszerben nőtt fel – de ne higgyék, hogy ez mindig így volt, hogy ez nem volt egykor, mondhatnánk, forradalmi dolog a korábbi hangnemekhez képest, vagy még korábban a még korábbi hangközökhöz képest, amelyek megtalálhatók az emberiség fejlődésének korábbi szakaszaiban. És ez a helyzet minden más művészetben is. De érezni mégis lehet.

Nem tudom, ismerik-e Lotte Volkmer⁹⁹ szobrait. Kétszer jártunk a régi lakásában. Éppen dolgozott valamin, még nem volt kész, és felszólított, hogy nézzem meg. És körül jártam. Tudják, ez a szobor nem ábrázolt semmit, se ló nem volt, se ember, egy teljesen megnevezhetetlen valami, és ennek ellenére abszolút egyetértettünk abban, hogy az, amit mutatott, ebben a fázisában még nincs rendben. Ezt teljes biztonsággal meg lehetett állapítani. Azaz, az érzésben volt az értelem, a jelentés. Kimondhatatlanul. Ez ezeknek a modern képzőművészeteknek az előnye, hogy megnevezhetetlenek, ahogy ezen a képen sem lehet megnevezni semmit. (Georg Kühlewind egy Boros Lajos-képre mutat.) Mégis. Borosnak megvannak a saját törvényei, sőt meg is fogalmazta őket, már amennyire meg lehet fogalmazni. Igen, ne higgyék, hogy tartja magát hozzájuk, legalábbis nem mindig, és minél kevésbé, annál jobb. És így van Schönberggel¹⁰⁰ és a tizenkét fokú zenével is. Ha utánanézz az ember: nem tartják magukat azokhoz a törvényekhez sem, amiket ők maguk találtak ki. Hála istennek. Aki ragaszkodik hozzájuk, például Hauer¹⁰¹, nem is csinál olyan jó zenét. Tíz perc múlva unalmas. Ismerik Hauert?

Iván Szokolov: Igen.

⁹⁹ Lotte Volkmer (1915-2014) – német antropozófus, szobrász és festő

¹⁰⁰ Arnold Schönberg (1871-1951) osztrák zeneszerző, író, festő

¹⁰¹ Joseph Matthias Hauer (1883-1959) német zeneszerző és zenetudós

Elég sokat hallgattam. Tíz percig érdekes, és úgy látszik, hogy van értelme. És azután, legalábbis az én füleim számára, ellaposodik. Nem találok benne semmit, nem érdekel többé.

Ami a nyelvben megfoghatatlan, nem lefordítható

Amint azt az elmúlt napokban is láttuk, a művészet egyáltalán nem áll egyedül abban, hogy nem foglalható szavakba a benne megnyilatkozó értelem, jelentés. Minden emelkedésben – és ma a művészet emelkedés is, valamikor alászállás volt, de ma emelkedés –, ahol a tudat elhagyja hétköznapi szintjét, a nyelvek tulajdonképpen megszűnnek. Eltűnik a nyelvben kifejezhető, ezért van a hangsúly a csendes értésen, a hallgató értésen, a hallgató értésen. Ez nem valami frázis. Hogy az ember nem mond ki valamit, megtehetné, de nem teszi. Hanem fordítva: nincs más. Ez a hallgatagság, hogy az ember szó nélkül, nyelv nélkül ért, mondhatnánk, nem a gondolkozással ért, ez előfeltétele annak, hogy ezeket a szövegeket vagy helyzeteket megértsük – ahogy a művészetben is. Egyes zen-mesterek hangsúlyozzák ezt. Nem mondanak mást, mint azt: hagyj fel a beszéddel, hagyj fel a fogalmakkal, hagyj fel a gondolkodással, ezekkel nem jutsz tovább! Természetesen épp most használják a nyelvet, használják a gondolkozást; de az intés tartalma az: hogy az egyetlen, amit az embernek tennie kell, hogy hagyja nyugton az egész fogalmi rendszert. Az igazi és lényegi értés csak ezután kezdődhet.

De ez kezdődik el a művészetben is. Nem tudjuk megmondani, mi egy műalkotás. Nem megy. Legutóbbi összefoglalásunkon azt hiszem beszéltünk a fordíthatóságról. Mivel a művészetben jel és jelentés egy – szemben a nyelvekkel, legalábbis mai formájukban –, ezért a művészetben nem lehet fordítani. Mert a fordítás azt jelenti, hogy a jelentést különböző jelekkel fejezhetjük ki. Például különböző nyelveken; vagy informatív szöveg esetén egy nyelven belül is. Ha azt mondom: értetted? El tudnád mondani a saját szavaiddal? Akkor ez azt jelenti: fordítsd le németről németre [magyarról magyarra]. Ezt megteheti az ember, amíg nem művészetről vagy meditatív szövegről van szó. Sőt, még meditatív szövegeket is le lehet fordítani, mert bennük amúgy sem a szavak szintjén lévő jelentés a fontos, hanem a mászókötél jellegük, az, hogy föl lehet rajtuk kapaszkodni. Ott a kapaszkodás a fontos. Semmi egyéb.

Kérdés arról, hogy a művészet sokértelműsége, többértelműsége azzal is összefügg-e, hogy a művészet közelebb jár az Egészhez?

Egyrészt igen. De hozzá kell tennem: a szavak, a mondatok sem egyértelműek, ha nem valami trivialisról van szó, mint hogy „ma 13-a van”. Amint egy mondat egy kicsit is eltávolodik a trivialisitástól, már nem egyértelmű többé. Szeretném most egy kicsit visszafelé követni ezt a nem-egyértelműséget: épp a megfelelő pillanatban tette fel ezt a kérdést. Azt akartam éppen bemutatni, hogyan jön létre egy mondat, amely nem trivialis, nem megszokás, mint: *how do you do? how are you? Fine*. Ehhez tulajdonképpen nyelvre egyáltalán nincs szükségünk.

Kapaszkodás az égi lajtorján az individualitáshoz

Egy olyan mondat, amit komolyan gondolunk, egészen fönt kezdődik. Aztán egész fönt, az Egészből lesz valami abban, amit akarunk nevezünk, aztán az érzésbe jut, aztán a szavak nélküli gondolkodásba, és végül aztán a nyelvbe. És az égi létra fokait különbözőképpen lehet a létra szárába beépíteni. De most fordítva. Hallgatok valakit: a beszéd értelmét. Hol hallottam ezt? Vegyünk egy konkrét példát, amit lehetőleg mindenki ismer, Ne legyen se művészi szöveg, se vers. Meditatív szöveg se legyen. Az megint valami más. De jelentős szöveg legyen. Igen, ez jó lesz. Porphürioszé a mondat: „*Azt nevezem gondolkodásnak, ami a lélek csendjében megszólal.*” Nagyon bájos mondat. Mondhatnánk: azon kívül, hogy bölcs, nagyon bájos is. És

ha most odafigyelnek, vagy még inkább: ha beszélni hallották volna őt... De ez most nem lehetséges. Mégis csak egy személyes emléket kell említenem.

Bartók Béla, Kerényi Károly, Massimo Scaligero

Hallottam Kerényi Károlyt¹⁰² beszélni, gyakran. Hallottam beszélni Bartókot. És amikor most visszaemlékszem –14 éves voltam akkor –, azt kell mondanom: az ilyen embereknél hallani lehet, amit mondanak. Meg lehet érteni a tartalmát; de akkor föl lehetett kapaszkodni az égi lajtorján, amin keresztül a mondat leérkezett ezeknél az embereknél, akik a mondandójuk mögött állnak. És ez Bartóknál abszolút így volt. Legalábbis ebben az összefüggésben – rendszeresen találkozott egykori tanítványaival, akiknek már maguknak is voltak tanítványaik, és mindig magukkal hozhattak egy tanítványt. És így történt, hogy néha magával vitt a zongoratanárnóm, aki Bartók-tanítvány volt. És ha visszaemlékszem erre, mindig az a benyomásom, hogy nem csak a szavak értelméből tudom visszakövetni, milyen érzéssel kíséerte a tartalmakat, mert a mondat mögött állt. Teljesen. Nem volt semmi külön célja, nem volt benne valamilyen pedagógiai szándék. Egyszerűen ilyen volt. Azt mondta, azt gondolta, azt érezte, azt akarta. Érezni lehetett az egész embert. Mondott valamit a román népdalok egyik fajtájáról. Megnyilatkozott ebben az egész ember. A szavak tartalmától függetlenül. Teljesen mindegy lett volna, hogy román, török vagy arab zenéről mondott volna-e valamit. El lehetett érni ehhez az individuális forráshoz. Ahogyan lehozott valamit. De ez csak akkor történik meg, ha a beszélő teljesen mögötte áll annak, amit mond. Nem így, egy kicsit mellette. És nincsenek szándékai sem. Jó szándékok vagy ilyesmi. Nem akart tanítani, nevelni. Semmit sem akart.

Iván Szokolov közbeszólása: Azt hiszem, számára a beszéd ugyanaz volt, mint a komponálás.

Abszolút, legalábbis ebben az összefüggésben. Nem tudom, mit gondolt, amikor cigarettára gyújtott; de ebben a vonatkozásban, amiben ott voltunk, ez egyértelmű volt.

Ugyanígy volt Kerényivel is. Kerényi Károly németül is jól hozzáférhető, nagyon sokat írt németül. Azt hiszem, hogy az egyik legnagyobb mitológia kutató volt, aki ráadásul klasszikafileológus is. Előadásaiban, és ez érdekes volt, színész is volt egyben, színész és kutató, mindez együtt. És mégis, amikor beszélt, őt lehetett hallani. Őt – nemcsak a tartalmat. A Gorgóról beszélt. Tudják, ki az? Egy boszorkány. Boszorkány volt. Aki megpillantotta, kővé vált. Ilyen volt. Perszeusznak viszont volt egy pajzsa, egy fémpajzsa, amit tükörként használt. A Gorgó fejét tükörképként látta benne, így a Gorgó nyakához jól oda tudta illeszteni a kardját. A leírás még hozzáteszi: „és még így is megborzongott.” Úgyszólván a tükörkép is veszélyes volt; de mégis – Perszeusz végre tudta ezt hajtani. Nos, Kerényi ezt hosszasan és színészi tehetségével mesélte, majd hirtelen fölvetett az asztaláról egy papírlapot: „Itt van ő!” Ettől mindenki hátra hőkölt ([Georg Kühlewind bemutatja](#)). Meggyőzően adta elő, milyen volt a Gorgó; de ezen a kis színjátékon keresztül el lehetett jutni őhöz is, úgy, hogy az ember érezte, micsoda nagyság! Legalább az. De egész más, mint Bartók. Még Scaligeroról¹⁰³ is mondhatnék valamit, de ...

A résztvevők azt kérik, hogy mégis mesélje el.

Scaligeronál egyáltalán nem a beszéd volt az, amin keresztül fel lehetett kapaszkodni hozzá. Amikor előadást tartott, az színjáték volt, és azt nagyon jól tudta csinálni. De számomra

¹⁰² Kerényi Károly (1897-1973) magyar klasszikafileológus, vallástörténész

¹⁰³ Massimo Scaligero (1906 -1980) olasz antropozófus

négyszemközti beszélgetéseink voltak olyanok; és tulajdonképpen akkor sem az, amit mondott, hanem az, ami aztán annyira hiányzott nekem, miután meghalt. Tegnap a megismételhetetlenség vagy visszahozhatatlanság érzéséről beszéltem, amikor valaki meghal. És ami engem a legmélyebben érintett halálakor, nem is a gondolatai voltak. Esmekincse benne van a könyveiben, és ő könyvben sokkal jobb volt, mint beszélgetésben. Könyvei egészen nagyszerű saját szellemi kutatási eredmények. De a személyes találkozásban, ahol – legalábbis én – úgy igazán érezni tudtam őt, az az volt, *ahogy* beszélt, *ahogy* nézett. A beszélgetés így kezdődött: beléptem – Róma, Via G. Cadolini 7. Kinyitja az ajtót: „Ó, Giorgio”, bevezet, leül íróasztala mögötti székére, én előtte. Most rám néz: így. Egy kissé alulról. Szivarja után nyúl, gondosan, utánozhatatlan mozdulattal levágja a végét, a szájába teszi a szivart, és rágyújt, és most rám néz, és azt mondja: „Na, mi van veled?” Körülbelül így. „Ma mit hozol?” Ez volt minden. Ez a pillantás és ez a szivar. Ez hiányzik nekem. Nem a bölcsessége. Az mind megtalálható a harminc könyvében. De ez a pillantás! Tovább ment. Majdnem mindig volt egy kis színjáték is hozzá, ami Bartóknál soha nem volt. De nem számít, nem számított. Hozzátartozott a dologhoz. Olyan megnyilvánulás volt, amin keresztül fel lehetett jutni egész a gyökereiig. Ahogy lehozta azt, amit aztán kimondott vagy leírt. Ezt azon a mozdulaton is lehetett látni, ahogy a szivarjára gyújtott. Egyértelműen. Talán még egyértelműbb beszéd volt, mint ami elhangzott. Abszolút olasz volt. Az a tapasztalatom az olaszokkal, hogy beszéd közben mindig túloznak. Még hozzá kell fűzniük valamit ahhoz, amit tulajdonképpen mondaniuk kell vagy amit mondani akarnak. De ez nem zavart. Ő volt a harmadik nagyság, akivel találkoztam. Voltak még mások is.

Tehát most: egy mondattal való találkozáskor mindig az a kérdés: mennyire értem? Nemcsak, hogy nem egyértelmű, hanem sokértelmű. De ez a sokértelműség nem kell, hogy *ilyen* legyen, de lehet *ilyen* is. Éppen ez a hallgatás művészete, de az olvasásé is: milyen messzire jutok a forrás felé? És akkor iszonyú gyorsan elhagyjuk a szavak és a nyelviség szintjét.

Nem tudom elmondani, milyen volt Scaligero. Csak történeteket mesélhetek arról, milyennek mutatkozott. Csak azt mesélhetem el: nagyon jó humora volt, és szeretett nevetni, néha gurult a földön a nevetéstől. Anélkül, hogy a méltóságát elvesztette volna – ami nem is olyan egyszerű. Kétszer láttam, amint gurult a nevetéstől. De ez nem csökkentette a tiszteletemet.

Tulajdonképpen azt akartam mondani, hogy itt ezt a hallgatag értést használjuk; nincs is más mód. Hajlamunk van – ez tulajdonképpen egy szenvedély –, hogy amennyire lehet, mindent szavakkal értsünk és szavakban akarjunk megfogalmazni, ott is, ahol ez abszolút nem helyénvaló.

Vegyünk egy viszonylag ártatlan dolgot, amikor egy műalkotást el akarunk magyarázni. Erre az az egyetlen mód, hogy létrehozunk egy másik műalkotást. Volt, aki képes volt rá. Vagy képes rá. Ami például szép: Thomas Mann leírásai a zenéről regényében, a *Doktor Faustus*-ban, egy opus 111 – egy zenetudós szájába adva, tiszta kitaláció. Valahogy úgy tudja leírni, hogy legalábbis nem árt. Nem árt nekem, amikor újra meghallgatom, noha szavakkal írta le. De ez műalkotás. A leírás maga is műalkotás, és ezért nem baj, hogy szavakban, szavakkal történik. Van ilyen. Lehetne még rá több példát hozni.

Tehát, hogyan jön létre egy mondat? És mennyire mélyen értem? Ahogyan a mondat lejön, úgy tudunk felemelkedni az értéshez, úgyhogy tapasztaljuk az individualitást a mondatban vagy a mondat mögött, és még tovább, az individualitás egyediségét. Mondjuk, Händel és Bach:

körülbelül ugyanaz az a kor, barokk, és azt mondanám, hogy néha ugyanolyan nagyszerűek, de teljesen egyéniek, és még további korabeli zeneszerzőket is találunk.

Az élet folytonossága, a művészet folytonossága

Minden művészet folytonos, nem darabokból áll. Darabonként tulajdonképpen semmit sem lehet csinálni a művészetben. Ez az együtt-úszás, amiről beszéltünk. És tulajdonképpen ebben az együtt-úszásban élünk, vagy ez az együtt-úszás vagyunk az életben, a hétköznapi életünkben is. Folytonosan élünk. Nem tudunk darabonként élni. Biológiailag sem megy. (Georg Kühlewind tesz néhány lépést.) Rögtön látjuk: mit jelent akkor ez a diszkontinuitás? Se biológiailag, se más értelemben nem lehet darabonként élni. Közben szünetekkel. Lehetetlen.

Eszembe jut egy történet. Volt egy kollégám, akinek idős, nyugdíjas édesanyja félévig valahol külföldön volt, és utána kapott egy felszólítást, hogy bizonyítsa be, hogy él, és hogy jár neki a nyugdíj. A fia szól egy orvosnak, aki azt írja – ez 1988-ban történt –: „Augusztus 5-én XY asszonyt jó egészségben találtam.” A kollégám elmegy a papírral a hivatalba, ahol a tisztviselő azt mondja: „Na igen, augusztusban, de korábbról hiányzik az igazolás.” Mire a kollégám ránéz: „Maga ennyire hisz a feltámadásban?” A hivatalnok persze semmit sem gondolt. Megszokta, hogy akinek valamit igazolnia kell, hét hónapra kell igazolnia. Nem kapcsolt, hogy ha valaki augusztusban élt, annak valószínűleg júliusban is élnie kellett. Ez csak egy példa volt. Darabonként élni.

A művészetben ez nem megy. Nem lehet darabonként művészetet csinálni. Ez az előadóművészeknél is így van. Lehetetlen, hogy valaki eljátssza az első ütemet, aztán a másodikat, majd a harmadikat, vagy akár nagyobb egységet, hanem mindig az egészet kell játszani. Kezdetből az egészet. A karmesterek is tudják általában, hogy kezdetből az egész szimfóniát vezénylik és nem darabonként, sőt néha az egész estét megkomponálják különböző zenedarabokból. De ez a művészetért fontos. És jelenti most a művészetben azt, hogy „értelmes”, ami azt jelenti „Logosznak megfelelő”. És ha gyakorlati magyarázatot akarok adni arra, hogy Logosz egyáltalán mit jelent, azt mondanám: „A folytonosság milyensége.” A milyenség. Nem tetszőlegesen. A „Logosznak megfelelően”. Az tetszőleges. Nincs szabály.

Az egyénire nincs módszer

Tulajdonképpen az az ijesztő korunkban, a pedagógiában is, hogy módszereink vannak. Metodika és didaktika van a pedagógiában. Egyik előadásában Steiner azt mondja, reméli, hogy hamarosan eljön az idő, amikor szégyen lesz metodikáról és didaktikáról beszélni. Ő maga állandóan metodikáról és didaktikáról beszél. De ő így fejezi ki magát, és természetesen, minél egyénibb valaki, annál kevésbé van módszertanra szüksége. Az egyénire nincs módszer, ott a módszer mindig itt és most jön létre, és meg se lehet előre jósolni.

Kérdés: A kor, amiben nem beszélnek didaktikáról, már beköszöntött. Ma már ugyanis nem didaktikáról, hanem tudás-menedzsmentről beszélnek. Kérdés csak az, hogy nyertünk-e ezzel.

Ez igen nagy kérdés. Ez a kérdés itt most azért olyan érdekes, mert ezzel egyidejűleg a mainstream akadémiai gyermekpszichológia már tudja, hogy a gyerekek kezdetből fogva, már születésükkor individualitások, egyre kevésbé lehet tipológiai módszereket használni és metodikáról beszélni.

A művészetben ugyanígy. Lássuk csak! Rembrandt, amennyire tudom, nem tanított festeni. De ha tette volna, milyen módszert tanított volna? Vagy Van Gogh. A módszer: hogy festünk?

Leonardo tanított. Ismeretes az az értekezés, ahol különböző példákon mutatja be, miképpen festünk vagy rajzolunk orrot, hogyan rajzolunk szájat, hogyan egy gyereket és így tovább. Meg vagyok róla győződve, hogy egyetlen igazi tanítvány se tartotta magát hozzá. Ő maga sem. Ez a szép. Egy orosz író, Merezszkovszkij¹⁰⁴, írt egy regényt Leonardoról. Ebben előfordul ez a kis értekezés – megvan nekem egyébként képekkel –, és két tanítvány beszélget, és az egyik azt mondja: „Én tehát nem tudok úgy rajzolni, ahogy a mester itt az értekezésben mintegy előírja nekünk.” Mire a másik azt mondja: „Hát nem vetted észre, hogy a mester soha nem úgy rajzol?”

Most hosszabb szünetet tartunk.

Negyedik szemináriumi nap

II.

Meditáció

Egyedül csak a világosság tapasztalható közvetlenül. Közvetlenül azt jelenti, hogy közvetítés nélkül. Mert minden mást a világosságon keresztül tapasztalunk. Úgy is mondhatnánk: egyedül a figyelmet tudjuk közvetlenül tapasztalni. A „tudjuk” helyett mondhatnánk azt is, hogy „tudhatnánk”. De ez most mindegy. Ha értik, miről van szó, a szöveg nem fontos. Azt is mondhatjuk: „A világosság közvetlen.” És mondhatjuk fordítva is: „A tudatosságban nem lehet közvetettség.”

A csoport medítál

Ez a mondat: *Egyedül csak a világosság tapasztalható közvetlenül*, a mára, a „most”-ra vonatkozik. És ha valaki most tapasztalja a világosságot olyanságában, akkor nem „valamiket” tapasztal, hanem közvetlenül a világosságot. Már meditáltuk azt, hogy „Én vagyok a figyelem”, ami azt jelenti, az ember tulajdonképpen érett rá, vagy lehetséges lenne számára, hogy tapasztalja önmagát és a figyelmet. És ha most elgondolkodom ezen egy kicsit, akkor azt mondhatom: semmi sem lenne természetesebb! Miért tapasztalok, miért tapasztal az ember mindig valami mást? Ahelyett, hogy önmagát, saját lényét tapasztalná, mindig a mást, a másságot ismeri meg, mert minden más kívül van rajta, kívül önmagán, az Énen. Ha nem ismernénk az emberi tudat egész fejlődését, azt mondanánk: tulajdonképpen az lenne a legegyszerűbb és legtermészetesebb, hogy az ember megismeri önmagát, hogy a világosság megismeri önmagát, hogy az ember megismeri a világosságot. Hiszen ő ez a világosság, különben egyáltalán semmi sem történhetne.

Miért nem ismeri meg az ember önmagát?

És a meditációm tulajdonképpen ez volt: miért nem? Miért van az, hogy még csak nem is tudunk erről a lehetőségről? Mi az akadálya? Ezt most nem akarom így vagy úgy megválaszolni; de az jött elő ebben a meditációban, hogy ez az állapot, hogy nem tudunk saját lényünkről, nem tapasztaljuk, hogy nem tapasztaljuk a világosságot, egyáltalán nem természetes. A magyarázat a tudati fejlődés kerülőútjának szükségességéről nem elégséges. Amit észreveszünk: a tárgyak azért vannak, hogy azáltal, hogy tapasztaljuk őket, visszatükröződjenek, visszaverődjenek. Ez mind rendben van, ez így van. Természetesen hozzátehetjük a magyarázathoz, hogy az ember

¹⁰⁴ Merezszkovszkij, Dimitrij Szergejevics (1865-1941) orosz regény- és drámaíró, költő, vallásfilozófus, irodalomkritikus *Leonardo da Vinci* című regényéről van szó.

nem gondolja végig, amikor tárgyakat észlel, akkor ahhoz hozzátartozik a világosság, a figyelem, egy tanú jelenléte. Egyrészt nem gondolják végig, másrészt nem észlelik, hogy egy „valami”, egy tárgy, mindig jelentés is, vagy csak az – attól függ, hogy miről van szó, lehet csak jelentés. De ez alapvető nehézség. Akkor is, amikor azt mondjuk: itt behúzzák a gondolkodási féket, mert ez is csak egy kifejezés arra, hogy az emberek itt valami nehézség előtt állnak; a fék csak tünet, nem az ok.

Azt kérdezzük most: miért van ez így? Hogyan van ez? Miféle befolyás érvényesül itt? Ha egyszer a világ olyan világos, ha a világ Logosz-világ?

Miért nem ismeri meg magát az ember? A kérdés két szempontból is égető fontosságú. Az egyik: ha valaki képes lenne valamire, de nem teszi, akkor valami történik ezzel a képességgel.

Közbeszólás a kezdet lehetőségének kérdéséhez

Igen, már érintettük egyszer ezt a kérdést: hogyan kezd az ember? A kérdés értelmetlen. A kezdet kezdet, nincs oka. Nem lehet valakit kezdésre bírni. Nem megy. Ez minden spirituális hagyomány alapkérdése. És nem lehet megválaszolni. Ez az egyik dolog.

De a másik, ami a kérdésem volt: az nem olyan egyszerű, hogy az ember *elvileg* képes a kezdésre, és ezért ez mindig kezdést jelent. Képesnek képes, de miért nem kezd? Ez most a kérdés, csak kicsit más megfogalmazásban.

Következmények a gyermekek és a felnőttek világában

Az egyik, hogy a fel nem használt képességek degenerálódnak és teljes biztonsággal megbetegítenek. – Steiner mondja egyszer, hogy mi nem a gyengeségeinkbe betegszünk bele, hanem az erősségeinkbe, a fel nem használt erősségeinkbe. A másik, amit itt meg akartam említeni, egy olyan kijelentés, ami az egyik pedagógiai előadásában található, valószínű a GA 311-ben. „Felnőtnnek lenni egész könnyű.” Na tehát. „Gyerekek lenni rendkívül nehéz. Csak éppen a gyerek nem veszi észre, mert a tudat még alszik, még nem ébredt fel. De a Földre való leszállás előtti tudattal, azzal bizony észrevenné. Ha a gyerek ebben a tudatban lenne, akkor a gyerek élete szörnyű tragédia lenne.”¹⁰⁵ Hogy ez mit jelent, az ma elég nyilvánvalóan látszik ezeken a gyerekeken. Az általános pedagógiai célkitűzés az, hogy a gyerekek amilyen gyorsan csak lehet, tanuljanak meg alkalmazkodni a felnőttek világához. A legtöbb pedagógia bevallottan beillesztési pedagógia. És ha egy gyereknek hiányosságai vannak az alkalmazkodásban, akkor az természetesen azt jelenti, hogy egy másik valóságban él, mint a felnőttvilág, amely valóságnak érzi vagy érzékeli vagy ítéli meg a magáét. Különösen a pszichiátereket övezi különleges csodálat, akik mindig hajszálpontosan tudják, ha valaki eltér a valóságtól. Ami azt jelenti, hogy hajszálpontosan tudják, mi a valóság. A valóság ugyanis nem más, mint az, amit ők annak tartanak. A gyerek azonban eltér ettől. Amit Steinertől felolvastam, ezt mondja. Ez az alkalmazkodás vagy ez az idegenség, egyre inkább megjelenik. Noha az is igaz, hogy a felnőttvilág is sokkal nyitottabb lett, mint ötven évvel ezelőtt. Mindenki nyitottabb. A civilizáció stílusa a mai felnőttek sem felel meg. Ezért nem érzik jól magukat az emberek. Ez most nem az én megfigyelésem, minden nagyobb pszichológus ezt mondja. James

¹⁰⁵ ¹⁰⁵ R. Steiner: *Die Kunst des Erziehens aus dem Erfassen der Menschenwesenheit*; Torquay, 1924. 08. 12. (GA 311) – 1. előadás, 16. oldal

Hillmann, aki igazán nagy kapacitás, ilyen könyvet írt: *Száz év pszichoterápia – és a világ egyre rosszabbul van*¹⁰⁶.

Közbevetett kérdés: A hasonló szemléletben kereső emberek körében hogyan áll a saját individualizáció kérdése?

Ez a kör nagyon kicsi. És ha hozzászámolunk mindenkit, aki nincs itt, de mondjuk így, osztja a szemléletünket, még akkor is nagyon kicsi. Ne legyenek illúzióink. Mindenesetre a kérdés megmarad. Az ember képes lenne önmagára eszmélni. Minden további nélkül.

Kérdés: Akkor miért nem teszi?

Igen, abszolút ez a kérdés. A képesség meglenne. Egyszerűen nyitva hagyom a kérdést. Erre a kérdésre csak látszatválaszok vannak. A gonosz, igen.

Közbeszólás: Karma!

Ahogy tetszik. – Ismerek egy családot Amerikában, több gyerekkel. Amikor a kislány négyéves volt és a bátyja nyolc, azt mondja a kicsi: „Who is Ahriman?” Mire a fiúcska azt válaszolta: „That’s a fellow, who is leaving the Michael Way.”¹⁰⁷ Nos, ne akarjunk itt látszatválaszokkal zsonglőrködni. De a kérdés marad. Végtelen sokáig kérdezhetünk, és ha van rá merszünk, válaszolhatunk. Végtelen sokáig. Mindenesetre a helyzet az: a képesség itt van. Most mondhatjuk erre: „Hát igen, a hétköznapi élet ilyen.” Mindenfélét mondhatunk. Hogy már így kezdődött: a rádió, a televízió. Igen, azt ki csinálja? Mi csináljuk. Mi hagyjuk a televíziót, mi nézzük. Nem valaki más. Én nézem. És ha befolyásolom, én vagyok az, akit befolyásolnak. Csak ezt akartam mondani. A Michael Way nincs akárhol.

Kérdés: Úgy tűnik, gigantikus védőpajzsokat építünk magunknak, hogy ez ne történjék. De azt is mondhatnák: lebontjuk azt a ködharangot, amit mindenki maga körül hord.

Autizmus, mint védőpajzs a világ ellen

Ez a magam-érzés tulajdonképpen védelem. És akiknek nincs ilyenjük, akiknek szélsőségesen hiányzik, azok a súlyosan autista emberek, akik abba menekülnek, amit mi autizmusnak hívunk. Ez nem eleve betegség, hanem ezek az emberek így védekeznek a világunk ellen. Az ellen, amit nem viselnek el, vagy nem akarnak elviselni, amelybe nem akarnak belépni. Igen, ez védelem. Rendkívül veszélyes védelem. És nagy kérdés, hogy egyáltalán kívánatos-e, hogy az ilyen embert ettől a védőburoktól megszabadítsuk, azaz kihozzuk az autizmusból. Megtörténhet. Oda és vissza. Csak egyénileg lehet eldönteni, hogy mi legyen. Másrésről viszont, és itt elviselhetetlen élességgel éleződik ki a kérdés: ha tudom, hogy egy ilyen autisztikus gyerek fölfelé nyitott, nincs leárnýékolódva, mert a lehető legnyitottabb lény, ha ezt tudom, és valamilyen okból nem tudom kihozni, úgy, hogy tehetségei és képességei az emberiség javára működjenek, akkor ezeknél a gyerekeknél tulajdonképpen egy exkarnáció megy végbe. Azt mondhatnánk: az a szellemi lény, aki, mondjuk, normális esetben megismerést, gondolkodást, kezdési képességet jelent, tehát teremtő képességet, visszahúzódik, egyszerűen vissza. Ennek az a jele, hogy ezeknek a gyerekeknek olyan lesz az arca, aminek ugyan emberi vonásai vannak,

¹⁰⁶ James Hillmann (1926-2011) amerikai pszichológus, az archetipikus pszichológia (Jung) egyik jelentős képviselője

¹⁰⁷ „Ki Ahriman?” – „Az a fickó, aki elhagyja a Mihály-utat.”

de nincsenek emberi kifejeződései. És nincs többé emberi tekintetük – ez is védekezés. Ez is kísérlet az elrejtőzésre: magára hagyom ezt a testiséget. Itt. Így. Ez abszolút megfigyelhető.

Ezt azok miatt a gyerekek miatt mesélem el, akik nem autisták, de szintén nyíltabbak annál, mint ahogy ezt a felnőttvilágot tapasztalni tudják.¹⁰⁸ Erről beszélek most. Erről beszél Steiner. „Ha a gyerek ebben a tudatban lenne, ebben a felső tudatban, akkor a gyerek élete szörnyű tragédia lenne.” És éppen ez történik ma, éppen ez. Éppen azért, hogy a gyerek meglehetősen sokat hoz magával ebből a felső tudatból. Egy két és fél éves gyerek szülei mesélik: „Rám néz, és azt mondja: már régóta kerestelek”. Vagy a gyerek tud az inkarnációról, vagy egyáltalán tudja, hogy van ilyen, miközben a szülők nem tudják. Szórványosan megjelennek részletek, töredékek ebből a magasabb tudatból. Ezeket illetően nem minden gyerek közlékeny. És a gyerekek többnyire nagyon is megválasztják, kinek mondjanak el ilyesmit. Érzik: ennek megmondhatom, ennek meg nem. De mindent összevéve az a kérdés: miért nem kezd az ember – tehát a felnőttvilág? – oda éleződik ki: „Mi történik a gyerekekkel egy olyan környezetben, ahol valamilyen okból, amivel csak globálisan foglalkozunk, a lehetséges nem történik meg?”

Egy résztvevő beszámol egy anyáról, akinek a gyereke a pszichiátriára került.

Nagyon sok gyerek köt ki a pszichiátrián vagy kiegészítő iskolákban, ahol aztán ennek megfelelően alul terheltek. És olyanná válnak, mint akik kiegészítő iskolába valók. Számomra ez most gyakorlati kérdés, ez az egész. Nem is annyira az a fontos, ami minket érint. Naivitás is, az emberek naivitása, hogy akkora ujjongással üdvözlük ezeket a gyerekeket: na, most megváltozik a világ. Egyáltalán nem változik meg. A gyerekek tönkre fognak menni. A világ nem változik meg, ha a felnőttek nem tesznek valamit. Ezt értem naivitáson. Most ujjonganak a New Age-körökben: itt jönnek a szellemi gyerekek, és ők mindent helyre tesznek. Semmit sem fognak tudni csinálni. Semmit. Felszámolják őket. Gyerekgyilkosság. Megismétlődik a betlehemi gyerekgyilkosság.

Kérdés: Milyennek kellene lennie a felnőtteknek, hogy ezek a gyerekek jól fejlődjenek?

Ön legutóbb nem volt itt. Akkor úgy írtam le ezt, mint utópiát. Nevezetesen úgy, hogy az élet értelmes, részleteiben is az. Ez azt jelenti, hogy megváltozik az egész hasznosság-elvű világ. Olyanra, amilyen az ősidőkben volt. Akkor ugyanis nem a hasznosság volt a meghatározó, hanem a szertartás, tehát az értelem. Szertartás (azaz rituálé) azt jelenti: csinállok valamit a világban, aminek értelme van.

Totem és tabu – az archaikus ember nem a hasznosság jegyében élt

Az élet humoros: jól emlékszem, hogyan ébredtem fel, hogyan ébresztettek. Ugyanis mindnyájan azt gondoljuk, hogy az emberiség fejlődését kezdettől fogva a hasznosság határozza meg, az ember kezdettől fogva azt csinálja, amit hasznosnak tart. Az embernek például az az ötlete támad, hogy kereket csinálhatna, ahelyett, hogy valamit egy deszkán húzzon maga után. Mert az hasznosabb, mert az jobban megy. Világos, hogy egy kerék a deszka alatt sokkal jobb, mint a deszkát magunk után húzni, mint egy szánkót, csak hó nélkül. Világos. Az ember kereket csinál. Hasznosságból. Igen, ez a hasznosság-elvű gondolkodás.

¹⁰⁸ G. Kühlewind: *Csillaggyerekek. Akik különleges feladatok elé állítanak bennünket* (Klárís Kiadó és Művészeti Műhely, 2003)

És az én életem humora azt hozta magával, hogy 16 éves koromban kezdtem el Sigmund Freuddal¹⁰⁹ foglalkozni. Nos, ez a Sigmund Freud különös jelenség. Ő ugyanis még a racionálisnál is racionálisabb ember, aki nézeteiben azt prédikálja, hogy az ember nem racionális lény. Tehát egész módszere szuper racionális, és ezzel akarja az emberi lényt meggyógyítani, noha tudja, hogy racionálisan nem megy. Igen, ez a tanítása. De van itt még más humor is. Akkoriban mindent elolvastam tőle, összes műveit befaltam, és közben rábukkantam egy *Totem és tabu* című könyvecskére¹¹⁰. A nagy racionalista leírja ebben, hogy az archaikus, primitív ember egyáltalán nem a hasznosság elve szerint gondolkodik, él. Ellenkezőleg. Abszolút nem a hasznosság szerint. A totemállatra vadászni, elejteni és megenni, évente legfeljebb egyszer vagy kétszer szabad, noha jó étel, és sok van belőle. És így tovább. Ez a könyv megtérített. Nem hiszem, hogy Freud célja az volt, hogy az emberek erre a belátásra jussanak: az emberi lény nem racionális – noha állandóan ezt hajtogatja. De itt erről van szó: milyen irracionális volt az élet az archaikus időkben. Semmi hasznosság. Nyoma sincs. Rítusok, amikről mindent lehet mondani, csak azt nem, hogy hasznosak. Csodálatos. Ez volt számomra az ébredés, hogy ez nem úgy megy. Hogy az egész történelem, az emberiség egész története egy nagy hazugság. Igen. Egy hazugság, ami már Freudnak sem stimmel. Nem szép? Ez humor.

Most még hozzá vehetném Jungot¹¹¹ is, szintén nagyon humoros eset. De ezt most hagyjuk. Az emberiségnek ezt a szellemi történetét humorba mártogatták, csak úgy csöpög tőle.

Kérdés: A zen-hívők miért nem kongatják meg a vészharangokat?

Ők már kongatják. Abszolút. Japánban ugyanaz a probléma. A hozzáállásban vannak a különbségek. Vagy a stílusban is, mondhatni a beszédmódban. De alapvetően még sokkal radikálisabban látják a dolgot.

Kérdés ahhoz a kijelentéshez, hogy „mi mindent tudunk.” Hogy gyermekkorunkban így éreztük, és ezért dinamizálni kellene az emlékezési folyamatot.

Megismerés, mint emlékezés

Ez most egy szép gondolat: teljesen megfelel Platonnak, aki minden ismeretet vagy minden megismerést emlékezésnek fog fel. És az emlékezéshez szeretnék még valamit mondani, mert itt az a felfogás uralkodik, hogy amire emlékezünk, azt valahol tároljuk. Ilyesmi. Részben Steiner is mond ilyeneket vagy célozgat ilyesfélére. Jellegzetessége ez a Steiner-i műnek, hogy olyan leírások mellett, hogy tároljuk emlékeinket, találunk másfelől leírásokat arról is, hogy nem tároljuk őket.

Mondjuk, emlékszem most arra, hogy min dolgoztunk itt legutóbb, és amennyiben emlékezni tudok, nincs eltárolva, hanem a figyelmem akkor végrehajtott egy bizonyos tornagyakorlatot. És az emlékezés abban áll, hogy a figyelmem megismétli ezt a tornagyakorlatot. Sehol sincs tárolva. A tárolást már csak azért sem találjuk, mert az emlékezés éppen hogy folytonos ügy, azaz, nem fényképekre vagy képekre emlékezem, hanem arra, ami történt: folytonosságra. Szeretném látni, hogyan lehet valahol folytonosságot tárolni. És még valamit ehhez: tegyük fel, hogy egy olyan délelőttre emlékszem, ahol együtt voltunk, és ezen a délelőttön valami

¹⁰⁹ Sigmund Freud (1856-1939) zsidó származású osztrák neurológus, pszichiáter, a pszichoanalitikus iskola megalapítója

¹¹⁰ Magyarul 1918-ban jelentette meg először Dick Manó Pártos Zoltán fordításában. Ugyanezt adta ki 1990-ben a Göncöl Kiadó.

¹¹¹ Jung, Carl Gustav (1875-1961) svájci pszichológus, analitikus, az archetipikus pszichológia megalapítója

korábbira emlékeztem. Erre most megint tudok emlékezni. Tetszőlegesen. És ez mind folytonos. Nem úgy van, hogy legutóbb az volt, és előzőleg meg ez.

És most a megismerések: a figyelmünk mi magunk vagyunk. És több ilyen szöveggel találkoztunk itt: a szellemi világban kiterjedünk. Nincsenek határaink. Nincs tér, nincs egymás mellettség, hanem olyan, ahogy az érzések kölcsönösen áthatják egymást, talán leginkább úgy, mint a hangok. Ahogy egy akkordban a hangok teljesen elkülönülnek, de mégis összecsengenek, és mindet halljuk. A látható világban ezt nem lehet megcsinálni. Nem lehet egy színre ráfesteni egy másikat és átlátni rajta, hanem ha egy színre egy másikat festek, akkor valami mást látok. Ez még a hangzásokban is így van. Ha a színpadon csak ketten is egyszerre beszélnek, már semmit sem értünk. De ha egy operában, egy kvartettben négy ember különböző szövegeket énekel egyszerre, azt mind halljuk. Minden szöveget hallunk és értünk. Ott nem zavar. Amint belépünk a zene elemébe, megnyílik ez a lehetőség, hogy még a szövegek sem oltják ki vagy zavarják egymást; hanem nyugodtan hallgatjuk, ahogy a négy énekes mindegyike más szöveget, más dallamot énekel. Egész egyszerűen. Ez megy.

És most: tulajdonképpen részesei voltunk annak, hogy valójában mi is a világosság, a világ, a Logosz, minden. És amikor megismerünk? Azért hívhatjuk a megismerést emlékezésnek, mert figyelmünk kiterjed a forrásig, ami amúgy is tudatfeletti. Analóg a közönséges emlékezéssel, csak épp magasabbra jut fölfelé¹¹².

Új ábrák írása a lélek egére

És itt van természetesen az új is. Mivel az ember új ideákat is hozzáteremt [a világhoz], mondjuk a zenében, és ez azt jelenti, hogy új ábrákat ír az égre, a lélek egére. És itt akkor megkérdezhetjük: és az meg hogy történik? Van új az ember által az ember világában, amelyhez a lélek ege is hozzátartozik. A különös az: úgy tekintjük, mintha öröktől fogva ott lett volna már. Ez paradox. Mondjuk az *Eroica* – mikor keletkezett? Úgy 1803 körül; azóta örökké ott van. Örökké megvolt. Beleíródik a szellemi világba, és úgy tűnik, hogy mindig is ott volt. És azért is, mert ott még nincs idő, mindig most van. Ez az örökkévalóság.

A Logosz Isten első dynamis-a

Dinamizálni, ez hangzott el. A dynamis jelentését ismerjük: dinamika, dinamikus, és így tovább. De a dynamis-nak van még egy jelentése: jelentés. Ha azt mondom görögül „ennek a mondatnak vagy szónak a jelentése”, akkor azt mondom „ennek a mondatnak vagy szónak a dynamis-a”. Ez csodaszép, mert ebből a dynamis-ból, jelentésből jön létre a mondat, jön létre az elhangzó vagy vizuálisan megjelenő mondat, és tulajdonképpen ez a jelentésvilág mélyebb értelme, hogy dynamis. A jelek világa a jelentésekből hajt ki. Ez. Ez benne van ebben a nyelvben. Jusztinusz vértanú¹¹³: „A Logosz Istennek, a mindenség Atyjának első dynamis-a, és a Fia ugyancsak.” Isten megjelölése sem név, hanem csak egy, az emberi természettel

¹¹²A közönséges emlékezésben figyelmünkben megismétlünk egy mozdulatot vagy mozdulatsorozatot („tornagyakorlatot”), amit korábban már – többé-kevésbé hasonlóan – végrehajtottunk, és észrevesszük, hogy nem egészen új, illet már csináltunk, ezért emlékezés. A megismerésben olyan mozdulatot hajtunk végre, amit még nem tettünk meg, ezért újnak éljük át. De a megismerés, aminek tudatára ébredünk, annak a mozdulatnak a leképeződése, amit egy pillanattal előtte a tudatfölkötiben végrehajtottunk – és ennyiben ez is emlékezés. A megismerés az új mozdulat étellel teli végrehajtásának megmervült, elhalt emléke.

¹¹³Szent Jusztinusz vértanú (i. sz. 103-166) görög eredetű pogány családban született a számáriai Szikemben. Keresztény filozófus. Három műve maradt fenn: két *Apológiája* és a *Dialógus a zsidó Trifonnal*. Keresztény hite miatt Rómában kivégezték, mert nem esküdött fel a római istenekre. Életrajzi adatai különböző lexikonokban eltérőek, úgy tekintendők, mint körülbelüliségek.

veleszületett képzet egy megmagyarázhatatlan lényre. Azt javaslom, hogy vigyék magukkal ezt a mondatot a legközelebbi alkalomig. A Logosz Isten első dynamis-a.

Ez most talán összefoglalás is. Ettől a második mondattól: *Isten nem név, hanem csak egy, az emberi természettel veleszületett képzet egy megmagyarázhatatlan lényre. És ennek a lénynek az első dynamis-a a Logosz.*

Iván Szokolov zongorajátéka.

A szeminárium véget ért.